

કબીર પદ સુધા

મૈં આયો મહિતર મિલન તોહિ
અબ ઋગુવસંત પહિરાઉ મોહિ

સંપાદક
ઈશ્વરભાઈ પ્ર. પટેલ
પરમાર્થી
કપુરા-૩૬૪૬૫૫ . જિ. સુરત

Publisher
Shree Ramkabir Bhakta Samaj
3320 N. Lafayette Avenue
ROSEMEAD CA. 91770-2417 U.S.A.

: સંયોજક :
શ્રી રામકબીર મંદિર ટ્રસ્ટ
ખાંગડશેરી બેગમપુરા સુરત-૩૬૫૦૦૩

મોહિત

કબીર પદ સુધા

મેં આયો મેહતર મિલન તોહિ
અબ રક્તુ બસંત પહિરાઉ મોહિ
(વસંત - ૩)

● સંપાદક ●

ઈશ્વરભાઈ પ્ર. પટેલ

● પ્રકાશક ●

શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજ
રોઝમીડ,
કેલિફોર્નિયા, U.S.A.

● સંયોજક ●

શ્રી રામકબીર મંદિર ટ્રસ્ટ
બેગમપુરા, ખાંગડ શેરી,
સુરત ૩૯૫૦૦૩, ગુજરાત.

KABIR PADA SUDHA

(કબીર પદ સુધા)

Library of Congress Catalog Card No : 91-067329

આવૃત્તિ પહેલી : એપ્રિલ ૧૯૮૩

પ્રત : ૩૦૦૦

© શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજ,

U.S.A.

● પ્રકાશક ●

શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજ
રોઝમીડ, કેલિફોર્નિયા,
U.S.A.

● મુદ્રણાલય ●

રોનક પ્રિન્ટર્સ
સકીના ચેમ્બર્સ,
બારડોલી - ૩૮૪ ૬૦૧

CHHAGANBHAI B. BHAKTA

Shree Ramkabir Bhakta Samaj

Founder / Former President / Trustee

818-307-5046

3320 N.Lafayette Ave.

Rosemead, CA 91770- 2417



સ્વ. રેવાબહેન સોમભાઈ ભક્ત : કબીરગામ
જન્મ : ૧૬-૪-૧૯૨૭ ● અવસાન : ૬-૫-૧૯૮૮

માતૃવંદના

(દોહરા છંદ)

કેમ કરી ઉંચક્યો હશે વિશાળ કુળનો ભાર
એકલ અમને મનમહીં આવે આજ વિચાર !
ગોવર્ધન પર્વત અને કૃષ્ણતણી તે વાત
સમજાણી સાચી અહો, આજે અમને માત !
ખાધું પીધું ને રમ્યા, સદાયે પામ્યા સુખ :
નાનથી મોટા કર્યા, ખૂંદી તારી કૂખ !
તું નથી બાં આજે છતાં મંગલ કરતી રહી,
પ્રેરણાનાં પિયૂષ તું પાતી જીવન મહીં !
આપ્યું કંઈ અનંત તેં, દીધું દુઃખ અમે !
વેણ ન કડવું ઓચરી, રગ રગ પ્રેમ ઝમે !
દુઃખનો દરિયો ઉલેચતાં વ્યતીત કીધો કાળ,
સમજી શક્યા ન લેશ પણ અબુધ અમે સૌ બાળ.
ધીરજ - હિમ્મતના ગુણો હતા તુજમાં અપાર,
ભક્તિના બળથી અહો તરી ગઈ સંસાર !
મહિમા તુજ અસ્તિત્વનો આજે કંઈ સમજાય,
નમીએ યાદ કરી કરી આજે તેજ ઉરે પથરાય !

અશોકભાઈ સોમભાઈ ભક્ત
પદ્માબેન અશોકભાઈ ભક્ત
શાંતિબહેન નાથુભાઈ ભક્ત
રેખાબહેન મનુભાઈ ભક્ત
ધનલક્ષ્મીબહેન ભરતલાલ ભક્ત

વસંતભાઈ સોમભાઈ ભક્ત
લીલાવતીબેન વસંતભાઈ ભક્ત
મંજુલાબહેન બુધ્ધદેવલાલ ભક્ત
સુશીલાબહેન નરેન્દ્રલાલ ભક્ત
સુમિત્રાબહેન સુરેશલાલ ભક્ત

તથા

સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ કરી ન કદી ફરિયાદ,
દોષ સકલ તું પ્રિય હે કરજે મારા માફ !

... સોમભાઈ મોરારજી ભક્તના રામકબીર.

શ્રી
 કબીર
 પદ
 સુધાનો આ લઘુગ્રંથ
 અમો
 સા
 દ
 ર
 અર્પણ કરીએ છીએ-

શ્રી સોમભાઈ મોરારભાઈ ભક્ત
 શ્રી અશોકભાઈ સોમભાઈ ભક્ત
 શ્રીમતિ પદ્મભાબહેન અશોકભાઈ ભક્ત
 શ્રી વસંતકુમાર સોમભાઈ ભક્ત
 શ્રીમતિ લીલાવતીબહેન વસંતભાઈ ભક્તના
 સપ્રેમ રામકબીર

મેરા મુજમેં કુછ નહીં જો કુછ હૈં સો તોર
 તેરા તુજકો સોનતે કયા દાગ પડે હોમોસી ?

પ્રમુખશ્રીનું નિવેદન

છેલ્લા બે દસકામાં આપણે ભક્ત સોસાયટી ઓફ યુ.એસ.એ.ની સ્થાપના કરેલી તો તેમાંથી પ્રેરણા લઈ સપ્ટે. ૧૯૮૦માં શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજનો જન્મ થયો. તે દ્વારા આપણે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી શક્યા. આજે પણ આપણે સમાજના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના કાર્યોમાં સંસ્થાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અમેરિકામાં કબીર-મંદિરની આવશ્યકતાને નિમિત્ત બનાવી આપણે સંગઠનની શક્તિને જ વધારવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણી સંગઠનની શક્તિ જેમ જેમ વિકસતી જશે તેમ તેમ આપણે સમાજને વ્યાપક ભૂમિકા પર સ્થાપિત કરી શકીશું એવી આશા જન્મે છે. એ માટે શિક્ષણ સંસ્થાનો પણ જન્મ થાય અને તેનો સમુચિત વિકાસ થાય તો આપણી શોભા અનેક ઘણી વધી જાય. તે માટે નવા બંધારણની જવાબદારી આપણે સ્વીકારી છે. નદીને બે કિનારા હોય છે તો તે આગળ વહી શકે છે. તેથી કિનારા તેનું બંધારણ ગણાય. સમુદ્ર સુધી પહોંચવા માટે કિનારાની આવશ્યકતા છે. તેવી જ રીતે આપણે સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો બંધારણની જરૂરિયાત પડે. આપણી નાની મોટી ખામીઓ તે દ્વારા દૂર પણ થઈ શકે અને આપણને સૌને અંકુશમાં પણ રાખે. સંયમિત સ્વભાવ જ મંજિલ સુધી પહોંચાડી શકે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરી નવા બંધારણની યોજના સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવાની જવાબદારી આપણી સહુની છે. સમાજનો પ્રત્યેક સભ્ય સંગઠનની જરૂરિયાતને સુપેરે સમજી શકે એવી અનુકૂળતા કરી આપવા માટે હું આ તબક્કે સદ્ગુરુ કબીર સાહેબને પ્રાર્થના કરું છું.

સારાં પુસ્તકો સમાજની પ્રગતિનું દર્પણ ગણાય છે. તેથી આપણે પ્રથમથી જ પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરેલો. “રામકબીર સંપ્રદાય”, “નાદબ્રહ્મ”, “કબીર સાખી સુધા”, “કબીર રમૈની સુધા” અને “કબીર શબ્દ સુધા” જેવાં અગત્યનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી શક્યા છીએ. આ વર્ષે “કબીર પદ સુધા” પ્રગટ કરીને આપણે

પ્રકાશનની ગતિને વેગ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તક વેળાસર તૈયાર કરી આપવા બદલ આપણે શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ (બાવાજી)નો આભાર માનીએ છીએ. હવે પછી નાદબ્રહ્મને આધારે “કબીર ભજન સુધા” પ્રગટ કરવાની નેમ છે. નાદબ્રહ્મમાં લગભગ ૧૫૦ જેટલાં પદો કબીર સાહેબના છે તેમાંથી પચાસથી સાંઠ જેટલાં પદો ખૂબ જ અઘરાં છે. તેને સંપૂર્ણ સમજૂતિ સાથે “કબીર ભજન સુધા” સંગ્રહમાં પ્રગટ કરવાની સૂચના શ્રી ઈશ્વરભાઈને આપવામાં આવી છે. આપણે વિદેશમાં સ્થિર થયા પછી માતૃભાષાને લગભગ વિસરતા જઈએ છીએ. તેવા સંજોગોમાં કબીર સાહેબનું જીવન અને કવન અંગ્રેજી ભાષામાં હોય તો આપણાં બાળકોને અત્યંત ઉપકારક થઈ પડે તે હેતુથી એક અંગ્રેજી પુસ્તકને પ્રગટ કરવાની પણ ઝંખના છે. સદ્ગુરુ કબીર સાહેબ એ માટે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળતા કરી આપશે એવી મને ખાત્રી છે.

“કબીર પદ સુધા” ના પ્રકાશનનો તમામ ખર્ચ શ્રી અશોકકુમાર સોમભાઈ ભક્ત અને શ્રી વસંતકુમાર સોમભાઈ ભક્ત તરફથી મળ્યો છે તે જણાવતાં આનંદ અનુભવું છું. આપણી સંસ્થા તે માટે તેઓનો આભાર માને છે અને ગૌરવ પણ અનુભવે છે.

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તુલનાત્મક સાહિત્ય વિભાગ રીડર અને અધ્યક્ષ પ્રો. ડૉ. અશ્વિન દેસાઈએ આ લઘુગ્રંથને પ્રવેશક લખી આપ્યો છે તે બદલ તેમનો કયા શબ્દોમાં આભાર માનીએ ? તેઓ આપણામાં વારંવાર રસ લે છે ને ઉપયોગી માર્ગદર્શન પણ આપે છે તે આભાર નોંધ કરવાની તક ઝડપી લઉં છું.

● લિ. સેવક ●

છગનભાઈ ભુલાભાઈ ભક્ત ના

રામકબીર

3320, N. LAFAYette Ave.
Rosemead CA 71770 - U. S. A.



સંપાદકનું નિવેદન

સાખી અને શબ્દોના માધ્યમ દ્વારા કબીરવાણીને વિદ્વાનોએ વિદ્યાપીઠોના પ્રાંગણમાં ઝૂંજતી કરી હતી પરિણામે તે, સૌ કાવ્ય પ્રકારો લોકજીભે ચઢી જવા પામ્યા હતા. ‘સાખી’ અને ‘શબ્દો’ જેટલાં પ્રચલિત બની શક્યાં તેટલાં રમૈનીનાં પદો ન જ બની શક્યાં ! રમૈનીનાં પદો પણ અતિ મહત્વનાં તો હતાં જ. જેમ જેમ બીજક ગ્રંથ પર ચઢી ગયેલું સાંપ્રદાયિકતાનું લેબલ ભુંસાતું ગયું તેમ તેમ ‘રમૈની’ અને તે સિવાયના અન્ય પદો જેવાં કે કહરા, ચાચર, વસંત, હિંડોલા, બેલી, જ્ઞાનચૌતીસા, વિપ્રમતીસી, વગેરે તરફ પણ વિદ્વાનોએ ધ્યાન આપવાની કૃપા કરી. પરિણામે તે સૌ પદોનો પરિચય આજે તો શક્ય બન્યો છે. તે સૌ અલ્પ પરિચિત પદોને લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવાના નમ્ર પ્રયાસ રૂપે જ આ લઘુગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે.

‘શબ્દ’ અને ‘પદ’ વચ્ચે કોઈ તાંત્વિક ભેદ નથી. શબ્દ તે જ પદ અને પદ તે જ શબ્દ. ખુદ કબીર સાહેબે શબ્દનો પદ તરીકે ઉલ્લેખ કરીને આ વાતને ટેકો આપ્યો છે.

કહંહિ કબીર સુનહુ હો સંતો જો યહ પદ અરથાવૈ
સોઈ પંડિત, સોઈ જ્ઞાતા, સોઈ ભગત કહાવૈ !

(શબ્દ -૫૫)

અર્થાત કબીર સાહેબની દૃષ્ટિએ તે જ સાચો ભક્ત, જ્ઞાની અને પંડિત ગણાશે કે જે આ પદનો અર્થ કરી બતાવશે. ટૂંકમાં, ‘શબ્દ’ અને ‘પદ’ વચ્ચે કબીર સાહેબની દૃષ્ટિએ પણ કોઈ તફાવત નથી. આ દૃષ્ટિએ મેં આ સંગ્રહમાં સાવ અપરિચિત રહી જવા પામેલાં સર્વે પદોનો સમાવેશ કરી તેને ‘કબીર પદ સુધા’ નામ આપ્યું છે તે ઉચિત લેખાશે.

કહરા, વસંત, બેલિ, બિરહુલિ, ચાચર, હિંડોલા, જ્ઞાનચૌતીસા અને વિપ્રમતીસી જેવાં કાવ્યનાં પ્રકારો નવીનતા ભર્યા પણ જણાશે. કબીર સાહેબના સમયમાં અન્ય કોઈ ભક્ત કવિએ એ પ્રકારોનું ખેડાણ ખાસ કરીને કર્યું લાગતું નથી. હા, ભક્તમાલમાં એ સૌ પ્રકારો નજરે પડે છે ખરાં ! ગુરુગ્રંથ સાહેબમાં રાગ બિલાવલનું પ્રથમ પદ પણ કહરાનું જ

પદ છે એવી નોંધ ડૉ. શુકદેવસિંહજીએ કરી છે તે યથાર્થ છે. પણ કબીર સાહેબે આગવી દષ્ટિથી તે સૌ કાવ્ય સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે હકીકત નોંધનીય છે. તે કાવ્ય પ્રકારો ખરેખર તો ભિન્ન ભિન્ન ઉત્સવોમાં ગવાતાં પ્રચલિત લોકગીતોના ઢાળો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય એમ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'કહરા' લઈએ. કહસ્ર એટલે કહાર નામની જાતિમાં લગ્નાદિ મંગલ પ્રસંગે ગવાતું સમૂહ ગાન. ઉત્તર પ્રદેશમાં આજે પણ કહાર નામની જાતિના લોકો રહે છે. તેઓ લગ્ન પ્રસંગે આગવું નૃત્ય પણ કરે છે. નૃત્યની સાથે ગાન જોડી દઈને તેઓ ઉત્સવનું આકર્ષણ વધારી દે છે. 'કહરા' પ્રકરણમાં જે છંદનું માપ કબીર સાહેબે ગોઠવ્યું છે તે પણ નૃત્યને અનુકૂળ લાગે છે. કુલ ત્રીસ માત્રાનો એક પંકિતનો બંધ છે. દર સોળ માત્રાએ યતિ રાખવામાં આવ્યો છે. પછીની ચૌદ માત્રાએ બંધ પૂર્ણ થાય છે. આ રીતે કહરાનું ગાન લોકો જે ઢાળે ગાતા હતા તે ઢાળને પોતાની કથન શૈલીમાં ગૂંથી લઈને કબીર સાહેબે તત્ત્વજ્ઞાનની ભારેખમને શુષ્ક લાગતી વાતોને રસિકતાપૂર્વક સરળતાથી રજૂ કરવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો ગણાય. તેથી કબીર સાહેબને લોક કવિ તરીકેનું બિરુદ આપવાનું મન થઈ જાય છે.

'બિરહુલિ'નો પ્રકાર પણ ગરીબ ને નીચ ગણાતી જાતિના રાગ-ઢાળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અહીંર લોકોની ગાયન પદ્ધતિમાં તેના મૂળ છે. તે જ રીતે 'વસંત'નો પ્રકાર તો ફાગુ સાહિત્યની યાદ અપાવે છે. જો કે સંગીત શાસ્ત્રમાં વસંત નામનો રાગ પણ પ્રચલિત તો છે જ. પરંતુ તે સાથે 'વસંત' નામના આ કાવ્ય પ્રકારનો મેળ કેવી રીતે બેસે ? કબીર સાહેબનું તત્ત્વજ્ઞાન તો વસંત શબ્દને પરમાનંદના કે પરમ પદના પ્રતીક તરીકે આવેબે છે. સદ્ગુરુનો શબ્દ અથવા તો સદ્ગુરુની શ્રી વાણી પોતે જ વસંતનો રાગ છે એવું સ્પષ્ટીકરણ કબીર સાહેબે કર્યું જ છે.

જબ બસંત ગહિ રાગ લીન્હ, સતગુરુ સબદ ઉચાર કીન્હ

કહે કબીર મન હૃદય લાઈ, નરક ઉધારન નાંઉ આઈ

જહં સતગુરુ ખેલત રિતુ બસંત

પરમ જ્યોતિ જહં સાધ સંત.

અર્થાત્ સદ્ગુરુ સાર શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે ત્યારે તેઓ સાક્ષાત્ વસંતનો જ રાગ ગાય છે. હૃદય અને મન જેમાં એકાગ્ર કરી કબીર કહે છે કે તે દ્વારા જ નરકમાંથી જીવનો ઉધાર થાય છે. જ્યાં સદ્ગુરુ વસંત

જીતુનો પરમાનંદ માણી રહ્યા છે ત્યાં સાધુસંતો પણ એકતાન બની જતા હોય છે. આ પ્રકારની આગવી દૃષ્ટિથી જ કબીર સાહેબે આ સર્વે કાવ્ય-પ્રકારો બીજકમાં નિયોજ્યાં છે. 'વિપ્રમતીસી'નો પ્રકાર તો સાવ વિલક્ષણ જ ગણાય. અન્ય કોઈ કવિએ તેને પ્રયોજ્યો નથી. કબીર સાહેબની મૌલિકતાનાં દર્શન તેમાં બહુ જ સારી રીતે થાય છે.

કબીર સાહેબ કોઈ એક જ જાતિ કે વર્ગના ગુરુ હતા એવું આ બધા પદો પરથી જણાતું નથી. વળી તેમણે કોઈ પંથ કે સંપ્રદાય રચી વાડો પણ બનાવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી જણાતી નથી. આ પદો દ્વારા તો આપણે સ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ કે કબીર સાહેબના લક્ષમાં કોઈ જાતિ કે વર્ગ ન હોતા. તેમના હૃદયમાં તો સમસ્ત માનવ સમાજની કલ્યાણની કલ્યાણની ભાવના જ ધળકતી હતી. દલિત-પીડિતને નીચ ગણાતી જાતિઓ માટે તેમને સૂગ નહોતી. બલકે તેઓ માટે તેમના હૃદયમાં અપાર કરુણા હતી. તેથી જ તેઓ વારંવાર તેવા લોકોની વચ્ચે જતા અને તેઓની સાથે આંતરિક પરિચય કેળવવા પણ પ્રયત્નો કરતા. સામાન્ય લોકોને ગમતા ઢાળમાં જીવનનો ઉત્કર્ષ થાય તેવી ઉપદેશવાણી વહેવડાવવાની પ્રેરણા લોક સમુદાયની વચ્ચે વસ્યા વિના કેવી રીતે જાગે? જેમ નીચલા વર્ગના લોકોનાં સુખ દુઃખમાં રસ લેતા તેમ ઉપલા વર્ગના લોકોનું હિત પણ ઝંખતા. 'વિપ્રમતીસી' પદ એ માટે ઉદાહરણરૂપ ગણાય. બીજકમાં પાંડે, પંડિત, જેવા બ્રાહ્મણોના વિશેષણોનો વારંવાર ઉપયોગ થયેલો જણાય છે તે પણ એ માટે પૂરાવા રૂપ જ ગણાય. સદ્ગુરુ કબીર સાહેબના સમયમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ એવું અનુમાન પણ સ્હેજે કરી શકાય. બ્રાહ્મણ વર્ગની રહેણી કરણીની અસર બાકીના બીજા સમાજ પર થતી હોવી જોઈએ. માટે જ તો જરૂર લાગી ત્યાં બ્રાહ્મણ વર્ગની વેધક ટીકાઓ પણ કબીર સાહેબે કરી છે. ટીકાઓ પાછળ સદ્ગુરુનો આશય નિષેધાત્મક જણાતો નથી બલકે સર્જનાત્મક જ જણાય છે. બ્રાહ્મણોના વિરોધી હોવાના દાવે તેઓ ટીકા કરતા નથી. પરંતુ પથપ્રદર્શક ગણાતા બ્રાહ્મણો ધર્મચ્યુત થઈ સમગ્ર માનવ સમાજને ખોટે માર્ગે ઘસડી રહ્યા હતા તેથી તેઓને કર્તવ્ય યાદ કરાવવાની ભાવનાથી જ આકરી ટીકાઓનો પ્રચંડ પ્રહાર કરવા પ્રેરાયા હતા.

તેમના હૃદયમાં કેન્દ્રસ્થાને તો માનવ સમાજનું જ હિત હતું

તેથી તેમણે મુસલમાન લોકોને પણ બાકી રહેવા દીધા નથી. મુસલમાન લોકોના ધર્મગુરુઓ પણ ધર્મને નેવે મૂકીને અધોગતિ તરફ સમાજને ઘસડી રહ્યા હતા. તેઓના હાથમાં સત્તાનો દોર હોવા છતાં મુસલમાનોની ટીકા કરવામાં પણ તેઓ પાછા પડ્યા નથી. તેમણે તો નિર્ભયતાપૂર્વક મુસલમાનોને પણ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તે સાથે હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે એકતા સ્થપાય તો જ દેશનો ઉદ્ધાર થાય અને સૌનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી સદ્ગુરુની પાકી સમજ હોવાથી ભગવાને કોઈ ભેદો સર્જ્યા નથી પણ માનવે પોતે પોતાના સ્વાર્થ માટે ભેદોનું સર્જન કર્યું છે એવી સ્પષ્ટ ઉપદેશવાણી બંને વર્ગને સંભળાવી છે. તમામ ભેદોને સામુદાયિક રીતે ઓગાળી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી માનવ સમાજનો કદી ઉદ્ધાર થશે નહીં એવું સત્ય બંને વર્ગને બરાબર સમજાવ્યું છે. કબીર સાહેબ ઉપદેશ આપતી વખતે વાસ્તવિકતાને પણ બરાબર પિછાણે છે. તેમને ખાત્રી છે કે માનવ પોતાનો સ્વાર્થ એકદમ ભૂલી શકતો નથી. સત્ય વચનોનું આચરણ કરવામાં તે ઢીલો જ રહે છે. તેથી તેમણે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે :

હમરે કહલ કે નહિ પતિયાર

આપુ બૂડે નલ સલિલ ધાર

અર્થાત્ અમારા વચનમાં કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી તેથી સૌ કોઈ આ સંસાર સાગરમાં ડૂબી મરે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે નિરાશ થઈ માનવના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો ન કરવા. કબીર સાહેબ કંટાળીને લોકોથી દૂર જતા રહે તેવા કાયર નહોતા. તેથી જ તેઓ શીખામણ આપતા કહે છે કે

બહા હૈ, બહિ જાત હૈ, કર ગહે ચહુ ઔર

સમુજાવે સમજે નહીં, દેવ ધક્કા દુઈ ઔર

(વસંત- ૧૧)

અર્થાત્ ભલે માનવ પોતાના હાથમાં વિષયવાસનાનો સહારો લઈને સંસારના પ્રવાહમાં વહ્યા કરતો અને તેથી સત્ય સમજવા ભલે તૈયાર ન થતો હોય ! છતાં પણ બે પ્રયત્નો વધુ થાય તો શું ખોટું ? સદ્ગુરુની શીખામણમાં તેમના હૃદયમાં રહેલી લોક કલ્યાણની દૃઢ ભાવના જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. આજે નહીં તો આવતી કાલે માનવ જરૂર સત્યને સમજશે અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકશે એવી ખાત્રી પૂર્વકલીખવાત પણ 149

એમાં ધ્વનિત થાય છે.

માત્ર છસો વર્ષ પર કબીર વાણીનો પ્રભાવ હતો અને આજે નથી એવું કોણ કહી શકશે ? આજે પણ કબીરવાણી તેટલી જ પ્રભાવક છે જેટલી છસો વર્ષ પર જણાતી હતી. કબીરવાણી તો મહાન માનસરોવર સમાન છે. તેમાંથી અનેક પંથ અને સંપ્રદાયોએ પ્રેરણાના પિયૂષ પીધાં છે. ડૉ. કી KABIR and his followers પુસ્તકમાં વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરતા જણાવે છે કે ભારતભરમાં કબીરવાણીનો પ્રભાવ સારા પ્રમાણમાં પથરાયો હતો. શીખપંથ, દાદુપંથ, લાલદાસી પંથ, બાબાલાલી પંથ, સાધપંથ, ધરણીદાસી પંથ, ચરણદાસી પંથ, શિવનારાયણીપંથ, ગરીબદાસી પંથ, રામસાચી પંથ, પલ્લુ પંથ, સતનામી સંપ્રદાય, સંતમત સત્સંગ મંડળ, પ્રાણના કી પંથ અને રાધા સ્વામી સંપ્રદાય જેવા અનેક સમુદાયોએ કબીરવાણીનો સંદેશ ઝીલ્યો હતો અને કબીરવાણીને પ્રાણ સમાન માની તેઓએ માનવમાત્ર પ્રભુના બાળક છે એવી ભાવનાનો અમલ કરવા સમુચિત પ્રયાસ કર્યો હતો. આજે પણ એવો પ્રયાસ ચાલુ રાખીએ તો શું ખોટું ? ઈશ્વરની આસપાસ માનવે કરેલી કાલ્પનિક ગૂંથણીઓમાંથી ઊભી થતી અનેક સમસ્યાઓ આજે પણ ઉકેલ વગર સળગતી જ રહી છે. એકવીસમી સદીમાં પણ તે માનવ સમાજને મૂંઝવણમાં મૂકશે. માનવે ઊભા કરેલા ભેદો માનવે જાતે જ દૂર કરવા પડશે. ત્યાં સુધી માનવ સમાજ કેવી રીતે સુખી થઈ શકશે ? માનવમાત્રને ઉપયોગી થાય તેવી વિચારધારા કબીરવાણીમાં સારી રીતે ગૂંથાયેલી હોવાથી એકવીસમી સદીમાં પણ તે પ્રેરણાદાયી જ રહેવાની. તેથી મને તો કબીરવાણી ગંગાના પાવન પ્રવાહની માફક નિત્ય નૂતન જ લાગે છે!

ઈ. સ. ૧૯૮૭ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કબીરવાણી સમજવા માટે કુલ પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરી આપવા મેં ભક્ત સમાજને વચન આપેલું તે આધારે આ ચોથું પુસ્તક પ્રભુ કૃપાથી પ્રકાશિત કરી શકાયું છે તે જણાવતા આનંદ થાય છે. કબીર સાહેબના સિધ્ધાંતો, માન્યતાઓ અને વિશેષતાઓ સામાન્ય માણસ સરળ રીતે સમજી શકે તે દષ્ટિ મેં આ પુસ્તક તૈયાર કરવા પાછળ રાખી છે. ભાષા, પાઠ નિર્ધારણ જેવા જટિલ પ્રશ્નો તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું નથી. વળી વધારામાં સમયનો અભાવ અને સ્થળ સંકોચની મર્યાદા પણ ખરી. છતાં વિશ્વ વિદ્યાલય વારાસણીના કબીર વાઙ્ગમયના પ્રકાશનોની મને આ અંગે ઘણી મદદ

મળી છે તે સાભાર જાહેર કરું છું.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં મેં નીચેના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે તે સાભાર જણાવતા આનંદ અનુભવું છું.

(૧) કબીર ગ્રંથાવલી - ડૉ. માતા પ્રસાદ ગુપ્ત

(૨) કબીર ગ્રંથાવલી - ડૉ. પુષ્પ પાલ સિંહ

(૩) સંત કબીર - ડૉ. પારસનાથ તિવારી

(૪) સંત કબીર - ડૉ. રામકુમાર વર્મા

(૫) કબીર - આચાર્ય હજારી પ્રસાદ દ્વિવેદી

(૬) કબીર વાઙ્મય ખંડ ૧, ૨, ૩, ડૉ. જયદેવ સિંહ તથા ડૉ. વાસુદેવ સિંહ

(૭) કબીર કાવ્યકોશ - ડૉ. વાસુદેવ સિંહ

(૮) કબીર કી વિચારધારા - ડૉ. ગોવિંદ ત્રિગુણાયત

(૯) કબીર બીજક - સ્વામી હનુમાન પ્રસાદ

(૧૦) કબીર બીજક - ડૉ. શુકદેવ સિંહ

(૧૧) કબીર બીજક - ભા. - ૧ ને ૨- અભિલાષ સાહેબ

(૧૨) કબીરદર્શન - અભિલાષ સાહેબ

શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજે આ ગ્રંથ શ્રેણી તૈયાર કરવાની જવાબદારી સોંપીને મને સદ્ગુરુ કબીર સાહેબને ફરી વાંચી વિચારી સમજવા સ્વાધ્યાયની સોનેરી તક આપી તે બદલ સમાજનો હું ઋણી છું.

વળી છાપકામમાં હમેશ મદદરૂપ થનાર મારા પ્રિય મિત્ર શ્રી નટુભાઈ પટેલનો તો કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ?

અંતે, યુનિવર્સિટીના અનેક કામોમાં વ્યસ્ત રહેનાર દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તુલનાત્મક સાહિત્ય વિભાગના રીડર અને અધ્યક્ષ મારા વિદ્વાન મિત્ર પ્રો. ડૉ. અશ્વિન દેસાઈએ આ લઘુગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે બદલ આભારની લાગણી અનુભવું છું.

માર્ચ ૧૯૯૩

ઈશ્વરભાઈ પ્ર. પટેલ

કપુરા ૩૯૪૬૫૫, જિ. સુરત

સમાજ સંવેદના શુદ્ધિ અર્થે

કબીર - પદ - સુધા આસ્વાદન

□ ૧.

અમેરિકાના કેટલાક મનોરોગ ચિકિત્સકો મનોરોગીઓને 'વેલિયમ' (ઊઘલાવવા માટેની ગોળીઓ) આપતા નથી, પણ અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રેસ્ટની 'The Road not taken' કે વિલિયમ બ્લેકની 'A Poison Tree' જેવી કવિતાઓ વારંવાર વાંચવાનું કહે છે. Jack J. Leedy M. D. જેવો મનોરોગચિકિત્સક, અનિદ્રાના રોગીને, ઉદાસ અને નિરાશ થઈ ગયેલી વ્યક્તિને 'Poetic Prescription' લખી આપે છે અને કહે છે : "Instead of one aspirin, take two poems." એટલે કે "એક એસ્પીરીન લેવાને બદલે બે કવિતા લો" અનિદ્રાના દર્દીને માટે વર્ડઝવર્થ, સ્વીનબર્ન, હેન્રી વર્ડઝવર્થ લોંગફેલો, જહોન કીટ્સ, એડગર એલન પોની કેટલીક ચોક્કસ કવિતા વાંચવા સૂચવે છે, ચિંતા અને વ્યાકુળતાથી સતત ત્રસ્ત રહેતા દર્દીને "I'm Nobody ! Who are you ?" (Emily Dickinson) વાંચવાનું કહે છે. પોલ એફ વ્હીટકર, રાલ્ફ હોગસન, વોલ્ટ વિહ્ટમેન તથા વિલિયમ બટલર ઈટ્સની ચોક્કસ કવિતા પણ સૂચવી છે. ઉદાસીનતા કે નિરાશા છવાઈ વળતી હોય, કંઈ ગમતું ન હોય, મન કયાંય ઠરતું ન હોય તો વિલિયમ કાઉપર, ઓલિવર વેન્ડેલ હોમ્સ, મિલ્ટન, રોલી સ્ટીવન્સન અને જહોન ગ્રીનલિફ વ્હીટીયરની કેટલીક કવિતાઓ જ ઔષધ તરીકે વાંચવા વાગોળવા વિચારવા આપે છે. 'Hooked on Homer, not heroin' એવો નારો જગાવવામાં આવ્યો છે. ચિત્ત જ્યારે વંટોળમાં ફસાય ત્યારે કેફી દ્રવ્ય હેરોઈન લેવું નહિ પણ હોમરની કવિતા વાંચવી જોઈએ. કવિતા આત્મસન્માન જગાડે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની દીવાલને ભેદવા માટે કવિતા જેવું કોઈ સાધન નથી. દબાઈ રહેલો કોધ કે વારંવાર ફેણ માંડી ઊભો થતો અહંકાર કાવ્યનાં સેવનથી ઓગળી પીગળી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયની સામે કવિતા એક 'Powerful anestheticizer" છે. એટલે કે કવિતા સંવેદનામાં વેદના,

સહન કરવા માટેની અનિવાર્ય દૃઢતા પણ ઊભી કરી આપી શકે છે. ડૉ. માલકિન (D. D. S.) અને બીજા કેટલાક મનોરોગ-ચિકિત્સકો તો માને છે કે ટ્રાંકવીલાઈઝર, કેફી દ્રવ્યો અને 'સેડેટીવ્સ' કરતાં કવિતા વાંચન વધારે સારી એવી વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા છે.

— આ મનોરોગ ચિકિત્સકોને જો ખબર પડે કે આપણા દેશમાં સવારે પ્રભાતિયાં ગાવાની પ્રથા હતી, રાત્રે ભજન ગાવાની પ્રથા હતી, બાળકોને શાળામાં પ્રારંભમાં જ પ્રાર્થના ગવડાવવામાં આવતી હતી — જન્મ, મરણ અને લગ્ન, સીમંત કે અન્ય સામાજિક પ્રસંગે ગીત સંગીત પ્રયોજવામાં આવતું હતું તો એ લોકો શું વિચારે ? આ મનોરોગ-ચિકિત્સકો કદાચ એ જ રીતે મનના રોગીઓને પ્રભાતિયાં, ભજન, પદ કે ગીત પ્રાર્થના ગાવાનું શરૂ કરાવે - આપણાં જીવનની કુરુણતા એ છે કે આપણને આપણી આંખ આગળનું નાક જ દેખાતું નથી ! એટલે કે આપણા દેશ પાસે ઉત્તમોત્તમ કવિતાનો, ભક્તિ કવિતાનો જે વારસો છે તે કોણ જાણે કેમ પણ જાણે કે આપણને દેખાતો નથી. આ ભક્તિ કવિતાએ જ તો ભારતના મધ્યકાળના સમાજની સંવેદનાને સાચવી હતી. કોઈ યુરોપનો તબીબ કે સાહિત્ય વિવેચક એનું મહત્ત્વ જાણશે ને આપણને સમજાવશે તો જ એ સમજીશું- એવી પાશ્ચાત્ય પરાયણતામાંથી નીકળી જવા માટે આપણા ભારતીય સમાજે સભાન પુરુષાર્થ કરવાનો રહેશે. નવી પેઢીનાં માનસને કોરી ખાતાં સસ્તાં ફિલ્મી ગીતોની સામે ઊંચી કોટિની કવિતાનું ગૌરવ કરવાનું રહેશે. ગુજરાતમાં, દેશમાં અને વિદેશમાં વસતા ભક્ત સમાજે કબીર સાહિત્યનાં પ્રકાશનનું જે મહત્ત્વ કાર્ય ઉપાડયું છે તેને હું આ ભૂમિકા ઉપર જોવાની ભલામણ કરું છું.

દક્ષિણ ગુજરાતના વિવિધ સમાજો - ભક્ત સમાજ, અનાવિલ સમાજ, લેઉઆ પાટીદાર સમાજ, કડવા પાટીદાર સમાજ, મતિયા પાટીદાર સમાજ, જૈન સમાજ- સાથે એક અધ્યાપક તરીકે મેં શૈક્ષણિક સાંસ્કારિક ક્ષેત્રે છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં અનેક રીતે કામ કર્યું છે. ભક્ત સમાજ સાથેનો મારો નાતો સ્નેહનો નાતો છે, આત્મીયતા અને નિકટતાનો નાતો છે. એમના નાના મોટા સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક એવા નાના મોટા કાર્યોમાં મેં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે.

ભાગ લીધો છે. ભક્ત સમાજનું મુખપત્ર ‘કબીર વાણી’ ૧૮ વર્ષથી ચાલે છે, મેં અવારનવાર એમાં લખ્યું છે. એના અંગ્રેજી વિભાગનું છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી સંપાદન કાર્ય સંભાળ્યું છે. વિદેશમાં વસતી નવી પેઢીને કબીરવાણી તથા ભારતીય સાહિત્યનો વારસો કિચિત્ પરિચય માટે પૂરો પ્રાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભક્ત સમાજના અગ્રણી વડીલો અને ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ તથા ભક્ત સમાજના દેશ વિદેશમાં વસતા વિદ્વાન વકીલો, તબીબો અને ઈજનેરોના હું સંપર્કમાં છું. વિદેશગમન અને ખેતી તથા વ્યાપારથી બે પાંદડે થયેલા આ સમાજની શિક્ષણ અને સંસ્કારની ભૂખને હું સારી રીતે ઓળખું છું અને તેથી જ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પ્ર. પટેલે કબીર વાણી સમજાવવા માટે પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરી આપવાનું જિજ્ઞાસા અને ભક્તિભાવ તથા શ્રદ્ધા અને શ્રમપૂર્વક સ્વીકાર્યું, શરૂ કર્યું અને આગળ વધાર્યું તેને હું એક સાહિત્યના રસિક તરીકે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આવકારું છું. કબીરવાણીનો ઊડો, માર્મિક અને ખંતપૂર્વકનો અભ્યાસ કરી એમણે ‘કબીર સાખી સુધા’, ‘કબીર રમૈની સુધા’, ‘કબીર શબ્દ સુધા’ તૈયાર કર્યા છે. આ ચોથું પુસ્તક તે છે “કબીર પદ સુધા”. મને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે કબીર વાણીનાં આ અમૃતકુંભોને હવે શ્રી ઈશ્વરભાઈએ ઉપર આરંભમાં નોંધ્યું છે તેમ, એક મનોરોગ ચિકિત્સકની જેમ ભક્ત સમાજના આબાલવૃદ્ધોને વહેંચી આપવા જોઈએ. જો કોઈ કુટુંબ પ્રેમના અભાવે તૂટતું જણાય તો તેમને કબીર સાહેબે પ્રેમનો મહિમા સમજાવતી પંકિતઓ સરસ રીતે મુદ્રિત કરી પહોંચાડવી જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિ, અહંકારથી ભરી ભરી હોય તો, તેને પોતાને પણ ખબર ન પડે તે રીતે, કબીર સાહેબના અહંભાવ અને તેનાથી થતું નુકસાન સમજાવનારી કાવ્યપંકિતઓ મોકલી આપવી જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિ સંયમ અને પૂજ્યભાવ કેળવી સાત્ત્વિક જીવન તરફ વળવા માગતી હોય તો તેને તે જ વિષયવસ્તુવાળા કબીર સાહેબના પદ મોકલવાં ઘટે. ઘરમાં ધન વધ્યું હોય તો દાનનો મહિમા સમજાવતાં કબીર સાહેબનાં પદો પહોંચાડવા જોઈએ. બરાબર એ જ રીતે, વાસના સ્વિજય, કામનાક્ષય, જ્ઞાતિજાતિભેદ-વિરોધ, ઢોંગ-ધર્તીંગ વિરોધ, ગુરુભક્તિ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, સત્કર્મ અને સાચો સન્યાસ, ગૃહસ્થ જીવન અને તપસ્વી જીવન

વિષેના જુદાં જુદાં તારવી જુદાં જુદાં રૂપે સમાજ સમક્ષ મૂકવાં જોઈએ - જેમ તબીબ રોગ પ્રમાણે જુદી જુદી માત્રામાં જુદી જુદી દવા આપે તેમ. કબીરવાણી તો, એમણે પોતાના દરેક સંપાદનમાં સૂચવ્યું છે તેમ, 'સુધા' છે. અમૃત છે. અમૃતકુંભ કોઈ વ્યક્તિ એકી વખતે આખો ને આખો ગટગટાવી જઈ ન શકે. એનું તો આચમન હોય. અમૃતનું એક બિંદુ પણ જો અમરત્વ પ્રદાન કરી શકતું હોય તો આ જુદા જુદા વિષય વિશેનું એકાદ પદ-અમૃતનો એકાદ અંશ - પણ તાપ સંતાપ શામક તો અચૂક નીવડે જ નીવડે. સંશય વિદારક નીવડે ને ઈર્ષ્યાશામક પણ નીવડે. સવાલ છે આ અમૃત-અંશ નાના નાના પાત્રોમાં જે તે વ્યક્તિઓને જે તે સમયે સુગમ કરી આપવાની વ્યવસ્થાનો. આ વ્યવસ્થા પણ શ્રી રામ કબીર ભક્ત સમાજ, રોઝમીડ, કેલિફોર્નિયા યુ. એસ. એ. ઉપાડી લીધી છે. આ શ્રી રામકબીર ભક્ત સમાજ (યુ. એસ. એ.)ના ફાઉન્ડર, ફોર્મર પ્રેસિડન્ટ અને ટ્રસ્ટી શ્રી છગનભાઈ ભક્ત તો અમેરિકામાં સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષાના ક્ષેત્રે જ સેવા આપી રહ્યા છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યનાં જતનની જે જરૂર છે તે જ જરૂર, તેનાથીય વિશેષ તીવ્રપણે અનુભવાતી જરૂર તો માનસિક સ્વાસ્થ્યનાં જતનની પણ છે. એમણે ભક્ત ભાઈબહેનોના સહકારથી ઉપાડેલું આ પ્રકાશન કાર્ય, કોઈ એક અસાધ્ય રોગની કે રોગોની સારવાર માટે બંધાવવા - ચલાવવામાં આવતી હોસ્પિટલ, જેટલું જ મહત્ત્વનું છે. પણ આ વાત આપણો સમાજ જાણે કે સમજી શકતો નથી. આ માટે એઓ પણ હાર્દિક ધન્યવાદના અધિકારી છે. જે સમાજ પોતાના ગુરુ કવિ કબીરસાહેબના સાહિત્ય સંપાદન - પ્રકાશન પ્રસારણ માટે આટલી સભાનતા ને શ્રમ તથા નાણા રોકવાની સૂઝ દાખવે છે તે સમાજનાં ઉજ્જવળ ભાવિ વિશે આશા સેવી શકાય તેમ છે. સંપાદનનું કામ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે ઉપાડયું, પ્રકાશનનું કામ ભક્તજનોની સહૃદયતા ભરી દાનવૃત્તિથી પ્રેરાયેલાં ભાઈ બહેનોની સહાયથી 'ભક્ત સમાજે' (યુ. એસ. એ.) ઉપાડયું અને વચગાળાની તમામ વ્યવસ્થા શ્રી રામકબીર મંદિર ટ્રસ્ટ, સુરતે ઉપાડી - સૌનાં સૌજન્ય, સહૃદયતા ને સૂઝ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞ કવિનો વિષય છે. કબીરસાહેબે ‘સાખી’માં જીવન તત્ત્વની મીમાંસા કરી છે. રમૈની વિભાગમાં જગતની મીમાંસા કરી છે ને શબ્દ વિભાગમાં બ્રહ્મની ચર્ચા કરી છે. ‘સાખી’માં જીવતત્ત્વની સાથે પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્ અનુભવની વાણી પણ છે. ‘કબીરબીજક’ના શબ્દ પ્રકરણમાં હિંદુ મુસલમાનોની એકતાની ભૂમિકા પૂરી પાડતા ક્રાંતિકારી કબીરનો પરિચય મળી રહે છે. માનવ માત્રની એકતા પર અવારનવાર આંગળી મૂકનારા માનવધર્મના પ્રવર્તક કબીર સાહેબ આત્મવાદી વલણમાં વ્યવહારું વેદાંતી તરીકે ઉપસી રહે છે. મધ્યકાળમાં પરધર્મીઓની રાજ્યસત્તા હેઠળ અને આંતરિક કુસંપ હેઠળ પ્રજાજીવન છિન્નભિન્ન થતું જતું હતું ત્યારે વ્યક્તિ અને સમાજની સંવેદનાના તાણાવાણાનું સંમાર્જન સંવર્ધન કબીર અને એવા બીજા ભક્તકવિઓએ કર્યું હતું. આ યુગનો ભક્તિ કવિતાનો જે વારસો આજે આપણને ઉપલબ્ધ થયો છે તે જોતાં પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ યુગને આપણા વિદ્વાનોમાંના કેટલાક ‘અંધકારયુગ’ તરીકે શા માટે ઓળખાવવા પ્રેરાયા હશે? એ જે હો તે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે કબીરસાહેબની ‘સાખી’, ‘શબ્દ’ અને ‘રમૈની’ને ફરી એક વાર જન સુલભ કરાવી આપવામાં જે શ્રમ લીધો છે તેમાં એમની કબીરસાહેબ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા તો છે જ. પણ સમાજ, માનવસમાજ તેમ પોતાના ભક્તસમાજ પ્રત્યેની આત્મીયતા - કલ્યાણવાંછા પણ છે. શ્રદ્ધા અને આત્મીયતાથી પ્રેરાયેલા આ સંપાદન શ્રમમાં જે સૂઝ એમણે દાખવી છે તેને માટે ભક્તસમાજ ને સાહિત્યરસિક સમાજ એમનો ઋણી રહેશે.

‘કબીર પદ સુધા’માં કબીર સાહેબનાં અપરિચિત રહી જવા પામેલા પદોનો સમાવેશ થયો છે. આ લઘુગ્રંથમાં જ્ઞાનચૌતીસા, વિપ્રમતીસી, કહરા, વસંત, ચાચર, બેલી, બિરહુલી, હિંડોળા અને શબ્દકોશનાં પદો સમાવેશ પામ્યાં છે. જ્ઞાનચૌતીસામાં આત્મજ્ઞાનની વાતો સાધકને માટે ગૂંથાવા પામી છે. વાસનાક્ષય સાધી, આત્માને ઓળખવા પ્રવૃત્ત થનારે વિવેક અને સંયમપૂર્વક સાધના કરવાની છે. એક અક્ષરનું એક પદ રચી ક થી ક્ષ સુધીનાં અક્ષરનાં પદો આપ્યાં છે. વિપ્રમતીસીમાં ધર્મનાં ધર્તીંગો ને ઢોંગી દંભીઓનો ઉધડો કબીર સાહેબ

લેતા રહ્યા છે. 'કહરા'ના પદો કહાર નામની જાતિમાં વખતોવખત ગવાતાં હતાં. સાથે નૃત્ય થતું. એક તરફ કાવ્ય-ગીત-સંગીતનો આનંદ, બીજી તરફ સમાજના ઉત્સવનો આનંદ અને ત્રીજી તરફ કબીર સાહેબ જેવા ગુરુ ને પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ગૂંથાયેલી રહેતી તે વખતનું સમાજ જીવન કવિતા સાથે ઓતપ્રોત હોઈ સમૃદ્ધ હતું. આ 'કહરા' ને 'બિરહુલિ'માં વાત તો યોગ-સાધનાની જ છે—પણ લોકગમ્ય રૂપમાં ચિત્રાત્મક ભાષા સાથે અને જનમાનસને સ્પર્શતાં વિપુલ ઉદાહરણોનાં કથન ઉદ્બોધન સાથે 'વસંત'માં આત્મસ્વરૂપ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરનારા સાધકને માયા કરતૂતોથી સાવધ રહેવાની વાત ભારપૂર્વક કહેવાઈ છે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે પોતાના સંપાદકીયમાં આ 'વસંત'ના પદોની ચર્ચા કરી જ છે. 'ચાચર'માં પણ માયાના મોહક રૂપથી સાવધ રહેવાનો સૂર રેલાવ્યો છે. પાગલ મનને ઉદ્બોધન કરી કરી જગાડયું મનાવ્યું છે. 'બેલિ'નાં પદોમાં રમતા રામને ઉદ્બોધ્યા છે. બાહ્ય જીવન ક્ષણભંગુર મોહક છે તેમાં નહિ પણ આંતરિક જીવન શાશ્વત, સૂક્ષ્મ ને સાચા અર્થમાં કલ્યાણકારી છે, તેમાં જીવ પરોવવાની વાત કરી છે. 'બિરહુલી'નાં પદોમાં વિરહમાં વ્યાકુળ જીવની વાત સુપેરે સંક્ષેપમાં કહેવાઈ છે. 'હિંડોળા'માં જગત ભ્રમરૂપી હીંચકે ઝૂલી રહ્યું છે તેનું વર્ણન વિશેષ તત્ત્વસભર ને કાવ્યત્વસ્પર્શયુક્ત છે. ભ્રમમુક્તિ વાંછી છે. 'શબ્દકોશ'નાં પદોમાં પણ આત્મજ્ઞાન અને જીવમુક્ત અવસ્થાની ઝંખના વ્યક્ત થઈ છે. આ પદો અઘાપિ પર્યંત જનસમૂહને અલ્પ પરિચિત રહ્યાં છે. શ્રી ઈશ્વરભાઈએ એને અહીં સંચિત કરી ફરી એકવાર સમાજમાં રમતાં મૂક્યાં છે.

સંપાદન કરતી વખતે અપરિચિત શબ્દનો અર્થ એમણે આપ્યો છે. પદનું સમગ્ર અનુવાદ-સારાનુવાદ કથન કર્યું છે. એમાં રહેલી તત્ત્વચર્ચાનું ઉપનિષદ, ગીતા કે અન્ય ગ્રંથો સાથેની તત્ત્વવિચારણા સાથેનું સામ્ય ચીંધ્યું છે. પાઠભેદની ચર્ચા કેશવિચ્છેદક બનીને કરી નથી પણ પદનો મર્મ સમાજના લોકોને સુગમ થાય તે હેતુ રાખ્યો છે ને તેમાં એઓ સફળતાપૂર્વક પાર ઊતર્યા છે. કબીર સાહેબનાં કાવ્યતત્ત્વને નહિ પણ તત્ત્વવિચારને એમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપસાવ્યો ને ઉપાસ્યો છે, તે માટે ભક્ત સમાજ અને સાહિત્યરસિક સમાજ એમનો ઋણી રહેશે એમ ફરી વાર કહેવું જોઈશે.

□ ૩.

સવાલોનો સવાલ તો એ છે કે આપણો ભવ્ય એવો સાહિત્ય સંગીત કલાનો વારસો અને આપણી ઉછેર પામતી આ નવી પેઢી - એ બેની વચ્ચે કોણ છે ? કહેવું જોઈએ છે કે ટી.વી., વિડિયો જેવાં સમૂહ સંક્રમણનાં સાધનો છે. ધંધાદારી ચેનલો તો ૬૦ થી ૮૦ ટકા જેટલા કાર્યક્રમોમાં હિંસા, બળાત્કાર, અત્યાચારવાળી ફિલ્મો કે સીરિયલો બતાવે છે. દિલ્હી દૂરદર્શન પણ એ જ માર્ગે છે. આ સમૂહ સંક્રમણના સાધનોનો ઉપયોગ સંસ્કાર-સંવર્ધન કે સુરુચિ સંમાર્જન માટે થતો જણાતો નથી. આવા સંજોગોમાં સામાજિક મંડળો અને સ્વૈચ્છિક સેવા સંસ્થાઓની જવાબદારી વધી જાય છે. એમણે આપણા આ સાંસ્કૃતિક વારસાને દેશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોમાં રજૂ કરવાની સૂઝ અને શ્રમ દાખવવાં પડશે. કબીર સાહેબ વિશેની એક દૃશ્યશ્રેણી દિલ્હી દૂરદર્શન પર આવતી હતી, કોઈ વિવાદનાં કારણે એ અડધે જ અટકી ગઈ હતી. એ ફરી જોવા મળે, એવી દૃશ્યશ્રેણીનું આયોજન થાય તે ભક્ત સમાજનો ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ હશે. દરેક સમાજ એક એક આપણા દેશનાં સાંસ્કૃતિક પાસાંઓને દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા ટી.વી.નાં પરદે રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ દાખવે તે જરૂરી છે. યુવાન અને કિશોરવયનાં સંવેદનશીલના માનસ પર ‘પડદો’ રાજ કરતો હોય તો એ ‘પડદા’ પર સાંસ્કૃતિક વારસાને લઈ જવાનો રહેશે. રહી રહીને પશ્ચિમના લોકોમાંનો શાણો વર્ગ ‘પડદો’ અને ‘પુસ્તક’ વચ્ચેની સ્પર્ધામાં ‘પડદા’ના પ્રભાવને ક્ષણિક લેખવે છે ને ‘પુસ્તક’ના પ્રભાવને ચિરંજીવ એટલે હાલમાં તો આપણે આ પ્રકારનાં ‘પુસ્તક’ પ્રભાવને આવકારીએ અને સંપાદક સંયોજક પ્રકાશકને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અભિનંદન આપીએ.

□

૮.૬.૧૯૬૩

તુલનાત્મક સાહિત્ય વિભાગ,
દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
સુરત.

□

અશ્વિન દેસાઈ

૩, મિલન પાર્ક સોસાયટી,
સરદારબાગ, બારડોલી.



અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પાન નંબર
૧	ભાનુવંદના	d
૨	અર્પણ	e
૩	પ્રમુખશ્રીનું નિવેદન	f
૪	સંપાદકનું નિવેદન	h
૫	સમાજ સંવેદના શુદ્ધિ અર્થે કબીર-પદ-સુધા આસ્વાદન	n
૬	અનુક્રમણિકા	u
૭	જ્ઞાન ચોંટીસા	૨
૮	વિપ્રમતીશ્રી	૨૦
૯	કહશ	૩૦
૧૦	વસંત	૬૨
૧૧	ચાચર	૮૬
૧૨	બેલિ	૯૪
૧૩	બિરહુલી	૧૦૦
૧૪	દિહોળા	૧૦૨
૧૫	શબ્દકોશ	૧૦૮

ક
લી
ર

પ
દ

સુ
ધા

જ્ઞાન ચૌતીસા

‘વો ઓંકાર આદિ જો જાને, વિભિ કે મેરૈ તાહિ સો માને
વો ઓંકાર કહે સભ કોઈ, જિન્હિ યહ લખા સો વિરલે કોઈ૧

કકા કમલ પકિરન મંહ પાવૈ, સસિ બિગસિત સંપુટ નહિ આવૈ
તહાં કુસુમ રંગ જો પાવૈ, ઔગહ ગહિકે ગગન રહાવૈ૨

ખખા ચાહૈ બોરિ મનાવૈ, ખસમહિ છાંડિ દહીં દિસિ ધાવૈ
ખસમહિ છાંડિ છિમા હો રહિયે, હોય ન ખીન અક્ષય પદ લહિયે૩

ગગા ગુરુ કે વચન હિ માન, દૂસર સબ્દ ‘કરો નહિ કાન
તહાં ચિહંગમ કબહુ ન જાઈ, ઔગહ ગહિ કે ગગન રહાઈ૪

ॐ

- ૧ વો એટલે વહ- તે. અહીં “ઓ” પાઠ પણ છે. ઓમ્કારનો પ્રથમ અક્ષર બેવડીને બોલવા માટે તે પસંદ કર્યો હશે. વળી કેટલીક પ્રતોમાં તો નથી “વો” કે નથી “ઓ” “ઓંકાર” થી સીધી જ શરૂઆત છે. છતાં અહીં “વો” પાઠ માન્ય રાખ્યો છે કારણ કે આ પદનો છંદ ચોપાઈ છે. જો “વો” કે “ઓ” ન હોય તો માત્રા ઘટે છે. તેથી “વો” પાઠ સમુચિત જણાયો.
- ૨ ઓમ્કાર તો શબ્દ છે. તે સ્વરૂપે સ્થૂળ છે. તેથી તે લખી શકાય છે ને તેને ભૂંસી પણ શકાય છે. વળી ઓમ્કાર શબ્દની કલ્પના માણસની પોતાની છે. સાધનામાં ધ્યાનનું મહત્ત્વ સમજાયું ત્યારથી “ઓમ્” ને ભગવાનનો વાચક શબ્દ માન્યો તેથી તેને મંગલ ગણ્યો. માટે જ તો દરેક કાર્યના આરંભે “ઓમ્” બોલવાની પ્રથા પડી છે.
- ૩ અહીં ઓમ્કારનો જપ કરવાની પ્રથાનો ઇશારો છે.
- ૪ અહીં જાણવાના અર્થમાં “લખા” શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ઓમ્કાર શબ્દનું સ્થૂળ સ્વરૂપ તો સૌ કોઈ જાણે છે. પણ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો ભાગ્યે જ કોઈ જાણે છે. ઓમ્કારને પ્રતીકાત્મક માનવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપનું તે પ્રતીક છે એટલે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો ચૈતન્ય છે. તે રીતે તેનો જાપ કલ્યાણકારી ઠરે છે.
- ૫ કિરણ એટલે પ્રકાશ. હૃદયરૂપી કિરણ વધારે બહાર નીકળે તો પ્રકાશ થાય. Jtii#.

જે ઓમ્કારને સૌનું મૂળ જાણે છે તે ઓમ્કારને લખી શકાય છે અને ભૂંસી પણ શકાય છે તેવું તે માને છે. તે ઓમ્કારનો મોઢેથી સૌ જાપ તો કરે છે પણ તેનું ખરું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણનારું તો કોઈ વિરલ હોય છે.૧

ક અક્ષર કહે છે કે હૃદય રૂપી કમળ સંકોચાય નહીં અને વિકસિત રહે તો હૃદય રૂપી કમળમાં આત્મા રૂપી પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે. જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયેલા હૃદયમાં જો સોનેરી સ્વરૂપ બોધ પ્રાપ્ત થાય તો તે અગ્રાહ્ય હોવા છતાં તેને ગ્રહણ કરીને હૃદય પ્રદેશમાં મનને સ્થિર કરવું જોઈએ૨

ખ અક્ષર સૂચવે છે કે સાધકે પોતાના ચેતન સ્વરૂપ, સાચા સ્વામીને છોડીને અન્ય દેવી દેવતાની શોધમાં દસે દિશાઓમાં ભટકવું ન જોઈએ. પોતાની ત્રુટિઓને સુધારી અપરાધો ક્ષમા કરવા જોઈએ. એથી દુઃખો મટશે અને સાધકને અક્ષય પદની પ્રાપ્તિ થશે૩

ગ અક્ષર કહે છે કે ગુરુના વચનોને વિશ્વાસથી માનવા જોઈએ અને બીજા કોઈના ઉપદેશો પર ધ્યાન આપવું ન જોઈએ. ગુરુના શરણમાં મન રૂપી પક્ષી વિધ્નો ઊભા કરી શકતું નથી તેથી સાધક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરી શકાતું આત્મ સ્વરૂપને પામીને હૃદય રૂપી આકાશમાં સ્થિર થઈ શકે છે૪

ક્ર્ન

- ૬ સંપુટ એટલે બીડાયેલું અથવા તો સંકોચાયેલું. હૃદય રૂપી કમળ આત્મજ્ઞાનથી વિકસેલું રહે છે. સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય તો તે બીડાયેલું ગણાય. તે અજ્ઞાની અવસ્થા ગણાય.
- ૭ ઔગલ એટલે અગ્રાહ્ય. મુશ્કેલીથી પકડી શકાય તેવું પોતાનું સ્વરૂપ. જ્ઞાનથી તેને પકડી શકાય. સાધક તે રીતે પોતાના મનને જ્ઞાન થયા પછી સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.
- ૮ અહીં મન-ઈન્દ્રિય આદિ સાધનોની સુધારણા સૂચવી છે. આત્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો પોતાની ત્રુટિઓ-દોષો કેવા છે ને કેટલાં છે તે જાણી શકાય. તેનું સંશોધન કરીને તેના પર અંકુશ સ્થાપવો જોઈએ એવું અહીં સૂચવાયું છે.
- ૯ ખસમ એટલે સ્વામી અથવા પતિ. મૂળ અરબી ભાષાનો શબ્દ ગણાય. તે શબ્દ ક્યારેક શત્રુના અર્થમાં પણ વપરાય છે. આ ચોપાઈમાં તે બીજાવાર શત્રુના અર્થમાં વપરાયો છે. કબીર સાહેબ શબ્દો પાસે કેટલું બધું કામ લે છે તેની પ્રતીતિ બીજકમાં ઠેર ઠેર થાય છે.
- ૧૦ અહીં દુઃખના અર્થમાં -ખિન્ન. દશે દિશામાં ભટકતા બહિર્મુખ મનને અંતર્મુખ બનાવી દીધા પછી ધીમે ધીમે હૃદયની ગુણ સમૃદ્ધિ વધતી જાય છે. સાત્ત્વિકતા પણ વધતી જાય છે. તે સ્થિતિમાં દુઃખો કેવી રીતે રહી શકે ?
- ૧૧ અહીં ન સાંભળવાના અર્થમાં "કરો નહિ કાન" શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે.
- ૧૨ ગુરુ ગણેશ સ્વરૂપ હોવાથી વિધ્નો તેની પાસે કેવી રીતે આવે ? ગુરુ શરણમાં મન સ્થિર થઈ જતું હોવાથી વિધ્નો પણ આપોઆપ શાંત થઈ જાય છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

ઘઘા ધટ બિનસૈ ઘટ હોઈ, ઘટ હી મેં ઘટ રાખુ સમોઈ
જો ઘટ ઘટૈ ઘટહિ ફિરિ આવૈ, ઘટહી મેં ફિરિ ઘટહી સમાવૈ૫

ડ.ડા નિરખત નિશિદિન જાઈ, નિરખત નૈન રહા રત નાઈ
નિમિષ એક જો નિરખૈ પાવૈ, તાહિ નિમિષમેં નૈન છિપાવૈ૬

ચચા યચિત રચો બડભારી, ચિત છાંડિ ચેતુચિતકારી
જિન્હિ યહ ચિત બિચિત જીખેલા, ચિત છાંડિ તૈં ચેતુ ચિતેલા૭

છછા આહિ છત્રપતિ પાસા, છકિ કિન રહસિ ખેટિ સબ આસા
મેં તોહિ છિન છિન સમુજાવા, જસમ છાંડિ કસ આપુ બંધાવા૮

ક્રમ

- ૧ ઘટ એટલે શરીર. સ્થૂળ શરીરનો સ્મશાનમાં નાશ થાય છે પણ સૂક્ષ્મ શરીરનો નથી થતો. મનમાં રહેલી વાસનાઓનું સૂક્ષ્મ શરીર બનેલું હોય છે. તેથી તેવું મન ફરીથી શરીર ધારણ કરીને જગતમાં જન્મ લે છે.
- ૨ આ રીતે આવાગમન ચાલ્યા કરે છે. શરીર જન્મે છે ને મરે છે. વળી પાછું આવે છે ને જાય છે. જન્મ મરણનું ઘટના ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. તેનો અંત આણવો હોય તો મન વાસના વિનાનું બનાવવું જરૂરી ગણાય છે.
- ૩ રત એટલે રાતી. મન બહિર્મુખ હોવાથી બહાર ભટક્યા કરે છે ને વિવિધ વિષયોની આસક્તિમાં તે ફસાયા કરે છે. વિષય પદાર્થની મોહિનીમાંથી તેને અળગું કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેનો રજોગુણી સ્વભાવ અહીં રાતા રંગ દ્વારા સૂચવાયો છે. ઉત્તમ ફળની આશામાં આંખો પણ થાકી જાય છે.
- ૪ આંખો થાકી જાય છે ત્યારે તમોગુણનો પ્રભાવ વધી જાય છે. માણસ સૂઈ જાય છે કે તરત જ આંખો નિદ્રાધીન થઈ જાય છે. જ્યારે તક આવે છે ત્યારે તે ઊઠી જાય છે. તકની સોનેરી ભણ તો નકામી ચાલી જાય છે. સામે આવેલા મહાપુરુષને જીવ ઓળખી શકતો નથી અને તેથી તેનો લાભ લઈ શકતો નથી. જો તે જાગૃત હોય તો તેવી તકનો તે લાભ લઈ શકે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. મન અંતર્મુખ બનાવવાનો મહિમા તે સમજી શકે અને યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા પોતાના મનને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકે. મહાપુરુષોની સંનિધિમાં તેવો પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો તેઓની કૃપાની મદદ પણ જીવને મળી રહે છે. તેથી સાધકે તો સદૈવ જાગૃત રહેવું જોઈએ અને શામે ભ્રમરેલી તકલે રમી લેવી જોઈએ.

ઘ અક્ષર સૂચવે છે કે સ્થૂળ શરીરનો નાશ થયા પછી વાસનાયુક્ત મન બીજું શરીર ધારણ કરે જ છે. માટે સ્થૂળ શરીરમાં જ મનરૂપી સૂક્ષ્મ શરીરનો નિગ્રહ કરી લેવો જોઈએ. નહીં તો શરીર પછી શરીર જન્મ્યા જ કરશે.૫

રાત પછી દિવસ ને દિવસ પછી રાત એમ જીવનનો મહામૂલ્યવાન સમય વીતી જાય છે. વિવિધ વિષયોના ફળની રાહ જોતી આંખો પણ થાકીને લાલચોળ થાય છે. જે ક્ષણે જોવા જેવું આવે છે ત્યારે તો તું આંખો મીચીને ઊંઘી જાય છે !૬

ચ અક્ષર સૂચવે છે કે મન દ્વારા સંસારરૂપી વિશાળ ચિત્રની રચના કરવામાં આવી છે. માટે સંસારરૂપી ચિત્રનો મોહ છોડી હે જીવ, તું ચેતી જા ! ચિત્ર વિચિત્ર સંસારની રચના જેણે કરી છે તે મહાન ચિત્રકારનું જ ચિંતન કર !૭

છ અક્ષર કહે છે કે રાજાધિરાજ તો તારા શરીરમાં જ રહેલા છે. તો શા માટે સર્વ આશાઓ છોડીને તું હે જીવ, તૃપ્ત નથી રહેતો ? મેં તને વારંવાર સમજાવ્યું છે છતાં તારામાં રહેલા સાચા સ્વામીને છોડીને તું કેમ બંધનોમાં પડી ગયો ?૮



- ૫ સંસાર રૂપી વિશાળ ચિત્ર. સંસાર મનમાંથી જ પેદા થયો છે. તેથી કહેવાયું છે કે જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. મન જો અમન કરી દેવામાં આવે તો સંસાર મનમાંથી નાશ પામે છે. પણ મનને અમન કરવું કેવી રીતે ?
- ૬ જો મન બહિર્મુખ હોય તો મનને અમન કરી શકાય જ નહિ. અંતર્મુખ મન કયા પછી જ મનને અમન કરવાનો પુરુષાર્થ થઈ શકે. ચિત્રનું નહિ પણ ચિત્રકારનું ચિંતન કરવાથી એટલે કે સંસારનું નહિ પણ સંસારના સર્જકનું ચિંતન કરવાથી મનને અમન કરવાની શરૂઆત થઈ શકે.
- ૭ સંસારનો ખેલ કરનાર તું પોતે જ છે.
- ૮ તું પોતે જ મહારાજાધિરાજ છે. "પાસા" એટલે પાસે. આત્મસ્વરૂપ સૌથી પાસે ગણાય. ખરેખર તો તે અંદર રહેલું છે. તેથી નજીકથી પણ વધારે નજીક.
- ૯ મનની તૃષ્ણાઓ, આશાઓ, વાસનાઓ મટે નહીં ત્યાં સુધી સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં.
- ૧૦ ખસમ શબ્દ અરબી ભાષાનો છે. પણ તેનો સંસ્કૃતમાં અર્થ થઈ શકે છે. 'ખ' એટલે આકાશ. સમ એટલે જેવો. જે આકાશ જેવો અમાપ છે તે આત્મા.

જ્ઞાન ચૌતીસા

જજા ઈ તન જિયતહિ જારો, જોવન જારિ જુગતિ જો પારો
જો કછુ જાનિ જાનિ પરજરૈ, ઘટ હિ જોતિ ઉજિયારી કરૈ૯

ઝઝા જરુજિ સરુજિ કિતજાન, હીંડત ઢૂંઢતજાહિ પરાન
કોટિ સુમેર ઢૂંઢિ ફિરિ આવૈ, જો ગઢ ગઢે ગઢહિ સો પાવૈ૧૦

ઝઝા નિગ્રહ સે કરુ નેહુ, કરુ નિરુબાર છાંડુ સંદેહુ
નહિ દેખે નહિ ભાજૈ કેહુ, જાનહુ પરમ જસયાનપ યેહુ....૧૧

* નહિ દેખિયે નહિ આપુ ભજાઉ, જહાં નહીં તહાં તનમન લાઉ
જહાં નહીં તહાં સબકુછ જાની, જહાં હૈ તહાં લે પહિયાની૧૧અ

* આ પંકિતઓ બધી પ્રતોમાં નથી.



- ૧ જિયતહિ = જીવતા જીવતા જ. અહીં "જિયત ન" એવો પાઠભેદ પણ છે. તેથી તેનો અર્થ- "હે સાધક! જીવતા જીવતા આ શરીરને ઘોર તપસ્યામાં જલાવ નહિ" એવો થશે. કબીર સાહેબને જેઓ મધ્યમમાર્ગી ગણે છે તેઓને તે પાઠ રુચશે. શરીરને ખોટી રીતે પીડા આપવામાં કબીર સાહેબ માનતા નહોતા એવું મધ્યમમાર્ગી લોકો કહે છે.
- ૨ મધ્યમમાર્ગી લોકો શરીરને પીડા ન થાય તે રીતે સાધના કરવાની ભલામણ કરે છે. પરંતુ વાસના છોડવાનું કોણ પસંદ કરે? અંતરમાં સંઘરેલી વાસના છોડતી વખતે મનને તો દુઃખ થવાનું જ! આસક્તિ છોડતી વખતે મન બળવો તો કરશે જ! સાધનામાં પણ પીડા તો અનુભવવી પડે જ છે! અહીં "જાનિ જાનિ" શબ્દો દ્વારા જાણી બૂઝીને જે કાંઈ અંતરમાં સંઘરેલું હોય તેને જલાવી દેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
- ૩ સ્વરૂપ જ્ઞાનની જ્યોતિથી અંતરમાં અજવાળું થાય છે.
- ૪ અરુજિ એટલે બંધનમાં ફસાયેલો અને સરુજિ એટલે મુક્ત થવા ઈચ્છતો. બંધન અને મુક્તિની ઈચ્છાથી ગભરાયેલો, અકળાયેલો જીવ.
- ૫ ગઢ એટલે કિલ્લો. મન પોતાની ભાંતિપૂર્ણ માન્યાતાઓનો એક કિલ્લો બનાવી દે છે અને તેમાં જ તે બંધાયેલો રહે છે. તે કારણે જ તે દુઃખી પણ થાય છે.
- ૬ સંયમની સાધનાને નિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. તેથી જ ઈન્દ્રિયો પર સંયમ સ્થાપવાની સાધનાને ઈન્દ્રિય નિગ્રહ અને મન પર સંયમ સ્થાપવાની સાધનાને મનોનિગ્રહ કહેવામાં આવે છે.

જ અક્ષર આ શરીરને જીવતા જીવત યોગાગ્નિથી શુદ્ધ કરી દેવાનું સૂચન કરે છે. યુવાનીનો મદ હે જીવ ! યોગાગ્નિમાં જલાવી દે. હૃદયમાં સંઘરાયેલા વિષય વાસનાના સંસ્કારોને શોધી શોધીને બાળી દેવામાં આવે તો જ હૃદયમાં આત્મ જ્યોતિ સળગી શકે.૯

ઝ અક્ષર જીવને ચેતવણી આપે છે કે હે જીવ ! તું હાંફળો ફાંફળો ક્યાં જઈ ભટકે છે ? જિંદગીભર ભટકતા ભટકતા શોધ્યા કરશે તો એક દિવસ તારો પ્રાણ પણ ચાલ્યો જશે, પરંતુ તારો પરમાત્મા નહીં મળે ! ભલેને કરોડો સુમેરુ પર્વત શોધી વળશે તો પણ તને જે મળશે તે તો તારી કલ્પનાનું જ ફળ હશે.૧૦

ઞ અક્ષર કહે છે કે હે જીવ ! સંયમ પર પ્રેમ કરી લે. વિવેકથી સંશયોનું નિવારણ કરી મુક્ત થા. ન તો વિષયો તરફ જોઈને આસક્ત થવામાં કે ન તો પોતાની જાતથી દૂર ભાગવામાં પરમ ચતુરાઈ રહેલી છે.૧૧

ખરેખર જ્યાં કંઈ નથી ત્યાં જીવને ભ્રમણા થવાથી બધું છે એમ લાગ્યા કરે છે. ત્યાં દોડી જવું જોઈએ નહીં છતાં જીવ ત્યાં પોતાનું તનમન સર્વસ્વ હોમી દે છે. હે જીવ ! ખરેખર જ્યાં છે ત્યાં વિવેકથી બધું જાણી લે.૧૨અ

ક્ર

૭ સયાનપ એટલે ચતુરાઈ. ચતુર હોવું એ ભગવાનના ભક્તનું એક લક્ષણ પણ છે :
વ્યથા તેમ તૃષ્ણા નથી, દક્ષ, શુદ્ધ છે જે,

ઉદાસીન સંસારથી, પ્રિય છે મુજને તે. (સરળ ગીતા - અ-૧૨)

સંસારમાં રહીને સંસારથી અલિપ્ત રહેવાની કળામાં તે પ્રવીણ હોવાથી તે દક્ષ ગણાય.

૮ “આપુ ભજાઉ” એટલે પોતાથી દૂર ભાગી જવું. જીવની મૂઠ અવસ્થામાં આંખથી સાચું દર્શન થતું નથી. જે કાંઈ તેને દેખાય છે તે તો ભ્રમયુક્ત છે. પાણી નથી છતાં પાણી દેખાય ને જીવ પાણી પીવા દોડે તો શું થાય ? તેથી વિષયો તરફ જીવો નહીં ને આત્મસ્વરૂપથી દૂર ભાગો નહિ.

૯ જ્યાં જવાથી કલ્યાણ થતું જ ન હોય ત્યાં જવાથી શો ફાયદો ? ત્યાં જવામાં શરીર અને મનની તમામ શક્તિઓ ખર્ચી નાંખવાથી શો લાભ ?

૧૦ અજ્ઞાન અને મૂઠ અવસ્થામાં જ્યાં છે ત્યાં કાંઈ દેખાતું નથી એટલે ત્યાં જવાનો કોઈ પ્રયત્ન થતો નથી. શરીરમાં જીવનો સ્વામી રહેલો છે, પણ તે દેખાતો નથી એટલે ભ્રમણામાં પડી જવાય ! વિવેક જાગે તો ભ્રમણા ભાંગે’ તે હિસાબે વિવેકી પુરુષ જ તેનો પરિચય કેળવી બધું ખત્મી બે છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

ટટા પવિકટ બાટ મનમાંહી ખોલી કપાટ મહલ મોં જાહી
રહી લટાપટી જુટિ જેહિમાંહી, હો હિ અટલ તે કતહૂં ન જાહી.....૧૨

ઠઠા ઠૌર દૂરિ ઠગ નિયરે, નિત કે નિહુર કીન્હિ મન ઘેરે
જે ઠગઠગે સબ લોગ સયાના, સો ઠગ ચીન્હિ ઠૌર પહિયાના....૧૩

ડડા ડર ઉપજે ડર હોઈ, ડર હી મેં ડર રાખુ સમોઈ
જો ડર ડરે ડરહિ ફિરિ આવૈ, ડર હી મેં ફિર ડર હી સમાવૈ.....૧૪

ઢઢા ઢૂંઢત હો કિત જાન, હીંડત ઢૂંઢત જાહિ પરાન
કોટિ સુમેરુ ઢૂંઢિ ફિર આવૈ, જિહિ ઢૂંઢા સો કતહૂં ન પાવૈ.....૧૫



- ૧ આત્મ કલ્યાણની વિકટ કેડી મનમાંથી શરૂ થાય છે. વિધ્નો મનને કારણે ઊભા થાય છે. કારણ કે મનોરથો મનમાં અનેક હોય છે. તેથી માનવના ઉધ્ધારનો મુખ્ય આધાર મન પર રહેલો છે. મન જો પાધરુ તો સફળતા હાથવેંતમાં. પણ પાધરુ રાખવું તે જ એક કપરી સાધના બની જાય છે. તેથી જ અમૃતબિંદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું કે

મન एवं मनुष्याणाम् कारणं बन्ध मोक्षयोः ।

અર્થાત્ માનવનું મન જ બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે. તેથી મનની કેળવણી આવશ્યક માનવામાં આવી છે. કબીર સાહેબે પણ સાખીમાં કહ્યું જ છે કે

મન કે હારે હાર હૈ, મન કે જીતે જીત,

કહે કબીર પિયુ પાઈએ મન હી કી પરતીત.

અર્થાત્ જે મનથી હારી જાય છે તે નાશ પામે છે ને જીતે છે તે જીવનના જંગમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. ખરેખર તો મનની અગાધ શક્તિને સહારે જ પ્રિયતમ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી લવો જોઈએ.

- ૨-૩ લટાપટી એટલે એકમેકની સાથે લપેટ થઈ જવું. પ્રેમિકા પોતાના પ્રેમીને મળવા જાય છે. મહેલનો દરવાજો ઉઘાડતાં જ પોતાના પ્રેમીને જોઈ લે છે ત્યારે તે પ્રેમાતુર દશામાં દોડીને બાઝી પડે છે. એવી તો લપેટ થઈ જાય છે કે તે ફરીથી છૂટી થવા માંગતી જ નથી. આ પ્રકારનું શબ્દચિત્ર આ ચોપાઈમાં વપરાયેલા શબ્દો દ્વારા ખડું થાય છે.

- ૪ ઠૌર એટલે કાયમી સ્થાન. જીવનું પોતાનું અસલી ઘર તે પોતાનું નિજ સ્વરૂપ છે. તેતો પ્રત્યેકના શરીરમાં જ છે છતાં જીવ તેને બહાર ઢૂંઢે છે. તેથી તે ઘરને ભૂલીને દૂર નીકળી જાય છે.

ટ અક્ષર સૂચવે છે કે કલ્યાણની વિકટ કેડી તો મનમાં જ રહેલી છે. મહામહેનતે મહેલ સુધી જઈને જીવ મહેલનો દરવાજો ઉઘાડી શકે છે. જેવો દરવાજો ઉઘડે તેવો જીવ પોતાના પ્રિયતમને એવો ભેટી પડે છે કે પછી તેને અલગ થવાની ઈચ્છા જ થતી નથી. તે એક જ સ્થિતિમાં સ્થિર રહે છે ને તે બીજે કયાંય જતો નથી.૧૨

ઠ અક્ષર કહે છે કે જીવ પોતાના ધરથી દૂર થઈ ગયો છે ને નજીક તો તેની ફરતે નિર્દય ચોર લોકો ઘેરો ઘાલીને બેઠા છે. જે ચોર લોકો એ મોટા મોટા ચતુર ગણાતા લોકોને છે ત્યાં છે તેને બરાબર ઓળખી લેવા જોઈએ અને તેઓનું સ્થાન કયાં છે તે પણ જાણી લેવું જોઈએ.૧૩

ડ અક્ષર સૂચન કરે છે કે ભય ઉત્પન્ન થયા પછી ભયનું અસ્તિત્વ રહે છે. તેથી ભયને માત્ર કલ્પના માનીને ત્યાં જ છોડી દો. જો જીવ ભયથી ગભરાશે તો તે વારંવાર ભયનો શિકાર બનશે. ભયભીત થઈને જીવશે તો અંતકાળ બગડશે અને ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો પડશે.૧૪

ઢ અક્ષર સૂચવે છે કે હે જીવ ! તું તારા લક્ષ્યને શોધતો શોધતો કયાં જઈ રહ્યો છે ? એવી રીતે ભટકતા શોધતા તારો પ્રાણ પણ ચાલ્યો જશે. તું કરોડો સુમેરું પર્વતો પર શોધીને પાછો આવશે તો પણ તને કયાંય તારું લક્ષ્ય મળશે નહિ.૧૫

卐

- ૫ સયાના એટલે જાણકાર અથવા જ્ઞાની. મન રૂપી ઠગ જ્ઞાનીને પણ ઠગે છે.
- ૬ મનમાં ડર ઉત્પન્ન થયા પછી ઊંઘ-આરામ હરામ થઈ જાય છે. તે ડરતદન ખોટો હોવા છતાં જીવ ચિંતાતુર દશામાં જીવતો હોય છે. એમ જોવા જઈએ તો ડરનું સ્વરૂપ તો માત્ર મનની કલ્પના છે. જ્ઞાનયુક્ત વિચારોથી ડરને દૂર કરી શકાય છે.
- ૭ માણસનું લક્ષ્ય નિજ સ્વરૂપની ઓળખાણ હોવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારના દુઃખો તેની વિસ્મૃતિમાંથી જ પેદા થતા હોય છે. નિજ સ્વરૂપની સ્મૃતિ થવી સુખની નિશાની છે. ખરેખર તે જ સુખ સ્વરૂપ છે, આનંદ સ્વરૂપ છે. અજ્ઞાની જીવ તેને બહાર શોધ્યા કરે છે તેથી તે દુઃખી થાય છે.
- ૮ બહાર શોધતા શોધતા પ્રાણ ચાલ્યો જાય છે પણ સ્વરૂપનો બોધ થતો નથી. સ્વરૂપની સ્મૃતિ થતી નથી. “પરાન” પ્રાણનું જ અપભ્રંશ રૂપ છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

જ્ઞાણા 'દૂઈ બસાયે ગાંઉ, રેજ્ઞા ઢૂંઢે તેરે આંઉ
મુયે એક જાય તજિ ઘના, મરે ઈત્યાદિક કેતે ગના....૧૬

તતા અતિ જિયો નહિ જાઈ, તનજિભુવનમેં રાખુ છિપાઈ
જો તનજિભુવનમાંહિ છિપાવૈ, તત્વ હિ મિલિ તત્વ સો પાવૈ....૧૭

થયા અથાહ થાહો નહિ જાઈ, 'ઈ ચિર ઉ ચિર નાહિ રહાઈ
થોરે થોરે ચિર હોઉ ભાઈ, બિન ખંભે જસ મંદિર થંભાઈ....૧૮

દદા દેખહુ 'બિનશન હારા, જસ દેખહુ તસકરહુ બિચારા
દસહૂં દુવારે તારી લાવૈ, તબ દયાલ કે દર્શન પાવૈ....૧૯

ક્ર

- ૧ દૂઈ એટલે બે અથવા દ્વૈત. આ લોક-પરલોક, સ્વર્ગ-નરક, મૃત્યુલોક-પિતૃલોક વગેરે દ્વૈતની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ જીવે ઊભી કરી હોય છે. તેથી પરમ સુખ નથી સ્વર્ગમાં કે નથી નરકમાં. પરમ સુખ તો નિજ સ્વરૂપમાં જ હોય છે.
- ૨ નાંઉ એટલે નામરૂપની સૃષ્ટિ. જીવ નામરૂપના જગતમાં પરમ સુખ શોધે છે તેથી તેને કેવી રીતે મળે? "વસ્તુ કહી, ઢૂંઢે કહી, કયોં કર લાગે હાથ?" એ કબીર સાહેબની સાખી અહીં યાદ આવે છે.
- ૩ પુત્ર પરિવાર, ઘરબાર ને માલમિલકત ઘણું બધું જીવ અહીં મૂકીને વિદાય થાય છે. ભૌતિક સંપત્તિ સાથે લઈ જઈ શકાતી નથી.
- ૪ "ત્રિયો નહિ જાઈ" એટલે સંસાર સાગર તરી શકાય એવો જણાતો નથી. મનનો તો જેટલો વિસ્તાર વધે તેટલો સંસારનો વધે. મનમાં રહેલી તૃષ્ણાથી, કામનાઓથી, વિષય વાસનાથી તે અતિશય દૂષ્કર બની જાય છે.
- ૫ શરીરની ત્રિગુણાત્મક સ્થિતિ.
- ૬ આ જન્મમાં મળેલ ત્રિગુણાત્મક શરીર સાચવીને રાખવામાં આવે એટલે કે આ જન્મમાં દૂષ્ટકર્મોથી દૂષિત કરવામાં નહિ આવે તો આત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ સરળતાથી થઈ શકે.
- ૭ અથાહ એટલે અગાધ - અમાપ - અપાર. મનનો કોણ પાર પામી શકે?

જા અક્ષર સૂચવે છે કે જીવે તો બે ગામો વસાવ્યા છે. તેમાં તે પોતાનું સુખ સ્વરૂપ શોધ્યા કરે છે. શોધતા શોધતા પહેલાના લોકો પણ સંપત્તિ અહીં જ મૂકીને મરી ગયા. કેટલા મર્યા તેની ગણતરી પણ કેવી રીતે થઈ શકે ?૧૬

સંસાર તરવો અતિમુશ્કેલ જણાય છે તો શરીરને ત્રિગુણાત્મક સ્થિતિમાં પણ છૂપાવીને સુરક્ષિત રાખો. જે પોતાના શરીરને ત્રિગુણાત્મક સ્થિતિમાં સુરક્ષિત રાખી શકશે તે એક દિવસ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી સંસાર પાર કરી શકશે.૧૭

થ અક્ષર કહે છે કે મનનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી. તે ચંચળ હોવાથી ન તો અહીં આ લોકમાં સ્થિર થઈ શકે કે ન તો પરલોકમાં સ્થિર થઈ શકે. તેથી ધીરે ધીરે તેને સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. જેવી રીતે કારીગર મંદિરનું શિખર સ્તંભ વિના યુક્તિથી ઊભું રાખે છે તેવી રીતે મનને યોગ દ્વારા આત્મામાં સ્થિર કરવું જોઈએ.....૧૮

દ અક્ષર સૂચવે છે કે દેખાતું જગત પરિવર્તનશીલ છે. જેવું દેખાય છે તેવો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. દશે ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને સમાધિ લાગી જાય તો દયાળુ આત્મદેવનાં દર્શન થાય છે.૧૯

卐

- ૮ “ઈ” એટલે અહીં આ લોકમાં. “ઉ” એટલે તહીં. પરલોકમાં. મનના બહિર્મુખ સ્વભાવને કારણે તે ન તો આ લોકમાં સ્થિર થઈ શકે કે ન તો પરલોકમાં. તેથી સૌ પ્રથમ તેને અંતર્મુખ બનાવવું જરૂરી ગણાય છે. મન અંતર્મુખ હોય તો ધીમે ધીમે સ્થિર થઈ શકે.
- ૯ મંદિર બાંધનાર કારીગર યુક્તિથી મંદિરનું શિખર સ્તંભ વિના બાંધી બતાવે છે તેમ યોગથી મનને સ્થિર રાખી શકાય છે. મનને યુક્તિપૂર્વક નાથવું પડે છે. ક્યારેક પ્રેમથી તો ક્યારેક સામ દામ દંડ ને ભેદની નીતિથી તેને હાથમાં રાખવું પડે છે. કદી સફળ થવાય તો કદી નિષ્ફળ પણ જવાય. ગભરાવું ન જોઈએ. પ્રયત્ન ચાલુ જ રાખવો જરૂર ગણાય. તો જ ધીમે ધીમે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકાય.
- ૧૦ મારા હાથ તળે રહી પ્રકૃતિ જગત કરે તેથી તેમાં થાય છે પરિવર્તન સઘળે. (સરળ ગીતા)
ગીતાના આ કથનમાં પરિવર્તનનો ક્રમ કુદરતી છે એટલે પરિવર્તનને સમજવાનો માનવે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં સાહેબનો ઉપદેશ પણ એવો જ છે. પરિવર્તનને રોકવું અકુદરતી છે. પરિવર્તનને બરાબર પરખીને માનવ કલ્યાણ સાધી શકે છે. કલ્યાણ થઈ શકે તેવી વિવિધ યોજનાઓ ઘડી શકે છે. સમયાનુકૂલ પગલું ભરનાર સફળતાની સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

ધધા ^૧અરધ માંહિ અંધિયારી, ^૨અરધ છાંડિ ઉરધ મન તારી
અરધ છાંડિ ઉરધ મન લાવૈ, આપા મેટી કે પ્રેમ બઢાવૈ....૨૦

નના વૌ ચૌથે મંહ જાઈ, રામ કે ગદહા હો ખર ખાઈ
નના કહે સુનહુ રે ભાઈ, નગર છાંડિ કયોં ઉજરે જાઈ....૨૧

પપા પપા કરે સબ કોઈ, પાપ કે કરે ધરમ નહિ હોઈ
પપા કહે સુનહુ રે ભાઈ, હમરે સે ઈન કિછુવો ન પાઈ....૨૨

ફફા ફલ લાગે બડ દૂરિ, ચાખે સતગુરુ દેઈ ન તૂરી
ફફા કહે સુનહુ રે ભાઈ, ^{૧૦}સરગ પતાલકી ખબરિન પાઈ....૨૩

ક્રમ

- ૧ અરધ એટલે નીચે. નીચે લઈ જનારી મનની અધોગામી વૃત્તિનું સૂચન સમજવું.
- ૨ ઉરધ એટલે ઊંચે. ઉંચે લઈ જનારી મનની ઉર્ધ્વગામી વૃત્તિનું સૂચન સમજવું.
- ૩ આપા એટલે અહંકાર. મનને આત્માની વચ્ચે અહંકારની દિવાલ હોય છે. તે દિવાલ તૂટે તો જ મન આત્મામાં લીન થઈ શકે. મનમાં આત્મા માટે પ્રેમ ઉદભવે. અહંકાર હોય ત્યાં સુધી આત્મદર્શન થઈ શકતું નથી. સાહેબે કહ્યું જ છે કે

જબ મૈં થા તબ હરિ નહીં, અબ હરિ હે મૈં નાહિ

પ્રેમ ગલી અતિ સાંકરી, જામૈં દો ન સમાહિ.

જ્યાં સુધી અહંકાર હતો ત્યાં સુધી આત્મારૂપી હરિ નહોતો. હવે હરિ છે ત્યારે અહંકારનું અસ્તિત્વ નથી. પ્રેમની ગલી ઘણી સાંકડી હોય છે. તેમાં એકી સાથે બે સમાય શકતા નથી.

- ૪ ગધેડો માત્ર ભાર ઉંચકવાવાળું પ્રાણી ગણાય. પ્રાણીઓમાં પણ તે હીન કક્ષાનું મનાય છે. અહીં “રામ કે ગદહા” રૂઢિ પ્રયોગ છે. જે લોકો ઈશ્વરને પોતાનાથી અલગ ગણી બહારતીર્થોમાં, મંદિરોમાં કે દેવળોમાં શોધે છે અને અભિમાનમાં રાચે છે તે લોકો માટે કબીર સાહેબે આ રૂઢિ પ્રયોગ કર્યો છે. બૃહ. ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન આ પ્રકારનું જ છે:

યોડ્યાં દેવતામુપાસ્તે કન્યોડસાવન્યોડ હમસ્મીતિ ન સ વેદ યયા પશુરેવં સ દેવ્નામ્।

અર્થાત્ જે દેવતાને પોતાનાથી અલગ માને છે, પોતે જુદો છે અને દેવતા પણ જુદા છે

એમી કલ્પના કરીને દેવતાની ઉપાસના કરે છે તે દેવતાની પાસુ છે, ૩.

ધ અક્ષર સૂચવે છે કે અધોગામી વૃત્તિ અંધકાર તરફ લઈ જાય છે. માટે મનને અધોગામી નહીં પણ ઉર્ધ્વગામી કરતા રહેવું જોઈએ. જો તે રીતે મન ઉર્ધ્વગામી થાય તો અહંકાર ઓગળી જતાં આત્મામાં પ્રેમ વધી જાય છે.૨૦

ચોથો ત વર્ગનો અક્ષર સૂચવે છે કે અનેક પ્રકારના પ્રપંચોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓ રામના ગધેડા થઈને માત્ર વિષયોનું ઘાસ જ ચરી ખાય છે. તેથી ન અક્ષર કહે છે કે ભાઈઓ સાંભળો, સુખરૂપ હરિયાળી આત્માની નગરી છોડીને દુઃખરૂપ ઉજ્જડ વાસનાની નગરી તરફ શા માટે જાવ છો ?૨૧

આ જગતમાં સર્વે માનવો પાપ કરે છે અને જે પાપ કરે છે તેનાથી ધર્મનું આચરણ થઈ શકતું નથી. તેથી પાપના પ્રતીક સમાન પ અક્ષર કહે છે કે ભાઈઓ સાંભળો, પાપ કરનારા પાપની દેવી પાસેથી કાંઈ પામી શકતા નથી.૨૨

ફ અક્ષર સૂચવે છે કે મોક્ષરૂપી ફળ સહેલાઈથી લાગતું નથી. તે તો બહુ મોડું લાગે છે. વળી તે તોડીને આપી શકાય એવું તો નથી જ. માત્ર સદ્ગુરુએ તેનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય છે. તેથી ફ અક્ષર કહે છે કે હે ભાઈઓ સાંભળો, તે સ્વર્ગમાં લાગે છે કે પાતાળમાં તેની ભાળ કોઈને નથી.૨૩



૫ વિચારદાસ શાસ્ત્રી અને હંસદેવ શાસ્ત્રીની પ્રતોમાં આ બીજી લીટી નથી. તે પ્રતોમાં માત્ર એક જ લીટીનો ઉલ્લેખ છે. જ્યારે ડૉ. શુકદેવસિંહ દ્વારા સંશોધિત પ્રતમાં આ પ્રમાણેની બીજી પંક્તિ છે :

“આપા છોડો નરક બસેરા, અજહૂં મૂઠ ચિત ચેત સબેરા”

અર્થાત નરકનો વાસ કરાવે તે અહંકારનો ત્યાગ કરો. હે મૂર્ખજીવ, હજી પણ મોડું થયું નથી, તું ચેત ન ચિતને ઉર્ધ્વગામી બનાવી પ્રકાશિત કર.

૬ દેવી દેવતાને જીવતા પશુની બલિ ચઢાવવાની પ્રથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે. ઉપાસક પોતે હિંસા કરીને ધર્મનું આચરણ કર્યાનો દાવો કરે છે તેના વિરોધમાં આ પંક્તિઓ સમજવી.

૭ “હમરે સે” એટલે પાપ કરનારાઓ વડે. અજ્ઞાની લોકો અહંકારથી જ પાપ કરે છે.

૮ અધોગામી મન માટે મોક્ષનું ફળ મેળવવું અઘરું લાગે તે ભાવ “દૂરી” શબ્દ દર્શાવે છે.

૯ મોક્ષનું ફળ તોડીને આપી શકાય એવું નથી, માત્ર તેના સ્વાદનો અનુભવ કરી શકાય.

૧૦ મોક્ષનું ફળ નથી સ્વર્ગમાં કે નથી પાતાળમાં- મોક્ષ માત્ર મનમાં જ રહે છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

બબા બર બર કરે સબ કોઈ, બર બર કરે કાજ નહિ કોઈ
બબા બાત કહે અરથાઈ, ફલકા મરમ ન જાનહુ ભાઈ....૨૪

ભભા ભભરિ રહા ભરપૂરી, ભભરે તે હે પનિયરે દૂરી
ભભા કહે સુનહુ રે ભાઈ, ભભરે આવૈ ભભરે જાઈ....૨૫

મમા કે સેવે મરમ ન પાઈ, હમરે સે ઈન મૂલ ગંવાઈ
મામા મોહ રહા જગ પૂરી, માયા મોહ હિ લખહુ બિસૂરી....૨૬

યયા જગત રહા ભરપૂરી, જગત હુ તે હે જાના દૂરી
યયા કહે સુનહુ રે ભાઈ, હમરે સે વે જૈ જૈ પાઈ....૨૭

ક્રમ

- ૧ ગાજ્યોમેઘ વરસે નહીં ને ભસ્યો કૂતરો કરડે નહીં એ કહેવત અહીં યાદ આવે છે. બહુ વાતોના વડા કરનાર ઘણે ભાગે કાંઈ જ જાણતા નથી હોતા ને કાંઈ કાર્ય સિધ્ધ કરી શકતા નથી. કબીર સાહેબની સાખી યાદ કરવા જેવી છે -

કરની બિન કથની કથૈ અજ્ઞાની દિન રાત,

કૂકર જ્યો ભૂંકત ફિરે સુની સુનાઈ બાત !

- ૨ વિદ્વાનો અર્થપૂર્ણ વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમાંથી વાદનો જન્મ થાય છે. વાદ વિવાદનો વંટોળ ભોળા લોકોને ભ્રમમાં નાખી દે છે.

- ૩ તેઓના વિવાદ પાછળ તેઓની મોટાઈ મેળવવાની મનોકામના રહેલી હોય છે તે ભોળા લોકોને ખબર નથી હોતી. નથી તેઓ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકતા, નથી લોકોનું કલ્યાણ થઈ શકતું. સાખી પ્રકરણમાં સાહેબે સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે કે

શ્રોતા તો ઘર હી નહી, બકતા બદૈ સો બાદ

શ્રોતા બકતા એક ઘર તળ કથની કો સ્વાદ.

અર્થાત સાંભળનારનું મન સભામાં હાજર ન હોય અને ભાષણ કરનાર માત્ર બકવાદ જ કરતો હોય તો મહામૂલ્યવાન સમયની બરબાદી જ ગણાય. જેવું બોલે તેવું કરી બતાવનારની વાણીનો રસાસ્વાદ કલ્યાણકારી ઠરે છે.

- ૪ ભભરિ એટલે ભ્રમ. રણમાં મૃગજનનો ભ્રમ મુસાફરની તરસ છીપાવી શકતો નથી. સંસારમાં આભાસી સુખ માટે થતી દોડાદોડી તેવા જ પ્રકારની ગણાય. દોડનાર સુખ પાસે પહોંચી શકતો જ નથી. સુખ દૂરથી દૂર જાય છે.

બ અક્ષર સૂચવે છે કે બહુ બોલનારાથી કોઈ કાર્ય સિધ્ધ થઈ શકતું નથી. જગતમાં બધા લોકો માત્ર બોલ્યા જ કરતા હોય છે. અરે વિદ્વાનો પણ હે ભાઈઓ, અર્થ સભર ભાષણો કરતા રહે છે પણ તેના ફલનું રહસ્ય તેમને ખબર નથી. ૨૪

ભ અક્ષર સૂચવે છે કે સકલ સંસારમાં ભ્રમ ભરપૂર પણે વ્યાપક છે. ભ્રમને કારણે જે સાવ નજીક છે તે ઘણું દૂર લાગે છે. ભ્રમથી બધા જ જીવો જગતમાં જન્મ ધારણ કરે છે ને ભ્રમથી જ સૌ જગત છોડીને વિદાય લે છે. ૨૫

મ અક્ષર સૂચવે છે કે માયાના સેવનથી સાચા ખોટાનું રહસ્ય જાણી શકાતું નથી. માયાના ફંદમાં પડનાર અભિમાનથી દેવ દુર્લભ ગણાતું આ માનવ શરીર પણ 'વ્યર્થ ગુમાવી દે છે. સમસ્ત સંસારમાં મોહ ને માયા ભરપૂર પણે રહેલા છે તેથી મુક્ત થનાર જ મુક્તિનું રહસ્ય જાણી શકે છે. ૨૬

ય અક્ષર સૂચવે છે કે આ જગતમાં લોકોમાં મોહમાયાની આસક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલી છે. મેળવેલી સંપત્તિ અહીં જ મૂકી જગતને છોડીને ઘણું દૂર જવાનું છે તે કોઈ વિચારતું નથી. ય અક્ષર કહે છે કે હે ભાઈ, સાંભળો. અહંતા-મમતાના મદમાં અમારો સર્વત્ર જય જયકાર થાય છે એવું તેઓ માને છે ! ૨૭

ક્રમ

- ૫ સાચું સુખ નિજ સ્વરૂપને પામવામાં રહેલું છે પણ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થઈ જતી હોવાથી જીવ ભ્રમમાં ભટકતો ફરે છે. તેની ભ્રમક અવસ્થામાં નિજ સ્વરૂપ ખરેખર એક ઈચ્છા પણ દૂર નથી છતાં તે ઘણું દૂર લાગે છે.
- ૬ મૂલ એટલે દેવોને પણ દુર્લભ ગણાતું આ મૂલ્યાવાન માનવ શરીર પણ તે વ્યર્થ ગુમાવી દે છે. માનવ શરીરની શક્યતાઓ ઘણી, તેનો તે ઉપયોગ કરી શકતો નથી.
- ૭ બિસૂરી એટલે સૂર વિનાનો, બેતાલ. ભ્રમક જીવનું સંબોધન છે. હે બેતાલ જીવ ! માયાને મોહથી મુક્ત થયા વિના તારું મન સ્વ સ્વરૂપ સાથે કેવી રીતે સંવાદી થઈ શકે?
- ૮ મેળવેલી સઘળી સંપત્તિ જીવ મૃત્યુ વખતે સાથે લઈ જઈ શકતો નથી. તે સૌ અહીંમૂકીને જ તેણે પ્રયાણ કરવું પડે છે. તેણે મુક્તિના દ્વાર સુધી જવું હોય તો તે ઘણું દૂર ગણાય. તેમાં મનને નિર્વિષથી બનાવવાની આકરી શરત હોય છે.
- ૯ અહંતા - મમતા અભિમાનનું પરિણામ છે. હું શરીર છું એવો ભાવ બળવત્તર બને છે એટલે જીવનો અહંતા મમતાનો ભાવ પણ બળવત્તર બને છે. એવા ભાવના પ્રભાવ હેઠળ નિજ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ સ્વેજે થઈ જાય છે.

જ્ઞાન ચૌતીસા

૨૨ા ૨૨ારિ રહા અરુઝાઈ, ૨રામ કહે દુઃખદારિદ્ર જાઈ
૨૨ા કહે સુનહુ રે ભાઈ, ૨સતગુરુ પૂછિ કે સેવહુ આઈ....૨૮

લલા ૨તુતુરે બાત જનાઈ, તુતુરે પા તુતુરે પરચાઈ
અપના તુતુર ઔરકો કહઈ, ૨એકે ખેત દુનો નિરબહઈ....૨૯

વવા વહ વહ કહ સબ કોઈ, ૨વહ વહ કહે કાજ નહિ હોઈ
વહ તો કહે સુને જો કોઈ, સુરગપતાલ ન દેખે જોઈ....૩૦

શશા સર નહિ દેખે કોઈ, ૨સર શીતલતા એકે હોઈ
શશા કહે સુનહુ રે ભાઈ, ૨સુન્ન સમાન ચલા જગ જાઈ....૩૧

ક્ર

- ૧ ૨ારિ એટલે ઝઘડો. તે વિદ્વાન લોકોના વિવાદમાંથી ઊભો થયો છે. અજામિલે દેહ છોડતી વખતે છેલ્લે પોતાના પુત્ર નારાયણને નામ લઈને બોલાવ્યો એટલે તેને મોક્ષ મળ્યો એવા સિધ્ધાંતની સ્થાપના વિદ્વાનો કરવા માંગે છે ત્યારે ખરેખર દુઃખ થાય છે. શબ્દ પ્રકરણમાં પણ કબીર સાહેબે “પંડિત બાદ બદે સો જૂઠા” એ પદમાં અજામિલ સિધ્ધાંતનો જોરદાર વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. જો રામ કહેવાથી માત્ર જગતને ઉત્તમગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો ખાંડ કહેવાથી મોઢું ગળ્યું થવું જોઈએ. પંજા થતું નથી એટલે અજામિલ સિધ્ધાંત અથવા તો વિદ્વાનોએ જગવેલો વિવાદ ખોટો છે.
- ૨ રામ કહેવા માત્રથી દુઃખને દરિદ્રતા દૂર થઈ જાય છે એ વિદ્વાનોએ ઊભો કરેલો વાદ છે. જો તે સત્ય હોત તો આજે કોઈ દુઃખી ન હોત ને કોઈ ગરીબ ન હોત !
- ૩ સતગુરુ રામ મંત્ર આપે તો શરત કરીને આપે છે. બહિર્મુખ મનને અંતર્મુખ સૌ પ્રથમ બનાવવા પ્રયત્ન કરવાની ગુરુ આજ્ઞા આપે છે. જેમ જેમ મન અંતર્મુખ બનતું જશે તેમ તેમ તેનિર્વિષયી થતું જશે એવું ગુરુ સમજાવે છે. મન જ્યારે સાવનિર્વિષયી બની જશે ત્યારે તે મંત્ર સાધકને રામમય બનાવવાનું કાર્ય કરશે. તે રામમય બને તો નથી રહેતું દુઃખ, નથી રહેતી દરિદ્રતા !
- ૪ અર્ધદગ્ધ ગુરુ સાધક શિષ્યનો ઉધ્ધાર કરી શકે નહીં. કારણ કે તેના મનમાં સંસારમયતાનો ગર્ભ રહેલો છે. વિષયોનું આકર્ષણ ઘણું રહેલું હોય છે. તેથી તેના ઉપદેશમાં મજબી કમી રહેલી હોય છે.

૨ અક્ષર સૂચવે છે કે રામનામ લેવા માત્રથી સંસારમાં દુઃખ અને દરિદ્રતા દૂર થઈ જાય છે એ બાબતમાં ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. ૨ અક્ષર કહે છે કે હે ભાઈઓ, સતગુરુની આજ્ઞા લઈને રામનામનો જાપ કરવામાં આવે તો જ કલ્યાણ થાય છે..... ૨૮

૬ અક્ષર અસ્પષ્ટ ઉપદેશ આપનાર અર્ધદગ્ધ ગુરુનું સૂચન કરે છે. તેવા ગુરુ તેના જેવા બા.જાનો પરિચય કરે છે ત્યારે તે સામે મળેલા ગુરુના ઉપદેશની ટીકા કરે છે. ખરેખર તો બંને જણા વિષય રૂપી એક જ ખેતરને ખેડીને પોતપોતાનું ભરણપોષણ કરે છે. ૨૯

૧૧ અક્ષર સૂચવે છે કે 'તે બ્રહ્મ', 'તે બ્રહ્મ' એવું સૌ બોલે છે પણ તે દ્વારા કોઈ કાર્ય આજ લગી સિદ્ધ થયું જણાતું નથી. કહેનાર ને સાંભળનાર બંને બિન અનુભવી વાતો કરે છે. નથી કોઈએ સ્વર્ગ જોયું કે નથી કોઈએ પાતાળ જોયું છતાં સ્વર્ગ પાતાળની વાતો કર્યા કરે છે. ૩૦

૧૨ અક્ષર સૂચવે છે કે પ્રત્યેક શરીરમાં સુખનું સરોવર રહેલું છે તે તરફ કોઈનું ધ્યાન જતું લાગતું નથી. સરોવરનું પાણી અને તેની શીતળતા જેમ એક જ છે તેમ પરમાત્મા અને મોક્ષનું સુખ એક જ છે. ૧૨ અક્ષર કહે છે કે તે વિવેક જ્ઞાન ન હોવાથી આખું જગત શૂન્ય સમાન જીવી રહ્યું છે. ... ૩૧

ક્રમ

૫ એવા અર્ધદગ્ધ ગુરુઓ જગતમાં ઘણા હોય છે. તેઓ એકબીજાને મળે છે ત્યારે એકમેકનો પરિચય પણ કરી લે છે. ત્યારે તેઓ એકમેકની ટીકા પણ કરતા જણાય છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેઓની દશા સરખી છે. બંને જણા ત્યાગનો આડંબર કરીને વિષયોનું જ સેવન કરતા હોય છે.

૬ ગુરુ બ્રહ્મજ્ઞાની ત્યારે જ કહેવાય છે કે જ્યારે પોતો બ્રહ્મનો અનુભવ કરી શકતા હોય. માત્ર શાબ્દિક જ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ શકાતું નથી. અનુભવનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. માત્ર બ્રહ્મના ગુણગાન ગાયને બ્રહ્મની વાતો કરનારા સાચા સદ્ગુરુ નથી. તેવા ગુરુથી કલ્યાણનું કાર્ય થઈ શકતું નથી. ગીતા પણ અનુભવનો મહિમા ગાતાં કહે છે :

અનુભવવાળો હોય ને જ્ઞાની તેમજ હોય,

તેને નમતાં સેવતાં પૂછ પ્રશ્ન તું કોય.

જ્ઞાન તને તે આપશે, તેથી મોહ જશે,

જગ આખું મુજમાં પછી જોશે આત્મ વિશે. (સરળ ગીતા - અ-૪)

૭ સર એટલે સરોવર અથવા પાણી. બૃહત્ હિંદી કોશ "સર" નો અર્થ પાણી પણ બતાવે છે. બંને અર્થ અહીં બંધબેસતા જણાય છે.

૮ શૂન્ય સમાન એટલે કેવી સ્થિતિ ? સ્વરૂપના અનુભવના જ્ઞાન વિનાની વાસનાયુક્ત મનની સ્થિતિ અહીં અભિપ્રેત છે. સર્વનાશનું પ્રતીક શૂન્ય ગણાય તેથી અજ્ઞાન મનની ગતિ શૂન્ય તરફની હોય તે સ્વાભાવિક સંજ્ઞા.

જ્ઞાન ચૌતીસા

ષષા ખમરા કરૈ સબ કોઈ, ષર ષર કરૈ રકાજ નહિ હોઈ
ષષા કહે સુનહુ રે ભાઈ, રામનામ લે જાહુ અપરાઈ...૩૨

સસા સરા રચો જબરિયાઈ, સર બેધે સબ લોક પતવાઈ
સસા કે ઘર સુનગુન હોઈ, ઈતની બાત ન જાને કોઈ...૩૩

હા, હા કરત જીવ સબ જાઈ, હુરખ શોક સબમાંહિ સમાઈ
હં કરિ હં કરિ સબ બડબડ ગયઉ, હા હા મરમ ન કાહૂ પયઉ...૩૪

ક્ષા ક્ષા છિન પરલૈ મિટિ જાઈ, છેવ પરૈ તંબ કો સમુજાઈ
છેવ પરે કોઉ અન્ત ન પાવા, કહે કબીર અગમન ગોહરાયા...૩૫



- ૧ જગતમાં અનેક પ્રકારના મતો છે અને પંથો છે. દરેક પોતાનો મત સાચો છે એવું મારી ઠોકીને પૂરવાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેવા મતવાદી લોકો તરફ અહીં ઈશારા કરવામાં આવ્યો છે.
- ૨ માનવ જન્મનો મૂળ ઉદ્દેશ આત્મકલ્યાણ કરવાનો છે. નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી એને જ આત્મકલ્યાણ કહેવામાં આવે છે. તેવું કાર્ય મતવાદી લોકોથી કદી થયું નથી. ગમા-અણગમામાંથી મન મુક્ત થાય, મતવાદીપણું દૂર થાય તો કલ્યાણ માર્ગે પ્રગતિ થઈ શકે.
- ૩ પરાઈ એટલે ખરેખર તો પારકાની એવો અર્થ થાય પણ અહીં ત્યાગના અર્થમાં વપરાયો છે એમ ગણવું. જગતનો ત્યાગ કરીને જતી વખતે રામનામનું સાચું રહસ્ય જાણી લેવું અનિવાર્ય છે. ઘટઘટમાં રમતા આતમ રામનો પરિચય કરવાનો સમનામની રટણનો આશય હોવો જોઈએ તેનું અહીં સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તેને મેળવવા કોઈ ઈચ્છા કરતું નથી. જગતનો ત્યાગ કરીને જાય તે પાછો જગતમાં જન્મ શા માટે લે ?
- ૪ બરિયાઈ એટલે અતિ વિશાળ. મન દ્વારા વિષય વાસનાની ચિંતા રચવામાં આવે છે ને છેલ્લે તો શિલામાં જલસન પદ્ધતિના પ્રારંભ કરે છે.

૫ અક્ષર કહે છે કે સર્વમતવાદી લોકો પોતાની માન્યતા સાચી છે એવું સિદ્ધ કરવામાં જ રચ્યા પચ્યા રહે છે. પરંતુ એવી પ્રવૃત્તિથી કલ્યાણનું કોઈ કાર્ય બનતું નથી. તેથી ૫ અક્ષર સૂચવે છે કે હે ભાઈઓ, તમે સમનામનું ભજન કરતા કરતા આ જગતથી ચાલ્યા જાવ !૩૨

૬ અક્ષર સૂચવે છે કે જીવે વિષય વાસનાની મોટી ચિંતા રચી છે. કામદેવના બાણોથી સર્વ જીવો વીંધાયને પીડા ભોગવી રહ્યા છે અને હૃદયમાં 'સુનગુન' એવો અવાજ સાંભળીને સર્વનાશ નોતરી રહ્યા છે તેટલી વાત પણ કેમ કોઈ સમજતું નથી !૩૩

૭ અક્ષર સૂચવે છે કે સર્વે જીવો હાય હાય કરતા પ્રાર્થા છોડે છે. તે સમયે તેઓના હૃદયમાં સુખ દુઃખની કામનાઓ રહેલી હોય છે. મોટા મોટા લોકો પણ તેવી જ દશામાં મરી ગયા છે છતાં તેઓમાંથી કોઈ પોતાનાં દુઃખોનું કારણ જાણી શક્યા નથી.૩૪

૮ અક્ષર સૂચવે છે કે એવી રીતે ક્ષણમાત્રમાં સર્વનો નાશ થશે. જ્યારે મૃત્યુનો ઘા શરીર પર પડશે ત્યારે સત્ય કોણ સમજાવશે ? કબીર કહે છે કે ચેતવણી પહેલેથી આપવામાં આવી હતી છતાં મૃત્યુનો ઘા પડ્યો છતાં કોઈએ જન્મ મરણનો અંત તો આણ્યો જ નહિ.૩૫

卐

૫ તવાઈ એટલે પીડા. કામ ભોગવ્યા પછી પીડાનો જ અનુભવ થાય છે. ક્ષણિક સુખ લાગતું હતું તે તરત જ પીડામાં ફેરવાઈ જતું જણાય છે. છતાં કામનું આકર્ષણ કોને નથી ?

૬ 'સુનગુન' શબ્દ માર્મિક છે. તેવો શબ્દ સૂક્ષ્મપણે સંભળાય છે. તેનું રહસ્ય કોઈ સમજી શકતું નથી. અહીં 'સુનગુન' શબ્દ સર્વનાશની નિશાની રૂપ સમજવો.

૭ સુખ દુઃખની ભાવના મરતી વેળાએ રહે છે તે સામાન્ય સ્થિતિ કહેવાય. જગતના મોટા ભાગના લોકોને અંતિમ ક્ષણોનાં સુખ દુઃખની તીવ્રતમ્ લાગણીનો અનુભવ થતો હોય છે. અંત કાળે જેવી ભાવના રહે તેવી તેની ગતિ થાય એવી આપણી માન્યતા છે. નિરીહ દશામાં એટલે કોઈ પણ જાતની ઈચ્છા કે ભાવના વિનાની સ્થિતિમાં વિદાય લેવી અસામાન્ય સ્થિતિ ગણાય છે. તેવી સ્થિતિમાં જન્મ મરણનો અંત આવે છે.

૮ છેવટે એટલે ઘા-ફટકો. મૃત્યુનો ઘા અંતિમ ગણાય. મૃત્યુની વેળાએ જીવને ગભરામણને અકળામણનો પાર નથી હોતો. તે વખતે કોણ સમજાવી શકે ? સમજાવવા પ્રયત્ન કરનારની વાણી અકળાતો જીવ કેટલી સાંભળી શકે ?

૯ જીવનના આરંભકાળથી જ જે સાવધાનપણે જીવે છે ને કલ્યાણને માર્ગે કૂચ કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરે છે તે જ આગળ જતાં મનને સ્થિર કરી શકે અને જન્મ મરણનો અંત માણી શકે.

વિપ્રમતીસી

નુંનહુ સભન્હિ મિલિ 'વિપ્રમતીસી
હરિ બિનુ બૂડી નાવ ભરી સી
²બ્રાહ્મન હો કે બ્રહ્મ ન જાને
ઘર મંહ જગ્ય પ્રતિગ્રહ આન૧

જે સિરજા તેહિ નહિ પહિયાને
કરમ ભરમ લે ²બૈઠિ બખાને
²ગ્રહન અમાવસ અવર દૂઈજા
સાંતી પાંતી પ્રયોજન પૂજા૨

ખેત કનક મુખ અંતર બાસા
આહુતિ સહિત હોમ કી આસા
કુલ ઉત્તિમ જગમાંહિ કહાવૈ
ફિરિ ફિરિ ²મધીમ કરમ કરાવૈ૩

卐

- ૧ વિપ્ર + મતિ + સી એવા ત્રણ શબ્દનો સમાવેશ 'વિપ્રમતીસી' શબ્દમાં થયેલો છે. વિપ્ર એટલે બ્રાહ્મણો. મતિ એટલે બુદ્ધિ. સી એટલે જેવી. બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ જેવી બુદ્ધિ એમ કહેવા પાછળનો આશય, કળીયુગમાં બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો જ રહ્યા નહોતા એવો હોય શકે. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણો કર્તવ્યો નહોતા કરતા. તેઓ બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરતા પણ ખરેખર આત્માસી બ્રાહ્મણો હતા.

જિતેન્દિય : ધર્મપર: સ્વાધ્યાય નિરત: શુચિ: ।

કામ ક્રોધૌ વશૌ યસ્ય તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુ: । (મહાભારત વન.)

અર્થાત ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, ધર્મ પરાયણ, સ્વાધ્યાય કરનાર, પવિત્ર, કામક્રોધને વશ કરનાર વ્યક્તિને દેવલોકો બ્રાહ્મણ કહે છે. તે જ રીતે ગીતા પણ કહે છે.

સંયમ, મન, ઈન્દ્રિયોનો તપ તેમજ કરવું,

ક્ષમા રાખવી, પ્રભુમહી શ્રદ્ધાથી તરવું,

નમ્ર પવિત્ર બની સદા શ્રેષ્ઠ પામવું જ્ઞાન,

બ્રાહ્મણના તે કર્મ છે મેળવવું વિજ્ઞાન. (સરળ ગીતા)

આ દષ્ટિએ બ્રાહ્મણો કર્તવ્યચ્યુત થયા હતા અને તેમણે જે કરવું જોઈએ તે નહોતા કરતા તે દર્શાવવા કળીર સાહેબે વિપ્રમતીસી પદની રચના કરી લાગે છે. કેટલાક વિદ્વાનો ત્રીસ ચોપાઈમાં બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિનું કરેલું વર્ણન એવો અર્થ કરે છે પણ ખરેખર આ પદમાં તો પંદર ચોપાઈ માત્ર છે. કુલ પંક્તિઓ સાંઠ છે. આ પદનો છંદ ચોપાઈ છે ચોપાઈને ચાર લીટીઓ હોય છે. તેથી તેવો અર્થ કરવો યોગ્ય જણાતું નથી.

- ૨ બ્રહ્મં જાનાતિ ઇતિ બ્રાહ્મણ: એવી શાસ્ત્રકારોની વ્યાખ્યા અનુસાર જે બ્રહ્મને જાણે, બ્રહ્મને અનુભવી બીજાને અનુભવ કરાવી શકે તેને જ બ્રાહ્મણ કહી શકાય.

હે ભાઈઓ, તમે બધા મળીને બ્રાહ્મણોની બુધ્ધિનું વર્ણન સાંભળો ! બ્રાહ્મણોની ભરેલી જેવી દેખાતી નાવ હરિની ભક્તિ વિના ડૂબી ગઈ ! તેઓ બ્રાહ્મણો હોવા છતાં કોઈ બ્રહ્મને જાણતું જ નથી અને યજ્ઞમાં જે કંઈ મળે તે પોતાને ઘરે લઈ જાય છે.૧

જેણે તેઓને ઉત્પન્ન કર્યા તેને તેઓ ઓળખતા નથી અને બ્રમાત્મક પૂજાદિ કર્મો કરી કરાવીને બેઠા બેઠા તેના વખાણ કર્યા કરે છે. ગ્રહણ, અમાસ અને બીજા આદિ પ્રસંગોમાં પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે નિષિદ્ધ ગણાતું દાન પણ તેઓ લે છે અને ગ્રહશાંતિ, પિતૃશાંતિ વિગેરે બહાના હેઠળ જડપૂજા પણ કરાવે છે.૨

તેઓને સોનાની ભૂખ હોવાથી જે કોઈ મરી જાય તેના મુખમાં સોનું મૂકવાનો રિવાજ તેઓએ ચાલુ કરાવ્યો; દક્ષિણાની પણ આશા હોવાથી યજમાનો પાસે હોમહવન કરાવે; વળી તેઓનું કુળ જગતમાં ઉત્તમ છે એવું મારી ઠોકીને કહે છે અને યજમાન પાસે હિંસાદિ હીન કર્મ પણ કરાવે છે.૩



- ૩ “જગ્ય” યજ્ઞનું અપભ્રંશરૂપ ગણાય. યજ્ઞ કર્મ સકામ ગણાય. મનની કામનાઓની પૂર્તિ માટે યજ્ઞ કરાવવામાં આવે છે. યજ્ઞમાં ધન, અન્ન ઈત્યાદિ ઘણું એકત્ર થતું હોય છે. તેમાં શેષ રહેતું તે બ્રાહ્મણોનું પોતાનું ગણાતું એવો રિવાજ હતો.
- ૪ આ ટકોર એટલા માટે કરી કે બ્રાહ્મણો માત્ર કર્મકાંડને જ સર્વસ્વ માનતા હતા. સૃષ્ટિની રચના પાછળનું રહસ્ય તેઓને અવગત નહોતું કારણ કે તેમાં તેઓને રસ જ નહોતો. તેઓ કર્મકાંડની વિધિઓમાં માત્ર રસત રહેતા. તે દ્વારા જ તેઓનું ભરણ પોષણ પણ થતું. ખરેખર કબીર સાહેબની દૃષ્ટિએ તેવું થવું જોઈતું નહોતું.
- ૫ પૂજા કરાવે ત્યારે બ્રાહ્મણો પરમાત્માની વાત કરે પણ તેઓને પરમાત્મ તત્ત્વનો સહેજ પણ અનુભવ થતો નથી. તે માટે સાધના કરવી પડે તે કરવા તેઓ તૈયાર નહોતા એવું દર્શાવવા “બૈઠિ બખાને” શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે.
- ૬ ગ્રહણ, અમાવાસ્યા અને યમદ્વિતિય જેવા પ્રસંગો અશુભ ગણાતા. તેવા પ્રસંગે જે કાંઈ દાન મળતું તે નિષિદ્ધ ગણાતું. પરંતુ બ્રાહ્મણોને નડતું નહોતું.
- ૭ કોઈ મરી જાય ત્યારે તે પ્રેત ન થાય તે માટે બ્રાહ્મણોએ યુક્તિ શોધી કાઢેલી કે જો તેના મોઢામાં સોનું મૂકવામાં આવે તો તેને પ્રેત યોગિનિ ન મળે. ખરેખર બ્રાહ્મણોને સોનું જોઈતું હતું તેથી તેવો રિવાજ ચાલુ કર્યો હતો. બ્રાહ્મણો તે સોનું વાપરી શકતા એવી તેઓને છૂટ હતી.
- ૮ મધીમ એટલે નીચ. દેવી-દેવતાને બધે ચઢાવવાની પ્રથા બ્રાહ્મણોએ ચાલુ કરાવી હતી. જીવતા પશુને કાપીને પથ્થરની જડમૂર્તિને ચઢાવવામાં આવતું. પછી તે માંસની મિજબાની થતી. બ્રાહ્મણો પણ તે હોંસે હોંસે ખાતા. આવા હિંસાદિ કર્મો બ્રાહ્મણો કરાવતા તેને કબીર સાહેબ ‘મધીમ’ એટલે હીનકૃત્યોમાં ગણાવે છે.

વિપ્રમતીસી

સુતદારા મિલિ જૂઠો ખાહી
હરિ ભગવનકી રહિત કરાહી
કરમ અસૈય ઉચિષ્ટાખાહી
મતિ ભરિષ્ટ જમલોક હિ જાહી૪

નહા ખોરિ ઉત્તિમ હોય આવૈ
ગિરિનુ ભગત દેખે દુઃખ પાવૈ
સ્વારથ લાગિ રહે જોકાજા
નામ લેત પાવક જિમિડાજા૫

રામ કિસન કી છોડિન્હિ આશા
પઢિ ગુનિ ભયે કીતમકે દાસા
કરમ પઢૈ કરમ હિ કો ધાવૈ
જે પૂછે તેહિ કરમ દિઢાવૈ૬

❧

- ૧ “જૂઠો” એટલે એકું. બ્રાહ્મણો વિધિ કરે ત્યારે દેવોની સ્થાપના કરે અને તે સૌ દેવોને અન્ન, વસ્ત્ર આદિ અર્પણ કરે છે. તે દેવોએ પ્રહસ કરેલું હોવાથી તે અન્ન જો બ્રાહ્મણો ઘરે જઈને ખાતા હોય તો એકું જ કહેવાય એવી અહીં દલીલ કરવામાં આવી છે.
- ૨ છુત અછુતની ભાવના આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણોને કારણે દઢ બની હતી. બાકી શાસ્ત્રકારે તો ઉદારતાથી જણાવ્યું જ છે કે

શૂદ્રોપિ શીલ સમ્પન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણોઽપિ ક્રિયાહીનઃ શૂદ્રાત્યવરો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ શીલવાનને ગુણવાન શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણ જ ગણાય છે અને આચરણ વિનાનો બ્રાહ્મણ શૂદ્રથી પણ નીચ છે. નીચ કુળમાં જન્મેલા ઘણા હરિના ભક્તો થઈ ગયા છે તેઓ સાચા સંત હતા, તેઓનું જીવન બ્રાહ્મણને શોભા આપે એવું હતું. પછી ભલેને તે ખાટકીને ઘરે જન્મેલા સદન કસાઈ હોય કે કુંભારને ઘરે જન્મેલ ગોરો કુંભાર હોય! પરંતુ વચગાળાના કાળે ભારતમાં બ્રાહ્મણોએ તેને અછૂત ગણ્યા છે અને તેઓને સ્પર્શ ન કરી શકાય એવી વિચિત્ર આભડછેડની વાડ પણ રચી હતી તેની ઠેકડી કબીર સાહેબ અહીં ઉઠાવે છે.

- ૩ શુકન અપશુકનના વહેમો પણ તે સમયે ઉચ્ચ ગણાતા બ્રાહ્મણોના હૃદયમાં ઘર કરી ગયેલા હતા. નદીએથી નાહી ધોઈને સંધ્યા વંદન કરીને ઘરે આવતા બ્રાહ્મણને વિષ્ણુના ભક્તનું દર્શન અપશુકનિયાળ લાગતું કારણ કે તેઓ શિવના ભક્તો ગણાતા.
- ૪ બેકાજા એટલે નિરર્થક કાર્ય. સ્વાર્થમાં ડૂબેલાં લોકો નિરર્થક કર્મો કરતા રહેતા હોય છે. નિરર્થક કર્મ એટલે કલ્યાણમાં ઉપયોગી નહિ એવું કર્મ. તેવું કર્મ કરવામાં વહેમ અને

એંદુ ગણાતું ભોજન પણ તેઓ સ્ત્રી પુત્રો સાથે બેસી ખાય છે, નીચ કુળમાં જન્મેલા હરિના ભક્તને તેઓ અછૂત ગણે છે, મરેલાનું શ્રાધ્ધ કરાવીને નિષિધ્ધ ભોજન પણ તેઓ ખાય છે તેથી તેઓની મતિભ્રષ્ટ થઈ જાય છે ને યમલોકને શરણે જાય છે... ૪

નાહી ધોઈને પવિત્ર થઈને તેઓ પોતાને ઘરે જાય છે ત્યારે જો રસ્તામાં કોઈ વિષ્ણુ ભક્ત મળે તો તેઓને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તેઓ પોતાના સ્વાર્થમાં જરચ્યા પચ્યા રહે છે. તેઓનું કોઈ નામ લે તો તેઓના હૃદયમાં ક્રોધનો અગ્નિ સળગી ઊઠે છે.... ૫

શ્રી રામ અને શ્રી કૃષ્ણની આશા તેઓ છોડી બેઠા છે. તેઓ ભણી ગણીને કૃત્રિમ દેવોના દાસ થઈ ગયા છે. તેઓ કર્મકાંડ કરે છે અને તેવું કરાવવા પાછળ દોડયા કરે છે. જો કોઈ સલાહ પૂછે તો તેને પણ તેઓ કર્મકાંડની વિધિમાં શ્રદ્ધા વધે એવું કહી સંભળાવે છે..... ૬

❧

અંધશ્રદ્ધા ભાગ ભજવતા હોય છે. દા. ત. ઋહણને દિવસે સ્નાનનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. તેવું સ્નાન ન કરે તો પાપ લાગે ને કરે તો પુણ્ય લાગે ખરેખર ઋહણ સૂર્યને પૃથ્વી સીધી લીટીમાં આવી જાય છે તેથી વચમાં આવી ગયેલો ચંદ્ર બરાબર દેખી શકાતો નથી. તેમાં પાપ કે પુણ્યનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. છતાં બ્રાહ્મણોએ સ્નાનનું તૂત ઊભું કર્યું હતું અને પાપપુણ્યનો ભય બતાવી નિરર્થક કર્મો થયા કરતા હતા.

૫ ડાજા એટલે દઝાયેલા. બ્રાહ્મણોની ટીકા થઈ શકતી નહિ. જો કોઈ કરે તો બ્રાહ્મણો ગુસ્સે થઈ જતા. ક્રોધરૂપી અગ્નિથી તેઓ દઝાયેલા રહેતા !

૬ રામ અને કૃષ્ણ ભારતીય ધર્મના આદર્શ પાત્રો છે. તેઓ સાચા લોકસેવક હતા. તેઓ થકી ધર્મ આજે પણ પ્રાણવાન લાગે છે. તેઓની ફરતે રચવામાં આવેલું કાલ્પનિક ધુમ્મસ હટાવી દેવામાં આવે તો આજે પણ તેઓ સમસ્ત જગતને પ્રેરણા આપી શકે એમ છે. પરંતુ તેમણે સ્થાપેલા આદર્શોનું આચરણ ન કરવા માંગતા વર્ગને તેઓ કેવી રીતે પસંદ પડશે ?

૭ બ્રાહ્મણો ભણતા ને બીજાને ભણાવી શકતા. બાકીના વર્ગને ભણવાનું કઠીન લાગતું. બ્રાહ્મણો ભણી ગણીને માન મેળવતા પણ ખરેખર તેઓ કૃત્રિમતાના પૂજારી બની જતા હતા. કારણ કે પથ્થરની પૂજા કૃત્રિમ જ ગણાય. પથ્થરનો દેવ કૃત્રિમ દેવ જ ગણાય. તેને બલિ ચઢાવવામાં આવતો તેથી તેઓ કૃત્રિમ દેવના ભક્તો ગણાય.

૮ રસ્તામાં બ્રાહ્મણ મળે ને સલાહ પૂછે તો સૌ રોગોની એક દવાની માફક તેઓ પણ એક જ રસ્તો બતાવતા અને તે જુદી જુદી વિધિઓનો. તેની શ્રદ્ધા વિધિમાં દઢ બને તેવી તેઓ કથા વાર્તા કહી બતાવતા.

વિપ્રમતીસી

નિહકરમી કી નિંદા કીજે
કરમ કરૈ તાહિ ચિત્ત દીજે
ઐસી ભકિત ભગવંતકી લાવૈ
હિરણાકસકો પંથ ચલાવૈ૭

દેખહુ સુમતિ કેર પરગાસા
ભયે અભિઅંતર કિરતમ દાસા
જાકે પૂજે પાપ ન ઉરૈ
નામ સીમિરની ભવમંહ બૂરૈ૮

પાપ પુન્યકે હાથે પાસા
મારિ જગતકા કીન્હ વિનાશા
ઈ બહની કુલ બહનિ કહાવૈ
ઈ ગ્રિહ જારૈ ઉગ્રિહ મારૈ૯



- ૧ આત્મ કલ્યાણને આગળ વધવા માટે નિષ્કામ કર્મ કરવાનું ઘણું મહત્વ છે. કોઈ પણ જાતની કામના વગર, કોઈપણ જાતના બદલાની ભાવના વિના કાર્યત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે ચિત્ત સ્વાર્થના કેન્દ્રમાંથી મુક્ત થયું હોય અહંતા મતતા મોળા પડયા હોઈ ગમા અણગમાઓ ઓગળી ગયા હોય અને ધ્યેય માટે ફના થઈ જવાની લગન લાગી હોય ! બ્રાહ્મણો તો સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા એટલે તેઓને નિષ્કામ કર્મની વાત કેવી રીતે પસંદ પડે ? નિષ્કામ કર્મ સ્વીકારે તો દેવી દેવતાઓની પૂજા બંધ કરી દેવી પડે !
- ૨ હિરણ્યકશ્યપૂ અસુર હતો. તેને આસુરી ભકિત પસંદ હતી. એટલે તેણે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા લોકોએ વિષ્ણુની કે બીજાની ભકિત ન કરવી એવો કાયદો કર્યો હતો. ભકિત કરવી હોય તો હિરણ્યકશ્યપુની જ કરવી. એવા દુરાગ્રહમાંથી જે ભકિતનો પંથ ચાલ્યો તેને આજે આપણે વામ માર્ગ તરીકે ઓળખીએ છીએ.
- ૩ સુમતિ એટલે સારી બુદ્ધિ, પણ અહીં કબીર સાહેબે કટાક્ષ કરવા માટે સુમતિ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ખરેખર તેમણે કરવી છે કુબુદ્ધિની વાત !
- ૪ સંસાર કામનાઓનો બનેલો છે. કામનાઓ મનમાં રહેલી હોય છે. કામનાઓની પૂર્તિ માટે મન માનવને હસાવે છે, રડાવે છે, દોડાવે છે અને મરાંવે પણ છે. તેથી કામનાઓ ઓછી થાય તે પંથે માનવ સુખી થઈ શકે. કામનાઓ વધે તેવા પંથે માનવ દુઃખી જ થાય એવું કબીર સાહેબ જણાવવા માંગે છે. કાલ્પનિક દેવી દેવતાના પંથો એવા જ પ્રકારના છે. કામનાઓનું ભારણ મન પર વધારીને આખરે તેવા પંથો સૌને ડૂબાડે છે.

તેઓ નિષ્કામ કર્મ કરનારાની નિંદા કરે છે અને કર્મકાંડ પર જ ધ્યાન આપવાની સલાહ આપે છે. તેઓ એવી ભક્તિનો પ્રચાર કરે છે કે જાણે હિરણ્યકશ્યપુનો તેઓ પંથ ચલાવતા હોય !૭

એ લોકોની સુમતિનો પ્રભાવ તો જુઓ કે કોઈ પણ જાતના વિવેક વિચાર વિના અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વિના તેઓ કૃત્રિમ દેવી દેવતાઓના ભક્ત બની જવા પામ્યા છે ! જેને પૂજવાથી પાપનો કદી નાશ થતો નથી બલકે તેનું સ્મરણ કરવાથી ભવસાગરમાં ડૂબી જવાય છે !૮

તેઓને હાથે આખું જગત પાપને પુણ્યની ફાંસીએ ચઢે છે અને સૌને મારીને તેઓ આખા જગતનો વિનાશ જ કરે છે. તેઓ પોતાની જાતને તો કુલતારક કહેવરાવે છે પણ તેઓ ખરેખર આ લોકને પરલોક બંનેનો વિનાશ જ કરે છે.૯

ક્ર

- ૫ બ્રાહ્મણોએ ચલાવેલી પાપપુણ્યની વાતો માત્ર કાલ્પનિક હતી. તે કારણે સામાન્ય અભણ લોકોમાં ભય પ્રવર્તતો હતો. આજે પણ ભોળા અજ્ઞાની લોકો પાપપુણ્યની વાતોથી ડરે છે. કબીર સાહેબ એને ફાંસીના રૂપકથી આપણને સમજાવે છે. પાપ લોખંડની ફાંસી હોય તો પુણ્ય સોનાની ફાંસી હોય ! મૃત્યુ બંને પ્રકારની ફાંસીથી થઈ શકે. પુણ્ય કર્મ કરવાથી જન્મ મરણના ફેરામાંથી છૂટકારો તો મળતો જ નથી. ગીતા પણ ચેતવે છે : ક્ષિણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વિશન્તિ । અર્થાત પુણ્ય કર્મનું ફળ પૂર્ણ થતાં વળી પાછું મૃત્યુ લોકમાં જન્મ લેવો પડે છે.
- ૬ બહની એટલે ભાર વહન કરવાવાળો. ઈ બહની એટલે સંસાર સાગર પાર કરવાની જવાબદારીનું વહન કરનાર બ્રાહ્મણ. બ્રાહ્મણોની મદદ લીધા વિના સંસાર સાગર તરી શકાય નહીં એવો દાવો કરનારાની અહીં વાત કરી છે.
- ૭ ભવતારક અને કુલતારકનો દાવો કરનાર બ્રાહ્મણો પર શ્રદ્ધા રાખીને ચાલનાર સાધક આખરે આ લોક અને પરલોક બંને બગાડી મૂકે છે. દેવ દુર્લભ માનવ જન્મની સોનેરી તક પણ મક્કાથી જાણ્યે.

વિપ્રમતીસી

બેઠ તે ઘરે 'સાહુ કહાવે
ભિતર ભેદ મન મુસહિ લગાવે
એસી વિધિ સુર વિપ્ર ભની જે
નામ લેત પંચાસન દીજે૧૦

બૂડિ ગયે નહિ આપુ સંભારા
ઊંચ નીચ કહુ કા હિ જોહરા
ઊંચ નીચ હે મધીમ બાની
એકે પવન એક હી પાની૧૧

એકે માટિયા એક કુંભારા
એક સભાંહિ કા સિરજનહારા
એક ચાક સભ ચિત્ર બનાયા
નાદ બિંદકે મધ્ય સમાયા૧૨



- ૧ સાહુ એટલે સાહુકાર - એક શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ.
- ૨ લોકો બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માનતા પણ હકીકતે તેઓ શ્રેષ્ઠ ગણાય શકે એવા નહોતા. તેઓના હૃદયમાં કપટ હતું. અહીં ભેદ શબ્દ કપટના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. માત્ર કપટ નહીં પણ ચોરી કરવાની વૃત્તિ પણ ભારોભાર રહેતી.
- ૩ સુર એટલે દેવ. બ્રાહ્મણોને ભૂદેવ કહેવામાં આવતા. સ્વર્ગનો શ્રેષ્ઠ દેવ ઈન્દ્ર તેમ પૃથ્વીનો શ્રેષ્ઠ દેવ બ્રાહ્મણ. એ પ્રકારનું ગણિત આજ દિન લગી ચાલ્યું આવ્યું છે.
- ૪ તેઓને સમાજે ભૂદેવ તરીકે માન્યા તેથી તો તેઓને જ્યાં જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં માન મળતું. પંચાસન એક ઉચ્ચ પ્રકારનું આસન ગણાતું. તે ખાસ ભૂદેવો માટે જ વપરાતું.
- ૫ જોહારા એટલે મહાન સંતો- પુરુષો. તેઓના નમસ્કારમાં નમ્રતા નહોતી. તેઓ ઊંચનીચના માપદંડથી મહાપુરુષોને પણ માપતા. તે રીત તેઓને શોભા આપતી નહોતી.
- ૬ મધીમ એટલે નીચ હલકી. સંત રવિદાસ તો ચમાર હતા. છતાં વ્યક્તિ તરીકે ઘણા મહાન હતા. દાદુ વણકર હતા. નીચ ગણાતી જાતિમાં જન્મ્યા હતા. છતાં એક સત્પુરુષ હતા. નામદેવ દરજી હતા. છતાં પ્રભુના પ્યારા ભક્ત હતા. સદ્ગુણના ભંડાર હતા. તેઓને અહોભાવપૂર્વક બ્રાહ્મણો નમસ્કાર કરી શકતા નહોતા. તેથી તેઓની એ રીતરસમ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

તેઓ સંસારના મોહમાં ડૂબેલા છે છતાં તેઓ પોતાને તો શ્રેષ્ઠ ગણાવે છે. તેઓના મનમાં તો કપટ છે અને ચોરીની ભાવનાથી તેઓ ભરેલા છે. તેઓ નીચ કર્મ કરતા હોવા છતાં પૃથ્વીના દેવ ગણાવે છે. તેઓના નામ માત્રથી તેઓને લોકોએ પંચાસન જેવું ઉચ્ચ આસન આપવું પડે છે !૧૦

તેઓ પોતાની જાતને સંભાળી શક્યા નથી બલકે તેઓ પોતે જ સંસાર સાગરમાં ડૂબી ગયા છે. મહાન પુરુષોને પ્રણામ કરવામાં તેઓ ઊંચ નીચની ભાવના રાખે છે. ખરેખર તો ઊંચ નીચની ભાવના ઘણી હલકી ભાવના ગણાય. સૌના શરીર એક જ પવનને એક જ પાણીના પંચમહાભૂતના તત્ત્વથી બન્યા છે.....૧૧

સૌનું શરીર એક જ માટીમાંથી બન્યું છે. સૌને ઘડનારો કુંભાર પણ એક જ છે. સર્વ લોકોના સર્જનહાર તો એક જ ગણાય છે. એકજ ચક્રરડા પર સર્વના વિવિધ આકારઓ સરજાયા છે. અપવિત્ર ગણાતા રજવીર્યની મધ્યમાં તો શરીરોનું રૂપ સમાયું હોવાથી સૌના શરીર પણ અપવિત્ર જ ગણાય !૧૨



- ૭ નાતજાતના ભેદ માનવસર્જિત છે પરમાત્માને નામે તે ચઢાવી દેવામાં આવ્યા છે. ચારેવર્ણની મેં રચના કરી છે એ ગીતાનું કૃષ્ણ વચન આગળ કરવામાં આવે છે. પરંતુ “ગુણકર્મવિભાગસઃ” એ શબ્દો પર તેઓ ધ્યાન નથી આપતા. તે રચના ગુણને કર્મના આધારે કરવામાં આવી છે તે ભૂલાય ગયું. ખરેખર કોઈ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી કે કોઈ જન્મથી શૂદ્ર નથી. તેથી કહ્યું...

न कुलेन न जात्या वा क्रियाभिर्ब्राह्मणो भवेत् ।

चाण्डालोऽपि हि वृत्तस्थो ब्राह्मणः स युधिष्ठिर ॥

અર્થાત્ હે યુધિષ્ઠિર કુળથી કે જાતિથી અને ક્રિયાકાંડથી કોઈ બ્રાહ્મણ કહેવાય નહીં. જો કોઈ ચાંડાળ પણ ગુણવાળો હોય તે બ્રાહ્મણ કહેવાય.

- ૮ અપવિત્ર હોય તેને જો અદ્ભૂત ગણવામાં આવે તો દરેક માનવનું શરીર અપવિત્ર જ છે કારણ કે માતમિતાના રજવીર્યથી તે બનેલું છે. રજવીર્ય અપવિત્ર ગણાય છે. તેથી શરીર અદ્ભૂત ગણાવું જોઈએ.

વિપ્રમતીસી

વ્યાપી એક સકલકી જોતિ, નામ ધરે કા કહિયે ભૌતિ
રાચ્છસ કરની દેવ કહાવે, બાદ કરે ગોપાલ નભાવે....૧૩

હંસ દેહ ત્યજી ન્યારા હોઈ, તાકર જાતિ કહેં ધોં કોઈ
સ્પાહ સફેદ કિ રાતા પિયરા, અબરન બરન કિ તાતા સિયરા ?....૧૪

હિન્દુ તુરુક કિ બૂઢો બારા ? નારી પુરુષ કા કરહુ બિયારા
કહિયે કાહિ કહા નહિ માને,^૧ દાસ કબીર સોઈ પૈ જાને....૧૫

(સાખી)

બહા હૈ બહિ જાત હૈ, કર ગહે ચહુ ઔર
સમુજાયે સમજે નહીં, દેહુ ધક્કા ^૨ દુઈ ઔર.



- ૧ આત્મા રૂપી જ્યોતિ. અનુભવી પુરુષોને આત્માને પ્રકાશ સ્વરૂપ કહ્યો છે. ખરેખર સ્વરૂપે તે અભૌતિક છે.
- ૨ આત્મા અભૌતિક છે. તેથી તેને કોઈ રંગ, રૂપ કે આકાર નથી. તેથી તે ભૌતિક આંખો વડે જોઈ શકાતો નથી. તેનો માત્ર અનુભવ થઈ શકે. તે શરીર ધારણ કરે છે તેથી તે ભૌતિક બની જતો નથી. શરીર ભૌતિક છે. શરીરમાં અભૌતિકનો વાસ છે તે સર્વના અનુભવની વાત છે.
- ૩ ગોપાલ એટલે પરમાત્મા, રામ અથવા કૃષ્ણ. જે સૌમાં રમી રહ્યો છે તે રામ. જે સૌનું આકર્ષણ કરી રહ્યો છે તે કૃષ્ણ. આ પ્રમાણે જે પરમાત્માને જાણે છે તેની ભક્તિ કરે છે તે વાદવિવાદથી પર રહેવા માંગે છે. વાદવિવાદ રામમાં માનતા નથી. અથવા તો પરમાત્માને જાણતા નથી તેઓ કરી શકે. રામનો પ્રેમી વાદથી પર રહે છે. તેથી વાદવિવાદ ત્રસ્ત બ્રાહ્મણો રામના પ્રેમી નહોતા એવો આક્ષેપ કબીર સાહેબે કર્યો છે.
- ૪ હંસ એટલે આત્મા. ભારતીય સંતોએ આત્માને હંસની ઉપમા આપી છે. તેમાં તથ્ય ઘણું છે. હંસ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો ઉંચો ઘાસ લેવામાં આવે ત્યારે “હં” અવાજ થાય છે ને ઘાસ બહાર કાઢવામાં આવે ત્યારે “સ” અવાજ થાય છે. “હું તેજ છું” એ મહાવાક્યનું પ્રતીક હંસ ગણાય. એને ઉલટાવવામાં આવે ત્યારે “સોડહં” શબ્દ નીપજે. આ રીતે આત્માને માટે હંસની ઉપમા સમુચિત લાગે છે. આ આત્મા દેહ છોડે

સર્વમાં એક જ જ્યોતિ વ્યાપેલી છે. શું તે શરીરનું નામ અલગ રાખવાથી ભૌતિક કહેવાશે? રાક્ષસ જેવી કરણી કરનાર દેવ કહેવરાવે! જીવ વધ અંગે તેઓ વિવાદ કરે છે પણ ખરેખર તો તેઓને પરમાત્મા જ ગમતા નથી....૧૩

જ્યારે આત્મા દેહ છોડીને અલગ થઈ જાય છે ત્યારે આત્માની જાતિ કોઈ કહી શકે ખરું? શું તેનો રંગ કાળો, સફેદ, રાતો કે પીળો સમજવો? શું તેને ખરેખર રંગ છે કે નથી? શું તે ગરમ છે કે શીતળ?...૧૪

દેહ છોડ્યા પછી આત્માને હિન્દુ કહેવાશે? મુસલમાન કહેવાશે? વૃદ્ધ કે બાળક કહેવાશે? સ્ત્રી કે પુરુષ કહેવાશે? આ બધું કોને કહેવાય? કહેલું તો કોઈ માનતું જ નથી! કબીર કહે છે કે જે દાસભાવ કેળવશે તેજ બધું જાણી શકશે!૧૫

(સાખી)

આ રીતે અજ્ઞાની જીવો સંસારના પ્રવાહમાં પહેલેથી વહેતા આવ્યા છે ને હાલ પણ વહી રહ્યા છે. એટલું જ નહીં પણ બચવા માટે ચારેબાજુથી વિષય વાસનાનો સહારો હાથથી પકડી રાખ્યો છે. આ ભૂલ કોઈ સમજાવ્યે સમજતું નથી તેથી હજી પણ બે વધુ પ્રયત્નો થાય તો સારું.

૬

છે ત્યારે દેહથી તે અલગ હતો તેની ખાત્રી કરાવી જાય છે. દેહ અહીં જ રહી જાય છે અને આત્મા બહાર નીકળી શરીરની બહાર રહેલા વિશ્વાત્મામાં ભળી જાય છે. તે આત્માનિરાકાર છે ને નિર્ગુણ છે. તેને કોઈ રંગ નથી. તે પ્રકાશ સ્વરૂપ છે છતાં તે ગરમ પણ નથી. તે શીતળ પણ નથી. તે પુરુષ પણ નથી તે સ્ત્રી પણ નથી. તેની કોઈ વયમર્યાદા પણ નથી. રૂપ, ગુણ, રંગ, વય એ બધું શરીરને છે. આ બધી ગુણ જ્ઞાનની વાતો કોને કહી શકાય? માને પણ કોણ? આજે પણ આ સમસ્યા વણઉકલી જ રહી છે.

૫ કબીર સાહેબ દાસ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ઘણું બધું સૂચવી જાય છે. જ્યાં સુધી અભિમાન હોય ત્યાં સુધી કોઈના થઈ શકાતું નથી. અભિમાન ઓગળી જાય તો દાસ થવાય. એટલે દાસ શબ્દમાં નમ્રતાનું સૂચન છે અને સેવા કરવાનો સંદેશ પણ રહેલો છે. એટલે જે રામનો દાસ થશે તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું ગૂઢ રહસ્ય પામી શકશે.

૬ વાત કોઈ માનતું નથી અને સાંભળે તો ગણકારતું પણ નથી છતાં સંતો સમજાવવામાં કદી કંટાળતા નથી. કળીયુગમાં બ્રાહ્મણોમાં પેસી ગયેલું અબ્રાહ્મણત્વનું દર્શન કરાવી કબીર સાહેબે દૂર કરવાનું સુંદર માર્ગદર્શન પણ આ પદમાં આપ્યું છે. આજે ન સમજશે તો કાલે, અરે! એક દિવસ તો સમજશે ને. માટે અજ્ઞાનીઓને સમજાવતાં જ રહેવાનો સંદેશો “દેહુ ધક્કા દુઈ ઔર” શબ્દોમાં રહેલો છે.

કહરા - ૧

‘સહજ ધ્યાન રહુ, સહજ ધ્યાન રહુ, ગુરુ કે વચન સમાઈ હો....૧

મૈલી સિસ્ટિ ચરા ચિત રાખહુ, રહહુ દિસ્ટિ લવ લાઈ હો
જસ દુઃખ દેખી રહહુ યહિ અવસર, અસ સુખ હોઈહેં પાઈહો....૨

જો ખુટકાર બેગિ નહિ લાગૈ હ્રદય નિવારહુ કોહુ હો
મુકુતિ કિ ઓરિ ગાઢિ જનિ ખૈચહુ, તબ બઝિહેં બડ રોહુ હો....૩

મન વહિ કહહુ રહહુ મન મારે, ખિજુવા ખીજિ ન બોલૈ હો
માનૂ મીત મિતૈવો ન છોરૈ, કમઉ ગાંઠિ ન ખોલૈ હો....૪



- ૧ કબીર સાહેબ સહજ ધ્યાનનો મહિમા ગાય છે. આજે તો જગતના સર્વધર્મો, પંથો કે સંપ્રદાયો ધ્યાનની અગત્યતા પર ભાર મૂકતા થયા છે. કબીર સાહેબે છસો વર્ષ પૂર્વે ધ્યાનનું મહત્વ સમજાવ્યું હતું. તેમનો ધ્યાનનો પ્રકાર જરા જુદો છે. ધ્યાન વિશેની તેમની સમજ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. એમ તો નિર્ગુણ ધ્યાન અને સગુણ ધ્યાન એવા બે મુખ્ય પ્રકારો પ્રચલિત છે. સગુણ ધ્યાન કરતી વખતે સાધક કોઈ સગુણ આકૃતિ કે પદાર્થનું આલંબન લે છે. નિર્ગુણ ધ્યાન કરનાર એવા કોઈ પદાર્થ પર પોતાના ચિત્તને લગાડતો નથી. તે તો માત્ર ઓમ્કારનું આલંબન લે છે. સાધકને શરૂઆતમાં આલંબનની આવશ્યકતા લાગે છે. ધ્યાનની ઊંચી અવસ્થામાં જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે ત્યારે પકડેલું આલંબન અલોપ થઈ જાય છે. ધ્યાતાને ધ્યેય એકાકાર થઈ જાય છે. કબીર સાહેબ એવા કોઈ આલંબનની જરૂરિયાત જોતા નથી. તેઓ કહે છે કે આલંબનથી કરવામાં આવતું ધ્યાન અસહજ છે, અસ્વાભાવિક છે, બનાવટી છે અથવા તો નકલી છે. શરીરમાં રહેલું ચૈતન્ય મનની ગતિવિધિ સાક્ષી બનીને જોયા કરે તે અસલી ધ્યાન કહેવાય. ગુરુના વચનો પર ચિંતન મનન કરતાં કરતાં સહજ ધ્યાનમાં સરકી જવાય છે. તેમાં કોઈ કૃત્રિમતા નથી.
- ૨ ચરા એટલે ઘુમનારું, ફરનારું ચંચળ મન. મનનો સ્વભાવ બહિર્મુખ થઈ બધે બધે ભટકવાનો છે. વિષય પદાર્થોમાં ડૂબી જવાનું તેને સહેલું લાગે છે. તેવું તેને ગમે પણ છે. વિષયોમાં ડૂબેલા મનને ધ્યાન કેવી રીતે પસંદ પડે? કબીર સાહેબને મનના સ્વભાવનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. તેથી તેઓ સાધકને વાસ્તવિક, યથાર્થ માર્ગદર્શન આપે છે. ધ્યાન શરૂઆતમાં કંટાળાજનક લાગશે પણ પાછળથી મનની અવસ્થામાં ફેરફાર થશે એટલે ખૂબ ગમશે.

હે મુમુક્ષુ સાધક ! ગુરુનાં વચનોનો વિશ્વાસથી અમલ કર અને સહજ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેવા પ્રયત્ન કર.....૧

તારું ચિત્ત તો મલિન વિષયોની વાસનામાં ફર્યા કરે છે. તેમાંથી તેને હટાવી તારા નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કર ! એમ કરતી વેળા પ્રારંભમાં તને દુઃખ લાગશે પણ જેવી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થશે તેવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થશે.....૨

જો તારું મન સહજ ધ્યાનમાં જલદી ન લાગે તો હૃદયમાં દુર્ગુણો ઓછા કરવા પ્રયત્ન કર. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ રૂપી દોરી ધીમે ધીમે ખેંચવાની ટેવ પાડ. તો જ મન રૂપી માછલી તેમાં એક દિવસ ફસાશે.....૩

તું તારા મન પર અંકુશ રાખવા પ્રયત્ન કર. કોઈ તને ક્રોધથી કહે તો પણ તું તેને શાંતિથી જવાબ આપ. તેં જેને જેને મિત્ર તરીકે માન્યા હોય તેની સાથેની મિત્રતા કદી પણ છોડ નહીં. મહેનત કરીને જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વેડફાય નહીં તેની તકેદારી રાખ.....૪



- ૩ ખુટકાર એટલે લગન. ધ્યાનની લગન એકદમ તો લાગે જ નહિ. એટલે હૃદયની શુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપવાની ફરજ પડે છે. સાધક પોતાની ખામી જોતો થાય તે અનિવાર્ય છે. તેવી રીત રસમથી હૃદયની શુદ્ધિનો સારો પ્રારંભ થઈ શકે છે. હૃદયમાં કામ, ક્રોધાદિ દુર્ગુણો રહેલા છે. તેમાં કોઈનો પ્રભાવ વધારે હશે તો કોઈનો ઓછો હશે. બરાબર તેને અભ્યાસ કરતા રહી સાધકે દુર્ગુણો ઓછા કરવા નિત્ય પ્રયાસ કરતા રહેવું જોઈએ. જેમ જેમ હૃદય શુદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ ધ્યાનની લગન વધતી જશે.
- ૪ સાધકે ઉતાવળ ન થવું જોઈએ તેવું સૂચન કબીર સાહેબે કર્યું છે. મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની ઉતાવળ સાધકને ઊંડા ખાડામાં નાખી પણ દે. તેથી ધીરજનો ગુણ સાધકે કેળવવો જરૂરી છે. ઉતાવળ કરવાથી મન ભડકી જશે. ધ્યાનની તે અવગણના કરતું થઈ જશે. માટે ધ્યાનમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થાય તેવું આયોજન કરવું જોઈએ.
- ૫ મનને મારવું એટલે મન પર સંયમ કરવો. મન કહે તેમ ન કર્યા કરવું જોઈએ મનમાં ઈચ્છાઓનું, સંકલ્પોનું પ્રમાણ ઓછું કરતા જવું જોઈએ. તો મનમાં પરિવર્તન થવાનો સંભવ રહે છે.
- ૬ સાધકે ક્ષમાનો ભાવ પણ કેળવવો જોઈએ. ક્ષમા એ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે એવું કહેવામાં આવે છે તેના પર સાધકે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ક્રોધ પ્રેમથી શમશે એટલે લાભ થશે.
- ૭ માન્ય એટલે માનનીય. મિત્ર મંડળ પણ કેવું હોવું જોઈએ તે કબીર સાહેબ દર્શાવી રહ્યા છે. જે જાની છે, સમજી છે, સારે માર્ગે જનારા છે તેવા મિત્રોનો સંગાથ ઉપકારક ગણાય.
- ૮ સાધકને મહેનત કરવાથી સારા સારા અનુભવો થતા રહેતા હોય છે. તે અનુભવો જ્યાંને ત્યાં કહેતા ન રહેવું જોઈએ. તે મૂડી કહેવાય. સાચવીને રાખવી જોઈએ. તેને કહેતા રહેવાથી સાધકનું અભિમાન વધી જાય તેવો સંભવ રહે છે. A

કહરા-૧ (ચાલુ)

ખોગઉ ભોગ ભુગતિ જનિ ભૂલહુ, જોગ જુગતિ તન સાધહુ હો
જો યહિ ભાંતિ કરહુ અતવાલી, તા મત કેચિત બાંધહુ હો૫

નહિ તો ઠાકુર હૈ અતિ દારુન, કરિ હૈ ચાલ કુચાલી હો
બાંધ મારિ દંડ સબ લૈહૈ, છૂટિ હૈ તબ અતવાલી હો૬

જબ હી સાવત આનિ પહુચૈ, ખીઠિ સાંટ ભલ ટુટિ હૈ હો
ઢાઢે લોગ કુટુમ સબ દેખૈ, કહે કાહુ કે ન છૂટિ હૈ હો૭

એક જનિહુરિ પાંવ પરિ બિનવૈ, બિનતિ કિયે નહિ માને હો
અનચિન્હ રહે ન કિયેહુ ચિન્હારી, સો કેસે પહિચાને હો૮

ક્ર

- ૧ પ્રારબ્ધ તો ભોગવવું જ પડે. પરંતુ સાવધાની પૂર્વક ભોગવવાની કબીર સાહેબ અહીં સલાહ આપે છે. કદી દુઃખ આવે તો કદી સુખ પણ આવે. દુઃખથી ડરી જઈ આત્મઘાત ન કરવો. પણ દુઃખ હિમ્મત અને ધૈર્યની કસોટી કરવા આવ્યું છે એમ માની પ્રગતિની કૂચ અટકાવવી ન જોઈએ. દુઃખ આવે છે એનો અર્થ એ કે તેના પછી સુખનો વારો છે જ. સુખના દિવસો આવનાર છે જ એવી આશાથી કલ્યાણમાર્ગની કેડી પર ચાલતા રહેવું જોઈએ. સુખમાં છકી ન જવાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ. સુખના દિવસોમાં વધારે સાવધાની રાખવી પડે છે. મન મિથ્યાભિમાનમાં ન સરકી પડે તે ખાસ જોવાનું રહે છે.
- ૨ પ્રારબ્ધ ભોગવતા ભોગવતા શરીરને અને મનને સ્વસ્થ રાખવા યોગની કેળવણી લેવી જરૂરી છે. યોગ ભોગમાંથી સારી રીતે છોડાવી શકે છે અને મનને નિજસ્વરૂપમાં જોડી આપવાનું કાર્ય કરી શકે છે. હઠયોગ અને રાજયોગ બંને ઉપકારક ગણાય છે. હઠયોગ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે એટલે જરૂરી આસન, પ્રાણાયામ આદિ ક્રિયાઓ શીખી લેવાથી ઘણો લાભ મળે છે. રાજયોગ મન સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેથી મનની તંદુરસ્તી તે દ્વારા જાળવી શકાય છે અને જીવનનું ઉત્થાન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. આવી દષ્ટિથી કબીર સાહેબે યોગનો મહિમા કર્યો લાગે છે.
- ૩ છતાં દરેકનો અનુભવ છે કે મન હાથમાં રહેતું નથી. કઈ ક્ષણે તે કરેલો નિર્ણય બદલી કાઢે તે કહી શકાતું જ નથી. ઘરમાંથી યુધ્ધ કરવા નીકળેલ અર્જુન યુધ્ધ ભૂમિમાં આવીને બદલાઈ જાય છે. વડીલોને અને સ્વજનોને જોઈને તેનું મન વિચલિત થઈ

પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કાંઈ ભોગવવાનું મળે તે સાવધાનીપૂર્વક ભોગવી લેવું તેમાં કદી ભૂલ કરવી નહિ. યોગની યુક્તિઓ દ્વારા શરીરને કાયમ સાધના રત્ન રાખ. જો ભોગો ભોગવતા મન હાથમાં ન રહે તો યોગ દ્વારા કોઈ પણ હિસાબે તેને બાંધવા પ્રયત્ન કર ૫

નહિ તો મોત રૂપી ઠાકોર તો ભયંકર રીતે કઠોર છે. તે તારી સર્વ ચાલનો ક્ષણમાત્રમાં અંત આણી દેશે. તે તને બાંધશે, મારશે અને તારે સર્વ કર્મોનો દંડ ભોગવવો પડશે ત્યારે જ તારો મદ પણ ઉતરશે.... ૬

જ્યારે યમરાજાનો દૂત આવી પહોંચશે ત્યારે તારી પીઠ મારથી તૂટી જશે. તારા કુટુંબીજનો સૌ ઊભા ઊભા જોયા કરશે પણ તને કોઈ બચાવી શકશે નહીં..... ૭

ભલેને તારા સ્નેહીઓ પગ પકડીને આજીજીપૂર્વક તને છોડાવવા વિનંતિ કર્યા કરે પણ તે તો કોઈનું માને નહીં. તું જીવનભર જેનાથી અણજાણ રહ્યો, કદી પણ તેં તારા સ્વરૂપનો પરિચય કર્યો નથી, તે અંતિમ વેળાએ કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?..... ૮

❧

જાય છે. તે ન લડવાનો નિર્ણય કરીને બેસી જાય છે. ન લડવા માટે પંડિતની જેમ મોટી મોટી દલીલો કરે છે. પણ શ્રી કૃષ્ણ સારથિએ પરિસ્થિતિ પામી જઈને તેના મનને યુધ્ધ કરવા તરફ ફરીથી યુક્તિપૂર્વક તત્પર બનાવ્યું હતું. માણસના જીવનમાં પણ એવું જ બન્યા કરતું હોય છે. કળે વળે મનને સમજાવીને વાળવું જરૂરી થઈ પડે છે. તેમાં જ માનવાનું શ્રેય પણ છે. કબીર સાહેબ જીવનની નક્કર વાસ્તવિકતાને લક્ષમાં લઈને સાધકને સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી થાય તેવું માર્ગદર્શન પ્રદાન કરી રહ્યા છે.

૪ કેટલીકવાર હઠે ચઢેલું મન જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી માણસને મથાવતું હોય છે. અંતિમ ક્ષણોમાં ભાન થાય છે ત્યારે મોડું થઈ ગયું હોય છે. અને ન ભાન થાય તો પણ મૃત્યુ તેના પદના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે.

૫ અંતિમ આસોઆસ લેવાતા હોય તે સમયે જીવને પાર વગરની વેદના અનુભવી પડે છે. તેની પીઠ પર પાસા પણ પડી જતા હોય છે. તે સડીને દુર્ગંધ મારતા થઈ જાય છે. અંતિમ ક્ષણની વેદનાનું વર્ણન કરતા ભાગવત કહે છે કે એકી સાથે વીસ હજાર વીછી ડંખ મારે ને જેવી વેદના થાય તેવી વેદના જીવ અનુભવતો હોય છે.

૬ સ્વજનો કે સ્નેહીજનો મૃત્યુ વખતે શી મદદ કરી શકે ? તેઓને ખબર પડી જાય છે કે આ તો છેલ્લા આસો છે. થોડા સમયના છે. જીવ જલદી નીકળી જાય તો સારુ એવું બોલતા હોય છે. વેદનામાંથી કોઈ બચાવી શકતું નથી.

૭ એમાંથી જ્ઞાન જ બચાવી શકે. સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તેમાં સ્થિતિ થયા કરતી હોય તો વેદનાથી બચાવ થઈ શકે. પરંતુ તેવું જ્ઞાન પહેલેથી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અંતિમ કાળે શું વળે ?

કહરા - ૧ (ચાલુ)

લીન્હ બુલાય બાત નહિ પૂછે, કેવટ ગર્વ તન બોલે હો
જાકરિ ગાંઠિ સમર કછુ નાહી, સો નિર્ધન હોય હોલે હો....૯

જિન સબ જુકિત અગમન કે રાખિન, ધરિન મચ્છ ભરિ રેહરિ હો
જાકર હાથ પાંવ કછુ નાહી, ધરન લાગુ તેહિ સોહરિ હો....૧૦

ખેલના અછતા પેલિ ચલુ બોરે, તીર તીર કો ટોવહુ હો
ઉથલે રહહુ પરહુ જનિ ગહિરે, મતિ હાથહુ કે ખોવહુ હો....૧૧

તરકે ધામ ઉપરકે ભુંભુરી, છાંહ કતહું નહિ પાયહુ હો
એસનિ જાન પસી જહુ સીજહુ, કસ ન છતુરિયા છાયહુહો....૧૨



- ૧ સમય થાય એટલે યમરાજ તો બોલાવી જ લે છે. નચિકેતાની જેમ કોઈ નિર્દોષ જીવ હોય તો યમરાજ તેની સાથે પ્રેમભર્યો વ્યવહાર કરે ! તેની આગતા સ્વાગતા પણ કરે અને મદદ પણ કરે ! જીવ પહેલેથી જ દોષનો ટોપલો માથા પર લઈને યમરાજ પાસે જતો હોય તો યમરાજ તેની સાથે કેવી વાતો કરશે ? યમરાજને તો તેના કર્મોની માહિતી હોય જ. શા માટે તે પૂછે ને જાણે ?
- ૨ કેવટ એટલે ગુરુ. ગુરુની આજ્ઞા માની નહિ અને મનમાની કરીને જીવન ગુજાર્યું હોય તો ગુરુકૃપા પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? પોતે જ બધું કરી શકે છે એવા અભિમાનમાં ગુરુનો પ્રેમ મળે નહિ. ગુરુનો પ્રેમ પામવો હોય તો સર્વ સમર્પણ કરી ગુરુના શરણમાં જ રહેવું પડે !
- ૩ સમર એટલે મેવો અથવા કળ. અરબી ભાષાનો શબ્દ છે. મેવો હંમેશા કીમતી ગણાય છે. જેની પાસે મેવો હોય તે સુખી ને ધનવાન ગણાય છે. સત્કર્મ રૂપી મેવો જીવે એકત્ર કરવો જોઈતો હતો પણ આખા જીવનમાં સત્કર્મ તો થઈ શક્યું જ નહિ. સત્કર્મના મેવાની પોટલી લઈને આ જગતથી વિદાય લે તો તે ધન બીજા જન્મમાં ઉપયોગી થાય છે. તેવું સત્કર્મનું ધન ન હોય તે નિર્ધન ગણાય.
- ૪ યોગનો મહિમા કબીર સાહેબ જુદી જુદી રીતે કર્યા જ કરે છે. સિત્તવૃત્તિ નિર્મિયામોગ

મોત તને પાસે બોલાવી તો લેશે પણ તારી સાથે વાત પણ નહિ કરશે. ગુરુ સાથે અભિમાનમાં આખું જીવન વાતો જ કર્યા કીધી. સત્કર્મની પોટલીનું થોડું ધન પણ તે સાથે બાધ્યું નહિ. ખરેખર તું સાવ નિર્ધન અવસ્થામાં ચોર્યાસીના ફેરામાં ભટક્યા કરશે.....૯

જેણે યોગ સાધના દ્વારા પહેલેથી જ મનની તમામ વૃત્તિઓ રૂપી માછલીઓ મારીને સત્કર્મરૂપી પોટલીમાં ભરી રાખી છે, તેને નિરાંત છે. મનની વૃત્તિઓને હાથ પગ જેવું તો કાંઈ હોતું નથી તેથી તેને તે રીતે પકડવાનું સુગમ થઈ પડે છે.... ૧૦

હે પાગલ જીવ ! હલેસા તો તારા હાથમાં છે, ચલાવ તારી નૌકા. વારંવાર તીર તરફ જઈને શું શોધી રહ્યો છે ? તારાથી આગળ ન વધી શકાતું હોય તો ઊંડા પાણીમાં જઈશ નહીં. અળગા પાણીમાં રહી તારી જાતને બચાવ નહીં તો હાથમાં આવેલું આ મનુષ્ય શરીર વ્યર્થ ખોવાઈ જશે... ૧૧

હે જીવ, તારી અંદર દુઃખોની અકળામણ છે અને ઉપરથી ત્રિવિધ તાપની જ્વાળાથી તું બળી રહ્યો છે ! ક્યાં ય પણ તને છાયા મળતી લાગતી નથી. પરસેવાથી લદબદ થવાથી તને ગભરામણ થતી હોય તો તું કેમ માથે છત્ર બનાવવા પ્રયત્ન કરતો નથી?... ૧૨



- અર્થાત ચિત્રની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એટલે કે સંયમ કરવો તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. યુવાની કાળથી આવો યોગ કર્યો હોય તો મન થોડું પણ કાબૂમાં આવી શકે છે અને થોડા સત્કર્મો કરી શકાય છે.
- ૫ સોહરિ એટલે સઠનું દોરડું એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. અહીં સંસ્કૃત શબ્દ સોહરા પરથી સહરિ શબ્દ પ્રયોજ્યો હોય એમ લાગે છે. સોહરા એટલે શુદ્ધ અથવા સુગમ. સોહરિ એટલે સુગમ - સરળ.
- ૬ હાથમાં હલેસાને હોડી ન ચાલે તો શું સમજવું ? ક્યાં તો તે ગાંડો હોવો જોઈએ અથવા તો નિર્બળ હોવો જોઈએ.
- ૭ જો હલેસા હાથમાં લેનાર નિર્બળ હોય તો તેણે ઊંડા પાણીમાં ન જવું જોઈએ. સંસાર સાગરના ઊંડા પાણીમાં જવું એટલે મોહ રાગાદિ વધારવા. જો તેવું તે કરે તો ડૂબી જાય. તેથી કબીર સાહેબ તેને માર્ગદર્શન આપતા કહે છે કે જો તારાથી આગળ ન જવાય- સાધના ન કરી શકાય- પ્રગતિ કંઈ જ ન થઈ શકે તો વાંધો નહીં, પણ મોહરાગમાં તું ફસાતો જ નહીં. સારું કર્મ ન થઈ શકે તો વાંધો નહીં, પણ ખરાબ કાર્ય તો તું કરતો જ નહીં.
- ૮ છાંહ એટલે છાયા. સંસારમાં શાંતિ મળે તો છાયા મળી રહેવાના.

કહરા - ૧ (ચાલુ)

જે કિછુ ખેલ કિયહુ સો કિયહુ, કિયહુ, બહુરિ ખેલ કસ હોઈ હો
સાંસુ નનદ દોઈ દેત ્ઉલાટન, રહહુ લાજ મુખ ગોઈ હો૧૩

ઝુર ભૌ ઢીલ ગૌનિ ભઈ લચપચ ્કહા ન માનેહુ મોરા હો
પતાજી તુરુકી કબહું ન સાધેહુ, ચઢેહુ ્કાઠકે ઘોરા હો૧૪

તાલ ઝાંઝ ભલ બાજત આવૈ, ્કહરા સબ કોઈ નાચે હો
જેહિ ડંગ દુલહા બ્યાહન આવૈ, દુલહિન તેહિ રંગ રાચે હો૧૫

નૌકા અછત ખેવૈ નહિ જાનહુ, કૈસે લગવહુ તીરા હો
કહંરિ કબીર રામરસ માતે, જુલહા દાસ કબીરા હો૧૬

ક્ર

- ૧ સંસારમાં જીવ અનેક પ્રકારના પ્રપંચના ખેલો ખેલતો હોય છે. તે દ્વારા દુષ્ટકર્મોની હારમાળા જ સરજાતી હોય છે. કબીર સાહેબ આવાસ્તવિકતા જાણતા હોવાથી સાધકને નિરાશ કરતા નથી. ભૂલ થઈ હોય તો તે ક્ષમ્ય છે પણ તેવી ભૂલ ફરીવાર ન થાય તે માટે સાવધ રહેવું સાધકને માટે ખૂબ આવશ્યક છે એવું અહીં સૂચન છે.
- ૨ ઉલાટન એટલે ઉપાલંબ-ઠપકો. ખરાબ ટોળકીમાંથી કોઈ જીવ સુધરવા માંગતો હોય ત્યારે ઘણીવાર તેના સાથીદારો કે તેની આસપાસના લોકો તેની મશ્કરી કરીને હાંસી ઉડાવતા હોય છે. તેવાસ્તવિક ચિત્ર કબીર સાહેબે અહીં ઊભું કર્યું છે. જીવરૂપી પુત્રવધૂ સુધરવા માંગતી હોય ત્યારે તેના નજીકના સગા સાસુ-નણંદ તેના સહકારમાં હોવા જરૂરી છે. પરંતુ સાસુ સ્વભાવે જ ઝઘડાખોર એટલે થાય શું? શંકારૂપી સાસુ અને કુમતિરૂપી નણંદ જીવને ઠપકો આપતી હોય છે. સાસુ નણંદનો ડર કયી પુત્રવધૂને ન લાગે?
- ૩ ભોગ ભોગવતા જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે લાંબા વખત સુધી ટકતું નથી. સમય અને સંજોગ બદલતાં તેમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. વળી ભર્તુહરિ કહે છે તેમ ભોગ ખરેખર આંપણને જ ભોગવતા હોય છે. કાયા રૂપી કંતાનની ગુણમાં સુખરૂપી ગોળ પીગળવા માંડે ત્યારે કાયા રૂપી ગુણ દુર્ગંધ મારતી રસીથી લચપચ થઈ જતી હોય છે.
- ૪ વૃધ્ધાવસ્થામાં કાયારૂપી ગુણની દુર્દશા થવાનું કારણ ગુરુની આજ્ઞાનું કરવામાં આવેલું ઉલ્લંઘન ! ગુરુનું કહ્યું માન્યું હોત તો જીવની ઘડપણમાં ખરાબ હાલત ન થાત! ગુરુ વારંવાર ચેતવણી તો આપ્યા જ કરતા હોય છે પણ યુવાનીના મદમાં જીવ તે લક્ષમાં લેતો નથી પરિણામે તેની હાલત બગડે છે.
- ૫ ગુરુ તો વારંવાર વિવેક અને વૈરાગ્ય જાગે તેવી વાતો કરતા હોય છે. પરંતુ મન તે અમૃતપીણાં

હે જીવ ! તેં આજ લગી ખરાબ કર્મો કર્યા હોય તે ભલે કર્યા પણ તેવી વારંવાર ભૂલ શા માટે કરવી ? સાસુ તથા નણંદ તને ઠપકો આપે તેથી શરમની મારી મોઢું સંતાડે છે?....૧૩

હે જીવ ! તારો સુખરૂપી ગોળ ત્રિતાપની ગરમીમાં પીગળી રહ્યો છે અને તારી કાયાની ગુણ ગોળની રસીથી ભીની થઈ લયપચ થઈ ગઈ છે કારણ કે તેં મારું કહ્યું માન્યું નથી. તેં તો ખરેખર, લાકડાના ઘોડા પર સવારી કરી લાગે છે, તેં કદી વિવેક ને વૈરાગ્યની અરબી ઘોટી પર સવારી કરી લાગતી નથી.....૧૪

કહરા જાતિના લોકો વરઘોડો લઈને ઝાંઝ મૃદંગ આદિ વગાડતા નાચતા નાચતા આવે છે ત્યારે વરરાજાએ જે રંગના કપડાં પહેર્યા હોય છે તે જ રંગના કપડાં પહેરી નવવધૂ પણ મનમાં હરખાતી બેઠી હોય છે....૧૫

શરીર રૂપી હોડી હોવા છતાં તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતો ન હોય તે સંસાર સાગરને પાર કેવી રીતે ઉતારે ? કબીર કહે છે કે માત્ર રામનામના પોપટ પારાયણમાં મગ્ન રહેનાર અજ્ઞાની ગુરુ શિષ્યનું કેવી રીતે આત્મ કલ્યાણ કરી શકે ?.....૧૬

ક્રમ

અંતરમાં ઉતારતું નથી. તે તો એક કાને સાંભળીને બીજા કાને બહાર કાઢી નાંખે છે. અહીં વિવેક અને વૈરાગ્યને અરબી ઘોડી સાથે સરખાવ્યો છે. અરબી ઘોડી ઝડપ માટે પ્રખ્યાત ગણાય છે. ઝડપથી પહોંચવું હોય તો અરબી ઘોડી પર સવાર થવું પડે. અધ્યાત્મ માર્ગમાં તેવું જ કામ વિવેકને વૈરાગ્યનું હોય છે.

૬ ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર મન લાકડાના ઘોડા પર સવાર થવાનું પસંદ કરે છે. લાકડાના ઘોડા પર તેને સહી સલામતિ લાગે છે. તેના પરથી પડી ન જવાય એટલે કદી વાગે જ નહીં ! પરંતુ લાકડાનો ઘોડો ચોલે તો પડી જવાય ને ! જીવનભર બેસી રહે તો પણ તે જીવ આત્મકલ્યાણને માર્ગે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. વિષયો રૂપી ઘોડા તેવા હોય છે.

૭ કહાર જાતિના લોકોનું નૃત્ય ઉત્સવોને ટાણે થતું હોય છે. અહીં લગ્નોત્સવનો પ્રસંગ યાદ કર્યો છે. ઝાંઝ અને મૃદંગની તાલ નાચનારને ઉશ્કેરતી રહેતી હોય છે. તે નાચ ગાનને તે લોકો કહારવાને નામે ઓળખે છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં કહાર જાતિના લોકો આજે પણ જોવાને મળે છે. તે જાતિના લોકો જુદા જુદા ધંધાકીય કામો કરતા તેથી કામ અનુસાર જુદા જુદા જુથોમાં તેઓ વિભક્ત રહેતા. કહાર, કેવટ, મલ્લાહ, મછવા, ભોઈ વિગેરે જુથો કહાર જાતિમાં હતા.

૮ માત્ર માનવનું શરીર મળ્યું તેથી શું ? તે શરીરનો સદુપયોગ કરવા માટે બુદ્ધિ અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. તેથી આજે પણ બૌદ્ધિક કેળવણીનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. એકલી હોડી શું કામ આવે ? તેને ચલાવવાની આવડત પણ જરૂરી છે.

૯ એક જ પંક્તિમાં બે વાર કબીર નામનો ઉપયોગ થયો છે. બીજી વાર ઉપયોગ થયો છે તેમાં વિશિષ્ટ અર્થનિષ્પન્ન કરવા માટે થયો છે. તેથી કબીર ગુરુને માટે, દાસશિષ્યને માટે અને જુલાહ અજ્ઞાની માટે વપરાયો છે એમ માનવું.

કહરા -૨

મત સુનુ માનિક, મત સુનુ માનિક, હૃદયા બંધ નિવારહુ હો....૧

અટપટ કુંભરા કરે કુંભરૈયા, અમરા, ગાંવ ન બાંચે હો
નિતિ ઉઠિ કોરિયા પેટ ભરતુ હૈ, જિપિયા આંગન નાચે હો....૨

નિતિ ઉઠિ નૌવા નાવ ચઢતુ હૈ, બેર હિ બેરા બોરે હો
રાઉર કી કછુ ખબરિ ન જાનહુ, જૈસે કે ઝગરા નિબેરહુ હો....૩

એક ગાંવમેં પાંચ તરુનિ બસે, જેહિમા જેઠ જેઠાની હો
આપન આપન ઝઘરા પ્રકાશિનિ, પિયા સોં પ્રીતિ નસાઈનિહો....૪



- ૧ માનવ માત્ર બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેવા વિચારો કબીર સાહેબ જગતના બજારમાં વ્યક્ત કરી રહ્યા છે. જે કોઈ આ વિચારોને સાંભળશે અને ધ્યાન દઈ તેના પર ચિંતન મનન કરશે તેને જરૂર મુક્તિનો માર્ગ મળશે એવી ખાત્રી સહિત કબીર સાહેબે આ કહરાની રચના કરી છે.
- ૨ સંસારની રચનામાં એક માત્ર ફાળો મનનો છે તે પાયાની વાત પકડીને કબીર સાહેબ માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે. જુદા જુદા રૂપકો આપીને કબીર સાહેબે મનની ખાસિયતો દર્શાવી રહ્યા છે. આ પંક્તિમાં મનને કુંભારનું રૂપક આપી સંસારની રચનામાં રહેલા મનના મહત્વને સરસ રીતે સમજાવ્યું છે. મન રૂપી કુંભારનો સ્વભાવ અપટપટો છે. તરંગી છે. ઘડી ઘડીમાં નિર્ણયો બદલે છે. છતાં એ વાત સાચી છે કે મનમાં રહેલી વાસનામાંથી માનવના શરીરનું નિર્માણ થાય છે.
- ૩ માનવનું શરીર જડ છે. તેથી કબીર સાહેબ શરીરને ચામડાનું બનેલું ગામ કહે છે. તે નિત્ય પરિવર્તનશીલ છે. તેથી તે વધારે ટકાઉ નથી. તેથી સ્મશાનમાં રાખ થઈ જાય છે.
- ૪ કબીર સાહેબ માનવના મનને રંગરેજની ઉપમા આપીને પણ તેની વિશિષ્ટતા સમજાવી રહ્યા છે. મન ડગલે ડગલે સૂક્ષ્મ સંસ્કારો ઝાડણ કર્યા કરે છે. તે સંસ્કારોની છાપ જીવનમાં છાપાય કરે છે. તે સંસ્કારોની છાપ પ્રમાણે તેને ગતિ મળતી રહે છે. તે સંસ્કારો સ્મશાનમાં બળી જવા પામતા નથી. ભલે શરીર બળી જાય પણ સંસ્કારની

હેરત્ન સમાન માનવ ! તું મારા વિચારો સાંભળ અને તેના પર વિચાર કરીને હૃદયમાં રહેલાં સર્વ પ્રકારના બંધનોનું નિવારણ કર.૧

મનરૂપી કુંભાર તો પોતાનું કુંભારપણું સતત કર્યા જ કરે છે પણ તેણે વસાવેલું આ ચામડાનું શરીર રૂપી ગામ કંઈ વધારે ટકતું નથી. જીવરૂપી જુલાહા રોજ ઊઠીને પેટને ખાતર બજારમાં જઈને કપડાં વેચે છે અને મનરૂપી રંગરોજ આંગણમાં આવીને રોજ ખાય પીને નાચ્યા કરે છે.૨

મનરૂપી નાવિક રોજ સવારે ઊઠીને શરીરરૂપી હોડી હંકારે છે અને વારંવાર સંસારરૂપી સાગરમાં ડુબાડી દે છે. તેને પોતાના અંતઃકરણની કાંઈ ખબર નથી તો તે કેવી રીતે સંસારની ઉપાધિનું નિરાકરણ કરશે૩

એક શરીર રૂપી ગામ છે ને તેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો રૂપી પાંચ તરુણી વસે છે. તેમાં એક જેઠ ને જેઠાણી પણ રહે છે. તેઓ માંહોમાંહે ઝઘડયા કરે છે તેથી તેઓ પ્રિયતમ પતિનો પ્રેમ ગુમાવી બેઠા છે૪



છાપ જેવી છે તેવી રહે છે. તે કારણે બીજીવાર શરીર ધારણ કરવાની તે ફરજ પાડે છે. આ રીતે મનરૂપી રંગરોજનું કાર્ય ચાલ્યા કરે છે.

પ આ પંકિતમાં મનને નાવિક તરીકે ચીતર્યું છે. મનને ભરોસે માનવ ચાલે તો તેની દુર્દશા થાય છે. તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. મનને વિષયોમાં રમવાનું ગમે છે. તેથી મનના શાસનથી વાસનાનો ભાર વધ્યા કરે છે. નાવમાં વાસનાનો ભાર વધી જવાથી તે ડૂબે છે તે હકીકત તરફ કબીર સાહેબે આપણું ધ્યાન દોર્યું છે. ખરેખર તે નાવિક છે પણ તેને નાવ સારી રીતે ચલવતા આવડતું નથી છતાં સારી રીતે ચલવી શકે છે એવો આડંબર કરીને તે શરીરરૂપી નાવને હંકાર્યો રાખે છે.

૬-૭ રાઉર એટલે રાજાનો સુવાનો ઓરડો. આત્મા રૂપી રાજા અંતઃકરણમાં રહે છે તેથી રાઉર એટલે માનવનું અંતઃકરણ. માનવ પોતાના અંતઃકરણને બરાબર ઓળખી લે તો જ તે કોઈ પણ સ્મર્યાનો ઉકેલ શોધી શકે છે તે સત્ય “ઝગરા નિબેરડુ” શબ્દો દ્વારા અભિવ્યક્ત થયું છે.

૮ શરીર રૂપી ગામમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો રૂપી પાંચ યુવતીઓ વસે છે તેના જેઠ તરીકે મનને અને જેઠાણી તરીકે વાસનાને દર્શાવી કબીર સાહેબ મનની વિષય વાસનાની ભૂખને કારણે હંમેશા માનવ પથબાન્ત થાય છે તે સ્પષ્ટ કરી રહ્યા લાગે છે.

૯ પ્રિયતમ- પતિ આત્માનો પ્રેમ, મન અને પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સંપાદન કરી શકે તો મુકિતનો માર્ગ સહેલો બને છે તે સત્ય માનવે યાદ રાખવાનું છે.

કહરા - ૨ (ચાલુ)

ભોંસિ ન માંહિ રહત નિત ખંકુલા, તિકુલા તાકિ ન લીન્હા હો
ગાઈન માંહિ બસેઉ નહિ કબહુ, કેસે પદ પહિયાના હો....પં

પંથી પંથ પૂછિ નહિ લીન્હા, મૂઢ હિ મૂઢ ગંવારા હો
ઘાટ છાંરિ કસ જાઉઘટ રેંગહુ, કેસૈ લગવહુ પારા હો....૬

જાતઈત કે ધનહરિન લલચિન, કોદઈત કે મુન ઘૌરા હો
દુઈ ચકરી જાનિ ડરર પસારહુ, તબ પેહો જઠિક ઠૌરા હો....૭

પ્રેમજાન એક તસગુરુ દીન્હો, ગાઢો તીર કમાના હો
દાસ કબીર કીન્હુ યહ કહરા, 'મહરા માંહિ સમાના હો....૮



- ૧ અહીં બગલાના રૂપકથી કબીર સાહેબ મનની નબળાઈનું સૂચન કરે છે. ભેંસોના ટોળામાં તે બગલો વસે છે તેથી તે નિર્બળ બની જાય છે. ભેંસોનું ટોળું ચરતું હોય ત્યારે બગલો તેના શરીર પર બેસીને જીવજંતુઓ વીણીને ખાતો હોય છે. ભેંસોના ટોળાને વિષયોના સમૂહ સાથે સાંકળીને મનના બગલાની મલિન વૃત્તિઓ શું કરતી હોય છે તેનું અહીં દર્શન થાય છે.
- ૨ ખરેખર મન આત્માભિમુખ બને ત્યારે જ તે આત્મા રૂપી મોતીનો ચારો ચરી શકે અને હંસના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય. માનવદેહ લઈને આવનાર મનનો હેતુ તો ખરેખર સ્વરૂપમાં સ્થિર થવા માટેનો હોવો જોઈએ તેને બદલે ભેંસોના સંગમાં સુખ શોધતો ફરે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.
- ૩ ગાય અહીં સંતોના પ્રતીક તરીકે સમજવાથી ભેંસને બદલે ગાયના ટોળામાં મન રૂપી બગલો રહેતો થાય તો સત્સંગનો લાભ મેળવીને હંસ બનવા માટે પ્રયત્ન કરી શકે. સત્સંગમાં માનવ જન્મનો મૂળભૂત ઉદ્દેશને ખ્યાલ આવી શકે છે. પોતે કોણ છે તેનો વિચાર આવી શકે છે.
- ૪ ખરેખર જેને ઓવારો જ નહીં કહી શકાય એવું સ્થળ તે ઔઘટ. જાણકાર માણસને ખબર હોય છે કે કયા ઓવારેથી પાર ઉતરી શકાશે. તેથી તેવાનો સંગ કરવો જરૂરી બને છે. સંસાર સાગર પાર કરવો હોય તો ગુરુની આવશ્યકતા એટલા માટે જ છે. “ગુરુ બિન કૌન બતાવે વાટ ?”
- ૫ “જતઈત” એટલે ઉત્તર. H & H &

ભેંસોના ટોળાની વચ્ચે હંમેશા બગલો રહે તો તે ધ્યાન આપવા જેવી વસ્તુ પર ધ્યાન ન આપી શકે. ગાયના ટોળાની વચ્ચે તે કદી રહ્યો નથી એટલે ઉત્તમ પદને તે કેવી રીતે ઓળખી શકે?૫

જાણકારને રસ્તો પૂછ્યા વિના ચાલનારા ખરેખર મૂઢ અને અક્કલ વિનાના કહેવાય. સરળ અને સુગમ ઓવારો છોડીને દુર્ગમ ઓવારે નદી કેવી રીતે પાર કરી શકાય ?૬

ઉત્તમ અન્ન દળવાની ઘંટી જોઈને મન ક્યારેક લલચાય છે તો ક્યારેક સાવ સામાન્ય અન્ન દળવાની ઘંટી જોઈને તેની પાસે દોડી જાય છે. ખરેખર આ બંને ઘંટીમાં મનને પીસીને તૃષ્ણા ન વધારશે તો જ હે જીવ, તું સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે !૭

કબીર કહે છે કે સતગુરુએ અત્યંત મજબૂત ધનુષ્ય વડે પ્રેમરૂપી એક જ બાણ માર્યું છે (તે હૃદયમાં વાગશે તો તે એવી વેદના પ્રગટ કરશે કે જેમાંથી પરમ સુખ પરિણમશે) આ કહરા નામનું ગાયન જે કોઈ સમજશે તે ઉત્તમ અધિકારીને પાત્ર ઠરશે.૮



- ૬ “કોદ ઈત” એટલે સામાન્ય અનાજ દળવાની ઘંટી.
- ૭ કબીર સાહેબ “જત ઈત” અને “કોદ ઈત” શબ્દો દ્વારા દ્વિધા ભોગવતા મનનું ચિત્ર રજૂ કરી રહ્યા છે. પૌરાણિક કથાઓમાંથી સ્વર્ગના સુખની વાત સાંભળીને મન સ્વર્ગમાં જવાની લાલચમાં ફસાય છે. સાંભળેલી વાતોને આધારે તેવી વિધિઓ કરવા મંડી પડે છે. આ લોકમાં સુખ નથી તો કાંઈ નહીં, પરલોકમાં તો સુખી થવાશે એવી આશાથી તે વળગી પડે છે. વળી ક્યારેક તેને કોઈ એવો ગુરુ મળી જાય કે આ જગતમાં જન્મ્યા તો ખાવો પીવોને મઝા કરોને! શા માટે પરલોકની આશા કરો છો? અહીં જે કાંઈ કુદરતે બનાવ્યું છે તે આપણા ભોગ માટે જ છે! મરણ પછી શું છે તે કોણ જાણે છે? મરણ પછીની ચિંતા પણ શા માટે કરવી જોઈએ? આવું સાંભળીને ચંચળ મન આ લોકના ભોગને ભોગવવા દોડાદોડી કરી વળે છે અને પેલી વાત ભૂલી જાય છે. ક્યારેક અગાઉની વાત યાદ આવે છે તો ખરેખર શું સાચું તેની દ્વિધામાં પડી જાય છે. કબીર સાહેબ અહીં રસ્તો સૂચવે છે કે ઉપરોક્ત બંને પ્રકારની ઘંટીમાં મનને પીસીને તૃષ્ણાઓનો ફેલાવો કરવો ન જોઈએ બંને પ્રકારની ઘંટીથી તૃષ્ણાઓને વાસનાઓ વધ્યા જ કરશે. ખરેખર તો તૃષ્ણા કે વાસના ઓછી કરતા જવામાં જ મનને લાભ થાય છે.
- ૮ મહરા એટલે મોટા. અહીં ઉત્તમ અધિકારીના અર્થમાં સમજવું. કહરા પદમાં કબીર સાહેબે જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે સમજનારને અને તે અનુસાર ચાલનારે ઉત્તમ અધિકારીનું જ બિરુદ મળે.

કહરા -૩

રામનામ 'કા' સેવહુ બીરા, દૂરિ નહિદૂરિ આશા હો
ઔર દેવ કા સેવહુ બૌરે, ઈ સબ જૂઠી આશા હો....૧

ઉપર ઉજર કહા ભૌ બૌરે, ભીતર અજહું કારો હો
તનકે ગિરધ કહા ભૌ બૌરે, મનુવા અજહું બારો હો....૨

મુખ કે દાંત ગયે કહા બૌરે, ભીતર દાંત લોહે કે હો
ફિર ફિર ચના ચબાઉ બિખનકે, કામ કોધ મદ લોભ કે હો....૩

તન કી સકલ શકિત ઘટિ ગયઉ, મન હિ દિલાસા દૂના હો
કહંહિ કબીર સુનહુ હો સંતો, સકલ સયાના જ્વહુના હો....૪



- ૧ "કા"ને બદલે "કો" પાઠ પણ મળે છે. તેથી અર્થ થશે-હે ભાઈ, જે રામ તારાથી દૂર નથી પણ તારામાં જ બેઠેલો છે તે રામનો જ પ કર્યા કર! "કા" પાઠ સ્વીકારવામાં આવે તો રામનામ શા માટે જપે છે? તે તારાથી દૂર નથી, એવો અર્થ થશે. રામ અકાશમાં રહેલા હોય તેમ તેની પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવે છે. ખરેખર, રામ તો અંદર જ છે. પછી તેવી પ્રાર્થનાઓ શા માટે?
- ૨ આપણે ભક્તિ એટલા માટે કરીએ છીએ કે ભગવાન પ્રગટ થશે અને આપણને વરદાન આપશે એટલે આપણું દળદર ફીટી જશે. એવી આશોઓને કારણે રામને આપણે દૂર રહેતો હોયે તેવી ભક્તિ કરતા થઈ ગયા છે ખરેખર રામ દૂર નથી પણ આપણી આશા રામને આપણાથી દૂર કરતી હોય તેવું જણાય છે.
- ૩ હૃદયમાં રહેલા રામને ભૂલીને બીજા દેવની પૂજા કરવામાં આપણી ભ્રમાત્મક મનોદશા સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે દેવ પ્રસન્ન થશે ને આપણી મનોકામના પૂર્ણ થશે એવી મિથ્યા આશામાં આપણું જીવન વેડફાતું હોય છે. મિથ્યા આશાઓ દુઃખનું કારણ બની જાય છે શ્રીમદ્ ભાગવત પણ કહે છે કે આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્ય પરમં સુખમ્. (૧૧-૮-૪૩) અર્થાત્ આશા જ પરમ દુઃખનું કારણ છે અને આશા વિહીનતા પરમ સુખનું કારણ છે. માટે આત્મદેવ જ એકમાત્ર દેવ ગણવો જોઈએ. તે સિવાયના બધા દેવો કલ્પિત છે. આત્મ દેવની ફરતે આપણે જાતે જ જુદા જુદા વૈચારિક પડદાઓ ઊભા કર્યા છે તેથી તે આપણી સંકલ્પ બોધાવતાં તેનાં આપણો દર્શન કરી શક્યા નથી.

હે ભાઈ, રામ રામ શા માટે જપ્યા કરે છે ? રામ કંઈ તારાથી દૂર નથી બલકે તારી પાસે જ છે. તારી ખોટી આશાને કારણે તે દૂર લાગે છે. હૃદયમાં બેઠેલા રામને બદલે બીજા દેવોને તું પૂજે છે તે હે પાગલ જીવ, તારી ખોટી આશા છે ! ૧

માથા ઉપરના વાળ સફેદ થઈ ગયા તેથી શું થઈ ગયું ? તારું અંતર તો હજીયે મલિન જ છે. શરીર ભલેને ઘરડું થયું હોય, તારું મન તો હજી યુવાન જ લાગે છે. ૨

હે પાગલ જીવ, તારા મોઢાના દાંત પડી ગયા તેથી શું ? તારી અંદર તો કામ, ક્રોધને લોભના બનેલા લોખંડી દાંત છે, જેના વડે તું વિષયોરૂપી લોઢાના ચણા વારંવાર ચાવ્યા કરે છે. ૩

ઘડપણને કારણે ભલેને તારી શરીરની શક્તિ ઘટી ગઈ હોય પણ મનમાં તો ભોગની લાલસા તો બેવડી થઈ છે ! કબીર કહે છે કે હે સંતજન સાંભળો, સંસારના ચતુર ગણાતા લોકો પણ અહીંના માત્ર બે દિવસના જ મહેમાન છે ! ૪

ક્રમ

- ૪ પડદાઓ હટી જાય તો આત્માની અનંત શક્તિનો અનુભવ થઈ શકે છે.
- ૪ વૃધ્ધાવસ્થાનો અનુભવ શરીર કરે છે, મન કરતું નથી. તેથી ઘડપણ અઘરું લાગે છે. શરીરની સાથે મન પણ જો ઘરડું થઈ જતું હોય તો સમસ્યાઓ ઓછી ઉદભવે. તે સુખરૂપ પણ ગણાય. પણ હકીકતે મન ઘરડું થતું નથી તેથી ઘણા વિરોધાભાસ ઘડપણમાં સરજાતા હોય છે. પગ હાલી શકતા ન હોય, હાથ કામ કરી શકતા ન હોય, છતાં સારી સારી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ ખાવાનું મન થાય છે ત્યારે મોટો વિરોધાભાસ સર્જાય છે. યુવાનીમાં તો જાતે દોડી જઈ બજારમાંથી વાનગીઓ લાવી ખાય શકાતી હતી પણ ઘડપણમાં પરાવર્લંબનનો અનુભવ થાય. બીજાને આધારે જીવવું પડે. જે ઘણું દુઃખદાયક ગણાય.
- ૫ મોઢામાં એકે દાંત ન હોય છતાં પણ જીભને સ્વાદનો ચસકો લાગે છે. વિષયોના લોઢાના ચણા પણ તે ચાવી ખાય છે. ચાવવના તે દાંત, અંદર રહેલા કામ ક્રોધ મદને લોભના બનેલા હોય છે.
- ૬ તેથી ઘડપણમાં મનની ભોગની લાલસા બેવડી થઈ ગયેલી હોય છે ત્યારે કરુણ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે. શરીરમાં મધુપ્રમેહને લોહીના ઉંચા દબાણનો વ્યાધિ હોય તો દર્દી મીઠું અને ખાંડ ખાય શકતો નથી. ખાવા જાય તો પરિસ્થિતિ ગંભીર થઈ જાય. તેથી ઘડપણ આકરુ લાગે છે.
- ૭ "મહુમા" જેટલો મહેમાનમા જામનામાં સૌ જાનો ભો દિવસના મહેમાનના જામના.

કહરા - ૪

ઓઢન મોરા રામનામ મૈં રામહિ કા 'બનિજારા હો....૧

રામનામ કા કરહું બનિજિયા, હરિ મોરા હટવાઈ હો
સહસ નામ કા કરૌં પસારા, દિન દિન હોત સવાઈ હો....૨

જા કે દેવ વેદ પછરાખા, તા કે હોત હટવાઈ હો
'કાનિ તરાજૂ' સેર તિનિ પઉવા, તુરુકિનિ ઢોલ બજાઈ હો....૩

સેર પસેરી પૂરા કેલે પાસંગ, કતહું ન જાઈ હો
કહંહિ કબીર સુનહુ હો સંતો, 'જોર ચલા ચહંડાઈ....૪

❧

- ૧ આ પદમાં વેપારનું રૂપક ગોઠવ્યું છે તેથી વેપારીની થોડી પરિભ્રાષા વપરાયેલી અહીં નજરે પડે છે. 'હટવાઈ', 'કાનિ તરાજૂ', 'સેર પસેરી', 'પાસંગ' જેવા શબ્દો વેપારી માટે જાણીતા શબ્દો કહેવાય. વેપારીને પ્રચાર (Publicity) નો મહિમા ખબર. પ્રચારથી વેપારનો વિકાસ થાય તેવી માન્યતા. ઓઢવાનું વસ્ત્ર શરીરનું રક્ષણ કરે છે. પણ તે જો રામનામનું જ હોય તો પછી પૂછવું જ શું? એકદમ સહી સલામત સ્થિતિમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે. રામના હજારો નામો છે તેનો પ્રચાર કર્યાથી તો નફો પણ સવાયો મળે છે. આ પ્રકારના પ્રચારથી વેપાર ખૂબ વધે, ખૂબ કમાણી થાય અને આત્મ કલ્યાણના માર્ગે સફળ થવાય છે.
- ૨ આ રામ કોણ? આત્માથી અલગ કોઈ રામની કલ્પના કબીર સાહેબને તો માન્ય નથી.
- ૩ હટવાઈ એટલે દલાલ. આત્માથી અલગ કોઈ રામની જીવની કલ્પના લાગે છે કારણ કે હરિને સાક્ષાત્ દલાલ કરવા પડ્યા છે. તે દલાલને પોતાનો પ્રચાર થાય છે તે ગમે છે તેથી તે પક્ષપાતી વલણ રાખીને સવાયો નફો પણ કરાવી આપે છે.
- ૪ વળી જે દેવ અને વેદમાં માનતા હોય તેની જ રામ તો દલાલી કરે છે એ પ્રચારની શૈલી પણ આત્માથી અલગ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનવાવાળાની છે.
- ૫ "કાનિ તરાજૂ" એટલે કાણું તરાજવું. જે છેતરવા માટે ઉપયોગી થાય.
- ૬ ચાર પાવનો એક શેર થાય છતાં અપ્રમાણિક વેપારીઓ ત્રણ પાવના એક શેરને ચાર

મારું ઓઢવાનું વસ્ત્ર રામનામનું છે. હું તો રામનામનો વેપારી છું.૧

મારા રામનામના વેપારમાં સાક્ષાત્ હરિ આડતિયાનું કામ કરે છે. હું રામના હજાર નામોનો પ્રચાર કરું છું તેથી મને દરરોજ વેપારમાં સવાયો નફો થાય છે.૨

જેણે દેવ અને વેદનો પક્ષ લીધો છે તેની દલાલી ઈશ્વર કરે છે પણ જે ત્રણ પાવના શેરને ચાર પાવનો શેર છે એવું ખોટું તોલમાપ કરીને છેતરે છે તે મુસલમાનના ગુણગાન ગાય છે.૩

જે શેર પસેરુનું માપ પ્રામાણિકતાથી બરાબર રાખે છે તે તરાજવાની દાંડી એકદમ સમતોલ રાખે છે, એકે બાજુ નમવા દેતો નથી. કબીર કહે છે કે હે સંતજનો સાંભળો, જે પ્રામાણિક નથી તે જ જોરજુલમ કરીને ઠગવાનું કાર્ય કરે છે.૪

ક્રમ

પાવનો શેર છે એવું સમજાવી છેતરવાનો ધંધો કરે છે. દેવીને બલિ ચઢાવવાથી મનોકામના પૂર્ણ થાય છે તેવી વહેમ અને અંધ વિશ્વાસ વધારતી વાતોનો સમાવેશ અપ્રમાણિક ધંધામાં થયેલો માનવો.

૭ કેટલીક પ્રતોમાં આ પ્રમાણેની વધારાની પંક્તિઓ પણ જણાય છે.

જા કે દેવ મૈં નવપંચ સેરવા તાકે હોત ચઢાઈ હો

કાની તરાજૂ સૈરતિન પરવા ડહકન ઢોલ બજાઈ હો-

એનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે કરવો : પ્રામાણિકતાથી વેપાર કરનાર એક મણને પાંચશેર આપે છે તો એનું વળતર તેને અઢી ગણું મળી જાય છે. પરંતુ જે ત્રણ પાવનો શેર મૂકીને ચાર પાવ આપ્યાનો ઢોંગ કરે છે તે ચોર કહેવાય.

૮ અપ્રામાણિકતા પ્રામાણિકતા છે અથવા તો અનિતી એ નીતિ છે એવો દાવો કરનારા વેપારીઓને જોરજુલમથી કે બળજબરીથી છેતરનારા તરીકે અહીં દર્શાવ્યા છે. ત્રીજી કડીમાં વપરાયેલો શબ્દ “તુરુકિની” (એટલે મુસલમાન) કબીર સાહેબની વિચાર સરણી સાથે સંવાદી થતો નથી. જે પ્રતમાં “તુકિની” પાઠ છે તે સંવાદી થઈ શકે છે કારણ કે તેનો અર્થ થાય છે : “ખોટું તોલમાપ કરીને છેતરે છે તે બનાવટી ગુરુએ કાનમાં મંત્ર ફૂકીને દીક્ષિત કરેલો હોવાથી અપ્રામાણિકતાના જ ગુણગાન ગાય છે.”

કહરા - ૫

રામનામ ભજુ, રામનામ ભજુ, ચેતિ દેખુ મનમાંહી હો
લક્ષ કરોરિ જોરિ ધન ગાડે, ચલત ઝોલાવત બાંહી હો૧

દાદા બાબા ઓર પરયાજા જિનકે યહ ભુઈ ભાંડે હો
આંધર ભયહુ હિયહુકી ફુટી, તિન કાહે સબ જ્ઞાંડે હો૨

ઈ સંસાર અસાર કો ધંધા, અંતકાલ કોઈ નાહી હો
ઉપજત બિનસત બાર ન લાગૈ, જ્યૌં ખાદરકી છાહી હો૩

નાતા ગોતા કુલ કુટુમ સબ ઈનકાર કૌન^૧ બડાઈ હો
કહે કબીર એક રામભજે બિનુ, બૂડી સબ ચતુરાઈ હો૪



- ૧ અહીં ગાડે ને બદલે 'ગાડેહુ' અને 'ગાડિનિ' એવા પાઠો પણ કેટલીક પ્રતોમાં છે. ગાડે એટલે દાટવું. ધન જમીનમાં દાટવાનો તે સમયે રિવાજ હતો. બેંકની આધુનિક વ્યવસ્થા નહોતી. વળી આજની જેમ તે સમયે પણ ધનકમાણીની વધારે પડતી ઘેલછા સમાજમાં પ્રવર્તતી હતી તે અહીં પ્રતીત થાય છે. ધનની કમાણી કરીને કે તેનો સંગ્રહ કરીને માણસે તેને સાચવવા માટે જમીનમાં ખાડા ખોદીને દાટવું પડતું.
- ૨ "ચલત ઝોલાવત" શબ્દોમાં ધનવાન બન્યાનો ગર્વ ધ્વનિત થાય છે.
- ૩ પરયાજા અને બદલે પરપાજા પાઠ પણ મળે છે. બિહાર તરફ આજે પણ દાદાના દાદાને પરપાજા કહેવામાં આવે છે.
- ૪ મેળવેલું તમામ ધન પ્રત્યેક માણસે અહીં જમૂકીને જવું પડે છે તે હકીકત સૌ કોઈ જાણે છે પણ તેનો કોઈ અમલ કરતું જણાતું નથી તે મોટું આશ્ચર્ય છે. અહીં મહાભારતનો યક્ષ યુધિષ્ઠિર સંવાદ યાદ આવે છે. યક્ષ પ્રશ્ન કરે છે કે જગતમાં સૌથી મોટું આશ્ચર્ય શું? યુધિષ્ઠિર જવાબ આપે છે કે દરેક જીવ અહીં કાયમ રહેવાનો હોય તે રીતે વર્તે છે તે મોટું આશ્ચર્ય છે. પ્રત્યેક માણસ સ્મશાન યાત્રામાં જાય છે અને જાણે છે કે મારો પણ એક

હે માનવ ! તું રામનામનું ભજન કર્યા કર. જરા સાવધાન થઈને મનમાં વિચાર તો કર. કે શું સારરૂપ છે ? લાખ કરોડ ભેગા ગરી જમીનમાં દાટવા અને મરતી વખતે ખાલી હાથ અક્કડ રાખી ગર્વપૂર્વક ડોલતા ડોલાવતા જવું કે રામનું ભજન ?૧

વિચારી તો જો કે પિતા, પિતામહને પ્રપિતામહે ભૂમિધન સંપત્તિ સર્વ એકત્ર કર્યા છતાં તેઓ તે સર્વ છોડીને કેમ ચાલ્યા ગયા ? શું તારા હૃદયની આંખ ફૂટી ગઈ છે કે તને એ બધું દેખાતું જ નથી ? ...૨

આ સંસારમાં ખરેખર તો ધન સંપત્તિ એકત્ર કરવાના ધંધાઓ સાવ અસાર છે. કારણ કે જે મેળવવામાં આવે છે તેનો નાશ થતાં વાર લાગતી જ નથી. તે દ્વારા મળતું સુખ પણ વાદળની છાયા જેવું ક્ષણિક છે.૩

નાતજાત, કુળ કુટુંબ, ગોત્ર કે સંબંધો એ સર્વ વધવાથી કયી મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય છે ! કબીર કહે છે એકમાત્ર રામનું ભજન કર્યા વિનાની ચતુરાઈ ભવસાગરમાં ડૂબનારી છે !૪



દિવસ આવો જ વારો આવશે છતાં તે અભિમાનમાં એ બધું ભૂલી જાય છે અને કાયમ રહેવાનો હોય તેવું આયોજન કરતો ફરે છે.

૫ ભાદરવાનો તડકો અસહ્ય ગણાય છે. છતાં તે સમયે આકાશમાં ક્યોરેક ક્યારેક કાળાં વાદળો ઘુમ્યા કરતા હોય છે. તે વાદળની ઓથે સૂર્ય ઘડીભર આવી જાય ત્યારે શીળી છાયાનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ હાશ અનુભવીએ તે પહેલાં તો તે છાયા ખસી ગયેલી હોય છે. તેવી ક્ષણિક સુખ ધનની કમાણીનું ગણાય

૬ અહીં આપણા સમયના મહાન આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું એક પદ યાદ આવે છે : અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર. તે પદમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું તે તો કહો ?

શું કુટુંબ કે પરિવારથી, વધવાપણું એ નક્કી મહો;

એનો વિચાર નહીં અહોહો ! એક પણ તમને હવે !

અર્થાત્ ધન કે સાધન સંપત્તિનું અભિમાન, કુળ કુટુંબ કે પરિવારનું અભિમાન ભવસાગરમાં ડૂબાડનારી ચતુરાઈ છે.

કહરા- ૬

રામનામ બિનુ, રામનામ બિનુ, મિથ્યાજનામ ગંવાઈ હો ॥ટેકા ૧....૧

સેમર સેઈ સુવા જયોં જહડે ઉન પરે પછતાઈ હો
જૈસે મદપી ગાંઠિ અરથ દે, ઘરહુ કિ અકલ ગંવાઈ હો૨

શ્વાદે ઉદર ભરે ધોં કૈસે, ઓસે પ્યાસ ન જાઈ હો
શ્દરબ હીન જૈસે પુરુષારથ, મન હિ માંહિ તવાઈ હો૩

ગાંઠી રતન નહિ જાનૈ, પ્યારખિ લીન્હા છોરી હો
કહંહિ કબીર યહ અવસર બીતે, રતન ન મિલૈ બહોરી હો૪



- ૧ રામ કરતા રામનું નામ વધારે મહિમાવંતું છે એવી વાત અહીં કબીર સાહેબને અભિપ્રેત નથી. કબીરસાહેબના રામ તે દશરથના પુત્ર રામ નહીં, પણ દશરથના પુત્ર રામમાં જે આત્મતત્ત્વ છે તે ખરા રામ. તેથી રામનામ શબ્દ દ્વારા રામ જેનું નામ છે તે આત્મતત્ત્વ એવો અહીં અર્થ કરવો જોઈએ.

- ૨ અહીં સાખી પ્રકરણની ૧૬૫મી સાખી યાદ આવ્યા વિના રહેશે નહીં.

સેમર સુવના સેઈયા, દુઈ ઢેંઢી કી આસ

ઢેંઢી ફુટિ ચટાક દે સુવના ચલા નિરાસ !

સેમર એટલે શીમળાનું ઝાડ. સુવના એટલે પોપટ. ઢેઢુ એટલે શીમળાનું લાંબુ મોટું ફળ. શીમળાના ઝાડને પહેલાં ફૂલ આવે ત્યારે રંગને કારણે મોડક લાગે છે. તે ફૂલ ફળના રૂપે ફેરવાય ત્યારે તે દેખાવે સુંદરને રસદાર લાગવાથી પોપટ તેની સારસંભાળ રાખ્યા કરે છે. તે ફળ મોટું થશે ત્યારે જરૂર તૃપ્તિનો અનુભવ થશે એવી આશામાં ને આશામાં માવજત કર્યા કરે છે. પરંતુ એક દિન માવજત કરતા કરતા ચાંચ લાગવાથી તે ફળ અચાનક ફાટે ત્યારે તેમાંથી રૂ જેવા મુલાયમ રેસાઓ ઊડતા નજરે પડે છે. તે સમયે પોપટની બધી જ આશાઓ ધૂળમાં મળી ચાય છે. તેમાંથી રસનું એક પણ ટીપું પોપટના પેટમાં જતું નથી. ખરેખર તેમાં રસ જ નથી હોતો. માત્ર રૂ ઊડતું જોઈને પોપટ નિરાશ થઈને ઊડી જાય છે. કબીર સાહેબે આ જ સમાજના અંતરના અવસ્થાને આ રીતે સમજાવ્યું છે.

હે મૂઢ માનવ, જેનું નામ રામ છે એવું આત્મ તત્ત્વના જ્ઞાન વગર તારો આખો જન્મારો વ્યર્થ ગયો ગણાય ! ... ૧

જેવી રીતે પોપટ શીમળાના ઝાડનું રંગીન ફૂલનું સેવન કર્યા કરે, પણ જ્યારે ચોગરદમ રૂ ઊડતું જુએ ત્યારે પસ્તાય છે તેવી રીતે સંસારનું સુખ સમજવું, જેવી રીતે ઘરૂડિયો પોતાની કમાણીના પૈસા આપીને ઘરની પણ સુધબુધ ભૂલી જાય છે તેવી રીતે તું સંસારના સુખ મેળવવામાં રામને ભૂલી જાય છે !... ૨

માત્ર ઝકળના બિંદુ ચાટવાથી તરસ છિપાતી નથી તેમ માત્ર સ્વાદ વડે કેવી રીતે પેટ ભરી શકાય ? પુરુષાર્થ કરનારાના મનમાં દ્રવ્ય વિના તો કાયમ ગરીબાઈની આગ બળતી રહે છે. ... ૩

રામ રૂપી રતન હૃદય રૂપી પોટલીમાં છે તે રહસ્ય કોઈ જાણતું નથી. જે જાણે છે તે પોટલી છોડીને રામરૂપી રત્ન પ્રાપ્ત કરી લે છે. કબીર કહે છે કે આ માનવ જન્મનો મોંઘેરો અવસર વીતી જાય પછી વારંવાર કંઈ રત્ન સમાન માનવ શરીર મળતું નથી. ... ૪

ક્ર

અસારતા સુંદર રીતે અભિવ્યક્ત કરી કહેવાય. સંસારી જીવોની દુર્દશા જ થાય છે. મમતામાં મોટા થાય, સમૃદ્ધિ ભેગી કરે, તેને સાચવે, તેની માવજત કરે ને એક દિવસ અચાનક બધું અહીં જ મૂકીને જીવ ચાલ્યો જાય છે !

૩ માત્ર સ્વાદનો રસિયો જીવ આમ્રફળને જાભથી ચાટ્યા કરે તેથી તેના પેટની ભૂખ કદી સંતોષાતી હોતી નથી તે હકીકત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. ભૂખ ત્યારે જ સંતોષાય જ્યારે તેને ખાવામાં આવે. તેવી જ રીતે ઝકળના બુંદ ચાટવાથી પણ તરસ છિપાતી નથી. તરસ છિપાવવા માટે શુદ્ધ પાણી શોધીને પીવું પડે છે. માટેથી રામ રામ કહી પોપટ પારાયણ કરવાથી જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટકારો નથી મળતો. તે માટે મનને કેળવવું આવશ્યક છે. છેવટ સુધી મન પાધરું રહે તો મુક્તિની તૃપ્તિ થાય.

૪ પૈસા વિના પુરુષાર્થ પાંગળો બની જાય છે તે સત્ય અહીં રજૂ કરીને કબીર સાહેબે મનની અનાસકિત વિના જીવનમાં સુખચેન અપ્રાપ્ય છે તે હકીકત તરફ સૌનું ધ્યાન દોર્યું છે. કબીર સાહેબ ધનના વિરોધી નહોતા. ધનનું મહત્વ સારી રીતે સમજતા હતા.

૫ 'પારખિ' શબ્દ અહીં જ્ઞાની પુરુષને માટે પ્રયોજ્યો છે. વિવેક જ્ઞાનથી સમજદાર વ્યક્તિ હૃદયમાં રહેલા રામનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે અને રત્ન ચિંતામણિ ગણાતા માનવજાતિને સાર્થક કરે છે.

કહરા - ૭

રહહુ 'સંભારે, રામ બિચારે, કહતા હોં જો પુકારે હો - ટેક૧

મૂંડ મુડાય ફૂલિકે બેઠે, મુદ્રા પહિરિ મંજૂસા હો
તેહિ ઉપર કછુ છાર લપેટે, ભિતર ભિતર ઘર મુસા હો૨

ગાંવ બસતુ હૈ ગરબ ઓભારતી, જામ કામ હંકારી હો
મોહિનિ.જહાં તહાં લૈ જૈહૈં, નહિ પત રહહિ તો હારિ હો૩

જાંઝ મઝરિયા બસૈ જો જાનૈ, જન હોઈ હૈં સો થીરા હો
નિર્ભય ભયે તહાં ગુરુકી નગરિયા, સુખ સોવૈ દાસ કબીરા હો૪

ક્રમ

- ૧ સદ્ગુરુ કબીર સાહેબ પોતાના અનુભવને આધારે સર્વને સર્વ કાળેને સ્થળે ઉપયોગી થાય તેવી વાત ટેકની પંક્તિઓમાં રજૂ કરી દે છે. માનવ કાળના પ્રવાહમાં તણાતો રહે છે. તે પોતાની જાતને સંભાળી શકતો નથી. મન બેકાબુ હોવાને કારણે મનની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવામાં માનવે પોતાની તમામ શક્તિ નિયોજવી પડે છે. છતાં જીવનભરની મહેનત ફળતી જણાતી નથી. ઘણી બધી ઈચ્છાઓ છેલ્લે અતૃપ્ત રહી જતી હોય છે. તે માટેનો રંજ તેને અશાંત અવસ્થામાં મૂકી દેતો હોય છે. તેથી જગતમાં માનવે સુખી થવું હોય તો સૌ પ્રથમ પોતાની જાતને સંભાળતા શીખવું પડશે. જાતને સંભાળવી એટલે પોતાના મન પર કાબુ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. સાથે સાથે મનને સંયમિત કરવામાં ઉપયોગી મનોવૈજ્ઞાનિક કસરત પણ કબીર સાહેબ બતાવે છે. પોતે શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે એવી નિત્ય ભાવના કરવી અને પોતાના મનને તેના ચિંતનમાં જોડી દેવા પ્રયત્ન કરવો. તેવી કસરતથી મન એક દિવસ આત્મ સ્વરૂપમાં લીન બની જાય છે ત્યારે તેનો માનવ જન્મ સાર્થકતાને આરે પહોંચેલો જણાય છે.
- ૨ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાથી માનવ શાંતિનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આંતરિક ફેરફાર પણ થવો જરૂરી છે. અંતર વિષય વાસનાઓથી ભરેલું હોય તો બાહ્ય ફેરફાર હાંસીને પાત્ર ઠરે છે. છતાં અજ્ઞાની લોકો બાહ્ય ફેરફારથી છેતરાતા રહે છે. માથું મુંડાવવું, કાનમાં કુંડળ પહેરવા, શરીર પર રાખ લપેટવી, ગુફામાં ધ્યાન મગ્ન બની જવાનો ઢોંગ કરવો એ પાખંડી સાધુઓની ટેવ હોય છે. અજ્ઞાની લોકો તેવી

સંસારમાં સાવધાની પૂર્વક રહી રામતત્ત્વનું ચિંતન કર્યા કરો એવું વારંવાર હું તો પોકારીને કહું જ છું!...૧

કેટલાક લોકો માથુ મુંડન કરાવીને અને કાનમાં કુંડળ પહેરીને વેશ પલટો કરી ગુફામાં બેસી જાય છે. તેઓ શરીર પર રાખ લપેટે છે પણ અંદર રહેલું ધન તો કામ ક્રોધાદિ લૂંટાડો ચોરી લે છે તે તો સાચવી શકતા નથી.૨

ગિરિ, પુરી, ભારતી વિગેરે નામધારી સન્યાસીઓ સ્ત્રીની કામનાવાળા અહંકારી હોય છે તેથી તેઓ ગામની વસ્તીમાં વસે છે. ખરેખર તેઓને સ્ત્રી માટેનો મોહ ગમે ત્યાં ભટકાવ્યા કરશે અને તેઓની ઈજ્જત પણ રહેશે નહિ....૩

જે માણસ પોતાના હૃદયમાં રામ વસે છે તે જાણે છે તે માણસ જ પોતાનું મન તેમાં સ્થિર કરી શકે છે. સ્થિર થયેલું મન ગુરુનું નગર ગણાય. તેમાં સદૈવ નિર્ભયતાનો જ અનુભવ થાય છે. દાસ કબીરે તો ત્યાં જ કાયમનો નિવાસ કર્યો છે.૪



રીતભાતથી પણ ભોળવાઈ જાય છે. ખરેખર તો તેવા સાધુઓ જ પોતાની જાતને છેતરતા હોય છે. તેઓના અંતર તો કામ-ક્રોધાદિ દુર્ગુણોથી ભરેલાં હોય છે. તેવી સ્થિતિમાં શાંતિનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે?

૩ આપણે ત્યાં દસ પ્રકારના સન્યાસીઓ જોવા મળે છે. ગિરિ, પુરી, ભારતી, પર્વત, સાગર, સરસ્વતી, અરણ્ય, આશ્રમ, તીર્થ, ને વનએવા દસ પ્રકારે સન્યાસ ધારણ કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે. કહેવાય છે કે આ દસ પ્રકારો ઉપનિષદ કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નહોતા. મહાભારત કાળમાં પણ તે જણાતા નથી. સાતમી કે આઠમી સદી પછી તે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય એવું મનાય છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પછી દસ પ્રકારના સન્યાસીઓના રિવાજ એકધારો ચાલ્યો આવે છે.

૪ “બ્રામ કામ” એટલે વામમાર્ગની કામનાવાળા. મતલબ કે સ્ત્રીઓની કામના વાળા સન્યાસીઓ.

૫ “માંઝ મઝરિયા” એટલે હૃદયની મધ્યમાં. ગીતા કહે છે આત્મતત્ત્વ તો હૃદયમાં રહેલું છે :

ઈશ્વર સૌના હૃદયમાં અર્જુન વાસ કરે

તેના બળથી કર્મ સૌ આ સંસાર કરે. (સરળ ગીતા-અ-૧૮)

તેથી હૃદયમાં ધ્યાન ધરવાની પ્રથા પણ પડી લાગે છે. આપણા જમનાના રમણ મહર્ષિ હૃદયમાં ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપતા.

કહરા - ૮

ખેમ કુશલ ઔ સહીસલામત, કહહુ કવન કો દીન્હા હો
આવત જાત ઁદોઉ બિધિ લૂટે, સરબ તંગ હરિ લીન્હાહો૧

સુર નર મુનિ જતિ પીર અવલિયા ખીરા પૈદા કીન્હાહો
કહંલોં ગનેં અનંત કોટિલોં, સકલ પયાના કીન્હા હો૨

ખાની પવન આકાશ જાયગે, ચંદ જાયગે સુરા હો
યે ભી જાયગે, વો ભી જાયગે, પરત ન કાહુકેપૂરા હો૩

કુશલ કહત કહતજગ બિનસૈ, કુશલ ફકાલકી ફાંસી હો
કહંહિ કબીર સારી દુનિયા બિનસૈ, રહૈ રામ અવિનાશી હો૪



- ૧ ક્ષેમનું અપભ્રંશ રૂપ છેમ. ક્ષેમ એટલે શાંતિ. કુશલ એટલે સુખી. વેદકાલીન સમયે યજ્ઞનું મહત્વ વધારે હતું. યજ્ઞમાં કુશ ઘાસની આવશ્યકતા રહેતી. તેથી કુશ-ઘાસ લાવનારને તે સમયે કુશલ કહેવાતો. પરંતુ પાછળથી શબ્દને નવો અર્થ મળતો ગયો. કુલ ઘાસ અણીદાર અને પાન ધારદાર હોવાથી તેને લેવા જનારે ખાસ સાવચેતી રાખવી પડતી. આંગળી કપાય ન જાય ને અણી ભોંકાય નહીં, લોહી નીકળે નહીં, તે રીતે તેને લાવવું જરૂરી ગણાતું. એટલે લાવનારે ચતુરાઈ વાપરીને લાવવું પડતું. તેથી કુશલ એટલે ચતુર પણ થાય. ધીમે ધીમે તે શબ્દ સુખાકારી માટે વપરાતો થઈ ગયો. ક્ષેમકુશલ શબ્દ હિન્દુઓને લક્ષમાં રાખીને પ્રયોજ્યો છે.
- ૨ સહી સલામત શબ્દ ઉર્દૂભાષાનો છે. મુસલમાનોની ભાષા ઉર્દૂ પણ હતી તેથી મુસલમાનોને તે શબ્દ દ્વારા સંબોધન કર્યું લાગે છે. સહી સલામતનો અર્થ સુરક્ષિત થાય છે. સુરક્ષિત અવસ્થામાં જ સુખ શાંતિનો અનુભવ શક્ય બને છે એટલે ક્ષેમકુશલનો તે પર્યાય બની પણ જાય છે. હિન્દુ મુસલમાન લોકોમાં સામા મળે ત્યારે કુશળતાના સમાચાર પૂછવાનો રિવાજ પહેલેથી ચાલતો આવ્યો છે. જવાબમાં ઘણે ભાગે સારું છે એવી જવાણી પ્રયોજાતી.
- ૩ ખાવું, પીવું મઝા માણવી એમાં સાચી ક્ષેમકુશળતા અથવા મંગલતા નથી એવું કબીર

હે અજ્ઞાની જીવ, કહે તો ખરો કે તે તારી ક્ષેમ કુશળતા અને તારું સહીસલામતપણું કોને આપી દીધું છે? ખરેખર તો તું આવતા ને જતા બંને વખત ઘૂંટાતો જ રહ્યો છે તેથી તારી સર્વ શક્તિ હણાય ગઈ લાગે છે. - ૧

દેવ, માનવ, ઋષિ મુનિ, સાધુ, ફકીર, ઓલિયા, મીર સૈયદ—ક્યાં સુધી ગણાવું, અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ માયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું છે તેથી તે સૌ નાશવંત છે. - ૨

પાણી, પવન, આકાશ, ચંદ્રમાં સૂર્ય સૌ એક દિવસ નાશ પામશે. અહીંનું ગણાતું આ લોક અને મૃત્યુ પછી ગણાતું પરલોક પણ નાશ પામશે. અહીં આવનાર કોઈને પૂરો સંતોષ થતો જ નથી. -૩

“સારું છે, સારું છે ” કહેતા કહેતા આખી દુનિયા નાશ પામી. ખરેખર આ કુશળતા તો જાણે કાલની ફાંસી બની ગઈ છે. તેથી કબીર કહે છે કે હે અજ્ઞાની જીવ, ચેત ! સમગ્ર સૃષ્ટિ નાશવંત છે, એકમાત્ર અવિનાશી તો આત્મરામ જ છે ! - ૪

સાહેબ ભાર પૂર્વક કહેવા માંગે છે. તેથી જીવનું ધ્યાન દોરવા જન્મને મરણ પ્રસંગની તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. જીવ જન્મે ત્યારે આનંદનો પ્રસંગ ગણાય અને લોકો પેંડા વહેંચે. મરે ત્યારે શોક મનાવે અને યાદ કરી કરી રહે! જીવ આવે ત્યારે આનંદમાંને આનંદમાં મોહમાં પડે એટલે લૂંટાય. જાય એટલે દુઃખ અનુભવે ને રહે તેથી પણ તેનું આત્માડપી ધન લૂંટાય.

૪ મીરા એટલે નેતા. ધાર્મિક સરદાર. સૈયદ લોકોમાં ધાર્મિક નેતાનો મીર કહે છે.

પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલ છે. પાણી, પવન, આકાશ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય સૌ પ્રકૃતિના અંગો છે. તેથી તેમાં ફેરફાર થયા જ કરે છે. યમરાજની સત્તા જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પરિવર્તન હોય જ! યમરાજની સત્તા ક્યાં સુધી છે તે વર્ણવતાં ગીતા કહે છે.

બ્રહ્મલોક નેલોક સૌ બીજા કૈંક કહયા.

તેમાં જન્મમરણ થતાં, તે ના અમર ગણ્યા. (સરણગીતા-અ-૮)

અર્થાત અહીં આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી યમરાજની આજ્ઞા વર્તે છે.

૬ આ ક્ષેત્ર કુશળતાનો રિવાજ સાંસ્કૃતિક રીતે ભલે સારો ગણાતો પણ તે દ્વારા જીવ
યમરાજની કંસીમાં સપડાતો રહે છે. દૂન્યવી પદાર્થોની ઉપલબ્ધિમાં તે ફૂલતો રહે છે
~~માન માનરે માનસ નો સરખા ભાગ છે.~~

કહરા - ૯

ઐસાનિ દેહ નિરાલપ બૌરે, મુવલે છુવે ન કોઈ હો
ચંડવા ડોરિયા તોરિ લરાઈનિ જો કોટિન ધન હોઈ હો૧

ઉરધ નિસાસા ઉપજિ તરાસા હકરાઈનિ પરિવારા હો
જો કોઈ આવે બેગિ ચલાવે એક પલ રહન ન હારા હો....૨

ચંદન ચીર જ્યતુર સબ લેપહિં, ગરે ગજમુકતા હારા હો
ચહુંદિસિ ગીધ મુએ તન લૂંટૈ, જંબૂક ઉદર બિડારા હો....૩

કહંહિ કબીર સુનહુ હો સંતો જ્ઞાન હીન મતિ હીના હો
એક એક દિન યહી ગતિ સબકી કહા રાવ કહા દીના હો....૪

ક્ર

- ૧ નિરાલપ એટલે અલ્પ કાળ લગી રહેવાવાળો. દેહ તો ભ્રમણગુરુ છે. મરી જાય ત્યારે દેહને શબ કહેવામાં આવે છે. તે શબને કોઈ અડતું પણ નથી. તે શબને સ્પર્શ કરનારે સ્નાન કરવું પડે ને શુધ્ધ થયા પછી જ બહાર ફરી શકે. નહીં તો તે પણ અદ્ભૂત થઈ જાય નિરાલપનો બીજો અર્થ મેલો અને ગંદો એવો પણ થાય. મલિન અને ગંદકી વાળો હોવાથી તે દેહ અદ્ભૂત કહેવાય.
- ૨ પહેલાના સમયમાં દરેક પુરુષ કેડમાં કંદોરો બાંધતો. કોઈ સોના ચાંદીની સાંકળી બનાવીને પણ પહેરે. આજદિન લગી એવો રિવાજ ચાલ્યો આવ્યો છે. જો કે હવે કંદોરો બાંધવાનું કોઈ પસંદ કરતું નથી. પણ હકીકત છે કે મરેલા માણસના દેહ પરથી કંદોરો છોડી લેવામાં આવે છે. મરી ગયેલા દેહનું કોઈ મૂલ્ય જ નહીં! ગરીબ તવંગરનો કોઈ ભેદ જ નહીં!
- ૩ તરાસા એટલે ત્રાસ, દુઃખ, વેદના. મૃત્યુની પથારી પર સૂતેલા દેહને વેદના ખૂબ થતી હોય છે. જીવ બહાર નીકળવા મથતો હોય ત્યારે માસો માસની ક્રિયા ઝડપી બની જાય છે. તારાસાના મુખમાંથી જીવ હોય છે. ત્યારે તારાસાનો કોઈ જીવ બુધ્ધિ પણ નથી.

હે પાગલ જીવ, તને એવું શરીર પ્રાપ્ત થયું છે કે મરી જાય પછી તેને કોઈ સ્પર્શ કરવા માગતું નથી! કેડમાં બાંધેલો કંદેરો પણ કાઢી લેવામાં આવે છે, પછી ભલેને તે કરોડપતિ હોય! - ૧

મરતી વખતે ઝડપથી લાંબા શ્વાસ ચાવવા લાગે છે ત્યારે કુટુંબીઓ મરણના ભયથી એકબીજાને તેડવા લાગે છે. મરણ થાય પછી જે કોઈ આવે છે તે મડદને જેમ બને તેમ જલદી ઘરની બાર કાઢવાની જ વાત કરે છે. તેવી રીતિમાં એક પલ પણ ઘરમાં રહી શકાતું નથી! - ૨

મડદને ઘરની બહાર કાઢતી વખતે ચતુર માણસો એકત્રિત થાય છે ત્યારે કોઈ તેને ચંદનનું તિલક કરે છે તો કોઈ તેને નૂતન વસ્ત્ર પહેરાવી ગળામાં ફૂલનો હાર પહેરાવે છે. એવા શણગાર ખરેખર ભય છે કારણ કે ચારે બાજુથી ગીધ મરેલા શરીરને તો ચાંચે ચાંચે ખાઈ લે છે. શિયાળ પણ તેને ચૂંથી કાઢીને પોતાનું પેટ ભરે છે. - ૩

કબીર તો કહે છે કે જે જ્ઞાન વગરના બુદ્ધિધણીન લોકો છે તે કદી વિચારતા જણતા નથી કે એક દિન સૌની આવી જ હાલત થતી હોય છે, પછી ભલેને તે રાજા હોય કે રંક! - ૪

કબીર

રહેતી. તેવી હાલત જોઈને કુટુંબીજનો જલદી જલદી એકત્ર થવા માંડે છે અને જવાની ઘડીઓ ગણતા થઈ જાય છે. માનવ જીવનની આ નક્કર વાસ્તવિકતા છે.

૪ ચતુર સબ્દ અહીં કબીર સાહેબે વ્યંગમાં વાપર્યો છે. ખરેખર જે ચતુર હોય તે તો બુદ્ધિશાળી રહેવાનો જ! તે સબને શણગારવામાં માને નહીં પણ સમાજના કેટલાક કહેવાતા હોશિયાર માણસો સબને શણગારીને સ્મશાને લઈ જાય. ખરેખર તે નિરર્થક ક્રિયા ગણાય.

૫ તેવા કહેવાતા હોશિયાર માણસો ખરેખર તો બુદ્ધિ વગરના ગણાય. બુદ્ધિશાળી તો ઈશ્વરામાં સમજે, પરિસ્થિતિની ગંભીરતા તરત જ પરખે અને તે પ્રમાણે નિર્ણય કરે. સબને જોઈને મારી પણ એક દિવસ આવી હાલત થશે એવું વિચારી તે તો ચેતી જાય. જ્ઞાની મરે ત્યારે શરીરની વેદના તો સહન કરે જ પણ પોતાના મનને સ્વસ્થ બનાવીને આસકિત હીન થઈને દુઃખ ભોગવે. જ્યારે અજ્ઞાની અસ્વસ્થ થઈને દુઃખ ભોગવે. તેનું મન આસક્ત હોવાથી રડે ને કકળે! બંને વિદ્યાર્થી છે પણ જુદી જુદી માનસિક દશામાં.

કહરા- ૧૦

હોં સબહિનમેં હોં ના હો મોહિ, બિલગ બિલગ બિલગાઈ હો
ઓઢન મેરા એક પિછૌરા, ધ્વોગ બોલે એકતા ઈ હો૧

એક નિરંતર અંતર નાહી, જોં સસિ ઘટ જલ ઝાંઈ હો
એક સમાન કીઈ સમુજત નાહી, જરા મરન ભ્રમ જાઈ હો૨

જૈનિ દિવસ મેં તહવાંનાહી, નારી પુરુષ સમતાઈ હો
ના મેં બાલક બૂઢા નાહી, ના મોરે ચિલકાઈ હો૩

ત્રિવિધ રહોં સભનિ માં બરતોં, નામ મોર રમુરાઈ હો
પઢયે ન જાઉ, આને ન આઉ, સહજ રહોં દુનિયાઈ હો૪

જોલહા તાનબાન નહિ જાનેફાંટિ બિનૈ દલ ઢાંઈ હો
ગુરુ પરતાપ જિન્હેં જસ ભાખો, જન બિરલે સુધિ પાઈ હો૫

અનંત કોટિ મન હીરા બેધો, ફિકટકી મોલ ન પાઈ હો
સુર નર મુનિ જાકે ખોજ પરે હૈ, કછુ કછુ કબીર ન પાઈ હો૬

ક્ર

- ૧ “હોં સબહિનમેં” આત્મરૂપે હું સર્વમાં છું “હોં નાહો”- દહેભાવે હું નથી. અર્થાત જ્યાં સુધી દેહભાવનો પ્રભાવ હોય ત્યાં સુધી આત્માનું એક સરખું અસ્તિત્વ અનુભવમાં આવતું નથી.
- ૨ દેહભાવના પ્રભાવને કારણે સામાન્ય જન સમાજમાં દેહ જ આત્મા છે એવી ભાવના પ્રવર્તતી હોય છે. ખરેખર તો બંને અલગ અલગ છે. દેહથી આત્મા અલગ છે ને આત્માથી દેહ પણ અલગ છે. એક પરિવર્તનશીલ છે બીજો અવિનાશી છે. સર્વકાળે ને સ્થળે તે જેવો છે તેવો જ રહે છે. તેમાં પરિવર્તન થતું નથી.
- ૩ એક અને અખંડ આત્મતત્ત્વ ગણાય. તેના ભાગલા કરી શકાતા નથી. આત્મતત્ત્વ શિવસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ- બુદ્ધને અખંડ છે તે દર્શાવવા માટે કબીર સાહેબે ઉપમા આપીને સમજાવ્યું છે. આકાશમાં ચંદ્ર તો એક જ છે. છતાં પાણીથી ભરેલા નાના મોટા અનેક ઘડામાં તેનું પ્રતિબિંબ ચંદ્ર અનેક હોવાનો ભાસ પેદા કરે છે. તે જ રીતે આત્મતત્ત્વ એક ને અખંડ છે છતાં તે અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે. અહીં બિંબ-પ્રતિબિંબ વાદનું ખંડન પણ થઈ શકે. જો આત્મા શરીરથી દૂર હોય કે ઊંઘેલા અવસ્થામાં તેનું

હું સર્વમાં છું છતાં સર્વ જડ પદાર્થ રૂપ હું નથી એવું વિવેકી પુરુષો મને જડ પદાર્થથી પૃથક સમજે છે. મારી ઓઢવાની ચાદર તો માયા રૂપી એક જ છે, જેને કારણે અજ્ઞાની લોકો મને જડ પદાર્થ રૂપ એક જ માને છે. - ૧

ઘડાના પાણીમાં જેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થતો. ચંદ્રમાં ગગનમાં એક હોવા છતાં અનેક રૂપે દેખાય છે તેવી રીતે હું એક ને અખંડ હોવા છતાં સર્વમાં જુદો જુદો અનેક દેખાઉં છું. મને સર્વમાં એક સમાન રીતે અજ્ઞાની લોકો સમજતા નથી તેથી તેઓને જન્મ મરણનો ભ્રમ દૂર થતો નથી. - ૨

ત્યાં રાતને દિવસના અને નારી કે પુરુષના કોઈ તો ભેદ નથી. ત્યાં સ્ત્રી પુરુષ સમાન છે ખરેખર હું બાળક પણ નથી. ૩

હું ત્રણે અવસ્થાઓમાં સમાન રીતે વર્તું છું કારણ કે મારું નામ રામરાજા છે. હું કોઈનો મોકલ્યો ક્યાંય જતો નથી ને કોઈનો બોલાવ્યો પણ ક્યાંય આવતો નથી. હું દુનિયામાં સહજ રીતે રહું છું - ૪

તાણાવાણાનું ભાન ન હોય એવો મન રૂપી જોલાહો જીવન રૂપી વસ્ત્રને દસ જગ્યાએ ફાડીને વણવા પ્રયત્ન કરતો હોય. જેવા જેને ગુરુ મળ્યા હોય તેવા તેને ઉપદેશો પણ મળ્યા જ હોય પણ જ્ઞાન તો કોઈ વિરલા એ જ મેળવ્યું હોય છે. - ૫

મનની અનંત કોઈ કામનાઓને કારણે આત્મા રૂપી હીરો બંધનમાં પડે છે તેથી તેનું મૂલ્ય સામાન્ય ફટકડી જેવા ખનિજ પદાર્થ જેટલું પણ અંકાતું નથી. માનવો દેવો અને મુનિઓ જેની હરહમેશ શોધ કર્યા કરે છે તે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કબીર જેવાએ તો કાંઈક અંશે કરી લીધી છે.

卐

૪ પ્રતિબિંબ પડી શકે. તે તો દેહમાં વ્યાપક છે. તેથી તેનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે પડી શકે? માનવનું મન પોતાના ચેતનસ્વરૂપમાં મગ્ન રહે તો કાળભેદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. સર્વ પ્રકારના ભેદો ઓગળી જાય છે. ઉપનિષદના ઋષિ પણ પોતાના અનુભવ પ્રગટ કરતા કહે છે

न तत्र सूर्या भाति न चन्द्र तारकम् ।

તેવી જ રીતે ગીતા કહે છે કે

न तद्भासयते सूर्या न शशाङ्को न पावको : ।

૫ અર્થાત્ ત્યા સૂર્ય ચંદ્ર કે તારાઓનો પ્રકાશ થતો નથી ત્યાં રાત દિવસના ભેદ પણ નથી. જેને જેવા ગુરુ મળે તેવી તેની બુદ્ધિ થાય છે. તેથી ગુરુ કરતી વખતે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જો કુગુરુ મળે તો અધોગતિ થાય ને સદગુરુ મળે તો ઉર્ધ્વગતિ થાય તે હકીકત કદી ભૂલાવી ન જોઈએ.

૬ "ફિટકી" એટલે ફટકડી. એક ખનિજ પદાર્થ, જે રંગે સફેદ હોય છે અને દવા તેમજ રંગકામમાં ઉપયોગી થોતકે

કહરા - ૧૧

નનદી રો તૈં જિવિષમ સોહાગિનિ, તૈં જિનિદલે સંસારા ગે
આવત દેખિ એક સંગ સૂતી, તૈં ઔ ખસમ હમારા ગે....૧

મેરે બાપ કે દૂઈ મેહરરુવા, મૈં અરુ મોર જેઠાનીગે
જબ હમ રહલિ રસિક કે જગમેં તબ હિ બાત જગ જાનીગે....૨

ખાઈ મોરિ મુવલિ પિતા કે સંગે, સરા રચિ મુવલ સંઘાતીગે
અપને મુવલિ અવર લે મુવલિ, લોગ કુટુંબ સંગ સાથી ગે....૩

જબ લગ સાંસ રહે ઘટ ભીતર, તબ લગ કુશલ પરી હે ગે
કહંહિ કબરિ જબ સાંસ નિકરિગૌ, મંદિર અનલ જરી હે ગે....૪



- ૧ નનદી એટલે નણંદ. અહીં કબીર સાહેબ સાંસારિક સંબંધોના પ્રતીકો દ્વારા જીવની થતી કુરુણ દશાનું સુંદર વર્ણન કરે છે. પતિની બહેનને પત્નીએ નણંદ કહેવી પડે. અહીં પતિ એટલે જીવ. જીવની બહેન તે કુમતિ. માયામાંથી જીવ અને કુમતિ પેદા થતા હોવાથી સાંસારિક રીતે બંને ભાઈ બહેન કહેવાય. કુમતિની ભાભી એટલે અવિદ્યા જીવની પત્ની થાય. અહીં અવિદ્યા કુમતિને ફરિયાદ કરતી જણાય છે.
- ૨ 'ગે' મિથિલાભાષાનો શબ્દ છે. તે કોઈ સ્ત્રીને ઠપકો આપતી વખતે કે તેનું અપમાન કરતી વખતે વપરાય છે.
- ૩ વિષમ શબ્દ અહીં વિચિત્રતાને દર્શાવવા માટે પ્રયોજ્યો છે. કુમતિ સમગ્ર સંસારને ઊંધે માર્ગે લઈ જાય છે. છતાં સમગ્ર સંસારને તેનું કાંઈ ભાન નથી. તેથી સમગ્ર સંસારને સુવાડેલો રાખે છે એવું કહ્યું.
નિદલે એટલે સુવાડી રાખવું. અહીં "નિગલે" પાઠ પણ મળે છે, તેનો અર્થ થશે- ખાય જવું અથવા નાશ કરવો. કેટલીક પ્રતોમાં "નિદલે" પાઠ પણ મળી આવે છે. તેનો અર્થ નિંદા કરવી એવો થશે. ત્રણ પ્રકારના અર્થ અહીં બંધ બેસતા થશે.
- ૪ અહંકાર રૂપી પિતા દૂઈ એટલે પિતાને બે પત્નીઓ હતી એક પોતે અવિદ્યા ને બીજી

હે નણંદ, તું તદ્દન વિચિત્ર સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી લાગે છે કારણ કે એક બાજુ તું સમસ્ત સંસારને તારી સાથે સૂતેલો રાખે છે અને મેં આવતી વખતે જોયું કે મારા પતિ સાથે પણ સૂતેલી હતી - ૧

મારા બાપને બે પત્નીઓ છે, એક તો હું પોતે ને બીજી મારી જેઠાણી માયા ! હું વિષયોના રસિયા સાથે રહેતી હતી ત્યારે જગતને મારી સાથેના તેના અંગત સંબંધોની ખબર પડી ગઈ હતી. - ૨

મારી માતા પિતાની સાથે ચિતા પર સૂઈને સર્વ સંગાથી મિત્રો સાથે બળીને મરી ગઈ ! પોતે મરી તો મરી, પણ સર્વ મિત્ર મંડળ કુટુંબ સહિત બીજા લોકોને યં સાથે મારતી ગઈ. - ૩

જ્યાં લગી શરીરમાં શ્વાસ છે ત્યાં લગી કલ્યાણકારક કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરી લો ! કબીર કહે છે કે જ્યારે શ્વાસ નીકળીને ચાલ્યો જશે ત્યારે આ શરીરના મંદિરને પણ આગમાં ભસ્મ થવું પડશે. - ૪



માયા માયાને મોટી ગણી એટલે જેઠાણી કહી. અહીં સંબંધોની વિચિત્રતા દર્શાવવામાં આવી છે. પિતા પુત્રીનો સંબંધ મોહને કારણે પતિ પત્નીના સંબંધમાં ફેરવાતો રહે તે ખરી વિચિત્રતા. અહીં ઈશ્વરને પિતાનું બિરુદ આપવામાં આવે તો પણ અર્થ તો સરખો જ થશે.

૬ વિષયોના મોહમાં ફસાયા પછી પિતાના પુત્રી સાથેના આડા વ્યવહારની ખબર જગતને પડી ગઈ હતી.

૭ પરંતુ જ્ઞાનની થોડી જાગૃતિ આવતાં જ જીવના બંધાયેલા તમામ વિચિત્ર સંબંધોનો નાશ થઈ જાય છે. માતા તે માયા. અહંકારને માયા જ્ઞાન પ્રગટતા નાશ પામે છે.

૮ માયા નાશ પામે છે ત્યારે તેના સઘળાં મિત્ર મંડળને કુટુંબો- જેવા કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર આદિ સર્વનાશ પામે છે.

૯ જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આત્મ કલ્યાણના પ્રયત્નો ઘણી સારી રીતે કરી શકાય. સારી રીતે એટલે કુશળતાપૂર્વક. જ્ઞાનની થોડી પણ જાગૃતિ પ્રગટે તો માનવનું મન સ્હેજે આત્માભિમુખ બને અને સહેલાઈથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી શકે.

કહરા - ૧૨

ઈ માયા રઘુનાથ કિ બૌરી, ખેલન ચલી અહેરા હો
ચતુર ચિકનિયા ચુનિચુનિ મારે, કાહુ ન રાખે નેરા હો૧

મૌની બીર દિગંબરમારે, ધ્યાન ધરંતે જોગી હો
જંગલમેં કે જંગમ મારે, માયા કિનહું ન ભોગી હો૨

બેદ પઢંતા બેદુવા મારે, પૂજાકરંતે સ્વામી હો
અરથ બિચારત પંડિત મારે, બાંધેઉ સકલ લગામી હો૩

ઝૂંગીરિષિ બનભીતર મારે, સિર બ્રહ્માકા ફોરી હો૪
નાથ મછંદર ચલે પીઠ દે, પસિંગલહૂં મેં બોરી હો

સાકટ કે ઘર કરતા હરતા, હરિ ભગતન કી ચેરી હો
કહંકિ કબીર સુનહુ હો સંતો, જ્યો આવે તોં ફેરી હો૫

ક્ર

૧ કબીર સાહેબ રામ, હરિ, રઘુનાથ જેવા શબ્દો પ્રયોજે છે ત્યારે તેઓ પોતાની રીતે તેનો અર્થ કરે છે. દશરથ રાજાના પુત્ર રામ તેમને અભિપ્રેત નથી. તે શબ્દો દ્વારા પ્રત્યેક શરીરમાં રહેતો આતમ રામ જ તેમને અભિપ્રેત છે.

૨ માયાને કોણ વશ કરી શક્યું છે? હા, માયા સૌને વશ કરી શકે છે. તેથી ભતુહરિ કહે છે તે સાચી વાત છે કે

મોગા ન ભુક્તઃ વયમેવ ભુક્તાઃ

તપૌ ન તપ્તાં વયમેવ તપ્તાઃ।

કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા :

તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા:॥

અર્થાત્ મેં ભોગોને ભોગવ્યા નથી પણ ભોગોએ મને ભોગવ્યો છે, મેં તપ કર્યું નથી પણ તપે જ મને તપાવ્યો છે, સમય પૂરો થયો નથી પણ મારી જ પૂર્ણાહુતિ થઈ છે, તૃષ્ણાઓ ઘરડી નથી થઈ પણ હું જ ઘરડો થઈ ગયો છે.

૩ મહાભારત વનપર્વમાં ઋષ્યશૃંગની કથા છે. વિભાંડક નામે એક ઋષિ હતા. તેઓ પાણીમાં બેસીને તપશ્ચર્યા કરતા. એકવાર સપ્તરાનું દર્શન થયું ત્યારે તેઓ મોહિત થઈ ગયા હતા અને તરત જ વીર્યપાત થયું હતું. તે વીર્ય પાણી પીતી મૃગલીના પેટમાં

આ રામની માયા તો પાગલ થઈને શિકાર કરવા ચાલી નીકળી. સંસારમાં ચતુર ગણાતા લોકોને પકડી પકડીને મારી નાખ્યા. કોઈ પણ હોંશિયાર માણસ તેનાથી બચી શક્યો નથી ! - ૧

એણે તો મૌનમાં રહેનારાને, નગ્ન અવસ્થામાં ફરનારાને અને ધ્યાનમાં રહેનારા યોગીઓને માર્યા એટલું જ નહીં પણ જંગલમાં રહેનારા સાધુઓને પણ મારી નાખ્યા. હજી સુધી કોઈ માયાને ભોગવી શક્યું નથી. - ૨

એણે તો વેદો વાંચનારા બ્રાહ્મણોને, પૂજા કરતા સંન્યાસીઓને અને શાસ્ત્રાર્થ કરનાર પંડિતોને પણ માર્યા છે. સંયમના દાવેદાર સૌ જોનારે તેણે પોતાને વશ કરી લીધા છે. - ૩

એણે મહાન ગણાતા શ્રૃંગીશ્વરે જંગલની વચ્ચે માર્યા, બ્રહ્માજીનું તો માથું ફોડી નાખ્યું અને મછંદરનાથ પીઠ બતાવીને ભાગ્યા પણ તેને તો સિંહલદ્વીપમાં પકડીને ડુબાડી દીધા. - ૪

આ માયા તો વામાચારી શાકતલોકોને ઘરે તો માલકણ બનીને રહે છે પરંતુ હરિના ભક્તોને ઘરે તો દાસી થઈને રહે છે. કબીર કહે છે કે હે સંતજનો, સાંભળો, આ માયાને તો જેવી આવે તેવી પાછી જવા દો ! - ૫

ક્ર

ગયું હતું, ને તેથી જેગભરહયો હતો તે બાળક તરીકે જેનો જન્મ થયો હતો તે ઋષ્યશૃંગ. તે ઋષ્યશૃંગ જંગલમાં આશ્રમ બાંધી રહેતા હતા. તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ગણાતા હતા. અંગ દેશના રાજ્યમાં એકવાર દૂષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ઋષ્યશૃંગના પગલાં રાજ્યમાં પડે તો વરસાદ થાય એવી લોક માન્યતા હતી રાજા લોમપાદે તેનો અમલ કરવા કેટલીક વેશ્યાઓને તે કામ સોંપ્યું હતું વેશ્યાઓ સફળ થઈ હતી અને ઋષ્યશૃંગ અંગદેશમાં આવ્યો હતો ત્યારે વરસાદ થવાથી સૌએ રાહત અનુભવી હતી.

૪ પૌરાણિક કથા અનુસાર બ્રહ્માજી શિવ-પાર્વતીના વિવાહ પ્રસંગે હાજર હતા. પાર્વતીનું સૌંદર્ય જોઈને બ્રહ્માજી મોહિત બન્યા હતા. બ્રહ્માજીના વર્તનથી શંકર ભગવાન કોપે ભરાયા હતા. શંકરે પોતાનો હાથ જોરથી બ્રહ્માજીના માથા પર માર્યો હતો એટલે બ્રહ્માજીની માથું શંકરના હાથે ચોટી ગયું હતું ને ધડથી જુદું થઈ ગયું હતું. માથું ફેડવા શિવને ફરીથી તપ કરવું પડ્યું હતું. આ રીતે ભગવાન શિવે બ્રહ્માજીની માથું ફોડી નાંખ્યું હતું.

૫ ગોરખનાથના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ કામરૂપ દેશમાં રાણીઓના મોહપાશમાં ફસાયા હતા. ગોરખનાથ ગુરુની મુકિત માટે ત્યાં જાય છે અને ગુરુને ચેતવે છે. ગુરુ સાવધાન થઈ ત્યાંથી ભાગી જાય છે. આ કથાને આધારે કામરૂપ દેશમાં સિંહલ નામનું સ્થળ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

૬ કોઈ પણ હિસાબે માયાથી વિમુખ બની જવાની સલાહ કબીર સાહેબે આપી છે.

વસંત- ૧

જા કે બારહ માસ વસંત હોય
તાકે પરમારથ બૂઝે બિરલા કોય ! ટેક....૧

બરિસે અગનિ અખંડ ધાર, હરિયર ભૌ વન અઠારહ ભાર
પનિયા આદર ધરિન લોય, અવન ગહેં કસ મલિન ધોય....૨

જબિનુ તરિવર ફૂલે અકાશ, સિવ વિરંચિ તહાં લેઈબાસ
સનકાદિક ભૂલે ભંવર બોય, લખ ચૌરાસી જોઈની જોય....૩

જો તોહિ સતગુરુ સત્ત લખાવ, તાતે ન છૂટે ચરન ભાવ
અમર લોક ફલ લાવે ચાવ, કહંહિ કબીર બૂઝે સો પાવ....૪

卐

- ૧ “બારહ માસ વસંત” શબ્દો સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. એમ તો કુદરતી રીતે આવતી વસંત બે મહિતા પૂરતી જ હોય છે. ચૈત્ર ને વૈશાખ એ મહિના વસંતના ગણાય. પણ કબીર સાહેબ બારેમાસ વસંતની વાત કરે છે. બારેમાસ એટલે નિત્ય વસંત. પરમ આનંદની દશાનું સૂચન એ શબ્દો દ્વારા થાય છે.
- ૨ જ્ઞાનના ઉદભાવ પછી સાધક પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે. “અઠારહ ભાર” શબ્દો પરમ આનંદના ઘોતક છે. કુદરતી રીતે ચૈત્ર મહિનામાં તાપ પૂષ્કળ પડતો હોય છે. ત્યારે વનસ્પતિ તાપમાં બળી જવી જોઈએ તેને બદલે સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિ લીલીછમ થઈ જાય છે તે જ રીતે સાધકના હૃદયરૂપી વનમાં જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વરસતી હોવા છતાં પરમ આનંદની હરિયાળી છવાઈ જાય છે. તેનું માપ ભાર શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. એક ભાર એટલે દસ કરોડ સાત લાખ છોત્તેર હજાર પ્રકારની વનસ્પતિઓ. એવા અઠાર ભાર એટલે એક અબજ એક યાસી કરોડ બેતાલીસ લાખ અડસઠ હજાર પ્રકારની વનસ્પતિઓ. પ્રત્યેક વનસ્પતિ પર વસંતનો પ્રભાવ જણાયા વિના રહેતો નથી. તે જ રીતે સાધકના રોમે રોમમાં પરમ આનંદની મસ્તીનો પ્રભાવ પથરાતો હોય છે.
- ૩ “પવન ગહેં” શબ્દો હઠયોગની પ્રક્રિયાનું પણ લાક્ષણિક સૂચન કરે છે. અંદર શ્વાસ લેવાની ક્રિયાને પૂરક કહેવામાં આવે છે. યોગી શ્વાસ અંદર લે ને બ્રહ્મરંધ્ર સુધી ખેંચે

જેના હૃદયમાં બારે માસ વસંતનો પરમાન્દ્ર હોય તેવી ઉત્તમ સ્થિતિનો ખ્યાલ કોઈ વિરલ પુરુષને જ હોય શકે ! - ૧

તે સમયે અગ્નિની સતત ધારા વરસતી હોય છે અને આખુંયે વન નવપલ્લવિત થઈ લીલુંછમ બની જતું હોય છે. ગરમીને કારણે લોકો પાણી પ્રથમ ધરીને સત્કાર કરતા હોય છે; વળી પંખા વડે પવન પણ ખાતા હોય છે; પરંતુ પસીનાથી મેલું બનેલું શરીર કેવી રીતે ધોઈ શકાય ? - ૨

વૃક્ષો વિના પણ જાણે આકાશ ફૂલોથી છવાઈ ગયું હોય છે અને શિવ તેમજ બ્રહ્મા જેવા દેવો પણ તેની સુગંધ માણતા હાથે છે. સનકાદિક ઋષિઓ રૂપી ભમરાઓ પણ તેની સુગંધમાં ભૂલ્યા પડ્યા છે એટલું જ નહીં પણ ચોયાંસી લાખ યોનિઓમાં જેટલા જીવો છે તે સૌ થાપ ખાય ગયા છે. - ૩

હે સાધક, જો સદ્ગુરુ તને સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે તો તેમના ચરણ કમળની ભક્તિ તારે કદી ન વિસરવી જોઈએ. આત્મ સ્વરૂપ જ અમર લોક છે અને તેમાં મનને સ્થિર કરવાની ઈચ્છા કરવી તે જ તેનું ફળ છે. કબીર કહે છે કે જે આ સમજશે તે તેવી ઉત્તમ સ્થિતિને પામશે. - ૪

૬

ને ત્યાં કુંભક કરી શ્વાસને રોકી રાખે ત્યારે યોગીને પ્રકાશનું દર્શન થતું હોય છે. તે પ્રકાશના દર્શનથી બ્રહ્મનું દર્શન થયું એવું માનતો હોવાથી તેને કાલ્પનિક સુખનો અનુભવ થતો હોય છે. પણ તે સુખ સાચું ન હોવાથી આભાસી ગણાય.

૪ “બિનુ તરિવર ફૂલે આકાશ” — આડ વિના ફૂલ શબ્દોમાં જ કાલ્પનિક સુખનું સૂચન છે.
૫ હઠયોગી પ્રાણનો નિરોધ કરે ત્યારે તેને આશ્ચર્યક્રમાં પ્રકાશની જ્યોતિના દર્શન થાય છે. તે અવસ્થામાં તેનું મન રૂપી ગગન ફૂલોથી છવાયેલું તેને દિવ્ય લાગે છે. તે ફૂલોની સુગંધ લઈને શિવ, બ્રહ્મા, સનકાદિક ઋષિઓ કાલ્પનિક સુખમાં ડૂબી ગયેલા.

૬ ચૌરાસી લાખ યોનિઓની ગણતરી આ પ્રમાણે છે :

૨૭,૦૦,૦૦૦ કૃમિકીટાદિ અને પશુઓ
૧૪,૦૦,૦૦૦ તમામ પક્ષીઓ
૯,૦૦,૦૦૦ પાણીમાં રહેનારા જંતુઓ
૩૦,૦૦,૦૦૦ ઉદ્ભિજ
૪,૦૦,૦૦૦ ચાર લાખ વિભિન્ન મનુષ્યો.

૮૪,૦૦,૦૦૦

૭ જેને અમરલોકનું ફળ ચાખવાની ઈચ્છા હોય તે સદ્ગુરુનું શરણ કદી છોડે નહીં. સદ્ગુરુની ભક્તિ વિના તેને ચેન પડે પણ નહીં. તેવા જ સાધકો પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

વસંત- ૨

રસના પિટિ લેહુ સિરી બસન્ત
બહુરિ જાય પરિહૌ જમકે ફન્દ - ટેક....૧

મેરુ દંડ પર ડંક દીન્હ, અષ્ટ કંવલ પર જારિ દીન્હ
બ્રહ્મ અગનિ કિયો પરકાસ, અરધ ઉરધ તહાં બહે બતાસ....૨

અવનારી પરિમલ સોગાંવ, જસખી પાંચ તહાં દેખન ધાવ
અનહદ બાજા રહલ પૂરિ, પુરુષ બહત્તર ખેલેં ધૂરિ....૩

માયા દેખી કસ રહહુ ભૂલિ, જસ બનસપતિ રહિ હે ફૂલિ
કહંહિ કબીર હરિ કે દાસ, ફગુવા માંગે બૈકુંઠ બાસ....૪



- ૧ સદ્ગુરુ કબીર સાહેબે જીભને ઉદેશીને નિત્ય વસંતનો જપ કરવા ઉપદેશ આપ્યો છે. જે વસંત બે મહિના માટે આવે છે તે વસંતનો જપ કરવાથી આત્મ કલ્યાણ કદી થશે નહીં. હઠયોગીઓ જે પ્રકારે ચક્રવેધની સાધના કરે છે અને જે સુખદસ્થિતિનો અનુભવ કરે છે તે નિત્ય વસંતની સ્થિતિ નથી. તે સુખ તો થોડા સમય માટેનું જ હોય છે. તેથી તેવી સાધનાની માયાજાળમાં જીવ ન ફસાય તે માટે જીભને ઉદેશીને ક્ષણિક સુખના રસાસ્વાદથી મોહિત ન થવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.
- ૨ હઠયોગીઓ ચક્રોનું વેધન કરવામાં રાચતા હોય છે. તે ચક્રો મેરુદંડમાં આવેલા છે. કુલ આઠ ચક્રો છે : મૂલાધાર ચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર, મણિપૂર ચક્ર, અનાહત ચક્ર, વિશુદ્ધ ચક્ર, આજ્ઞાચક્ર, સહસ્ત્રાર ચક્ર, અને સુરતિકમલ ચક્ર અથવા બ્રહ્મચક્ર. મૂલાધાર ચક્રમાં કુંડલિની શક્તિ રહેલી છે પણ તે સુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે. તેને પ્રાણાયમ દ્વારા જગાડી તેને ઉર્ધ્વગામી બનાવવામાં આવે છે. આ શક્તિ સપાંકારે રહેલી હોવાથી તે દરેક ચક્રને વેધતી ઉપર જાય છે. જ્યારે આઠમાં ચક્રમાં પહોંચે છે ત્યારે તે જસ્ત્રી પ્રકાશની જ્યોતિના દર્શન થાય છે. તે વખતે શરીરમાં પ્રાણની ગતિ ખૂબ સૂક્ષ્મ હોય છે.
- ૩ શરીરમાં અનેક નાડીઓ રહેલી હોય છે. તેમાંથી ફક્ત નવ નાડીઓનો વિશેષ મહિમા કરવામાં આવે છે. આ નવ નાડીઓના નામ આ પ્રમાણે છે : પુહુખા, પયસ્વિની, ગંધારી, હસ્તિની, કુહૂ, શંખિની, અલંબુષા, ગણેશિની ને વારુણી. દરેકનું સ્થાન પણ નક્કી જ હોય છે. ડાબા કાનમાં પુહુખા, જમણા કાનમાં પયસ્વિની, ડાબી આંખમાં ગંધારી અને જમણી આંખમાં હસ્તિની, કુહૂલિંગમાં શંખિની ગુદામાં, અલંબુષા મોઢામાં, ગણેશિની ડાબા હાથમાં ને વારુણી જમણા હાથમાં.

હે જીભ, તું શ્રી વસંતનો મહિમા બરાબર જાણી લે નહિ તો તું ફરીથી યમના ફંદામાં ફસાશે ! - ૧

વસંત ઋતુમાં યોગીઓના મેરુદંડ ઉપર કુંડલિની શક્તિ ડંખ મારે છે અને શરીરમાં રહેલા આઠ આઠ કમળો ખીલી ઊઠે છે. બ્રહ્મ અગ્નિ ત્યાં પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે નીચેથી ઉપર પ્રાણનું સૂક્ષ્મ સંચલન થયા કરતું હોય છે. - ૨

ત્યારે શરીરની અંદર રહેલી નવ નાડીઓ દ્વારા મનોહર સુગંધયુક્ત સુખદ અવસ્થા રૂપી ગામના દર્શન થાય છે. તેને જોવા પાંચ પ્રાણો રૂપી સખીઓ દોડી આવીને તેમાં એકાકાર થઈ જાય છે. ત્યારે અનાહતનાદ રૂપી વાજાંઓ વાગવા લાગે છે અને પ્રાણ બોતેર નાડીઓમાં જાણે કે હોરી ખેલવા માંડે છે ! - ૩

કબીર કહે છે કે યોગીઓ, જેમ વસંત ઋતુમાં વનસ્પતિ પ્રફુલ્લિત થઈ જાય છે તેમ એ બધું માયામય દર્શન જોઈને તમે કેમ આનંદિત થઈ ગયા ? તમે તમારા સ્વરૂપને કેમ ભૂલી ગયા ? હરિનો ભક્ત વૈકુંઠ વાસનો ફાગ માંગે (તે શું યોગ્ય કહેવાય ?) - ૪



૪ શરીરમાં પાંચ પ્રાણો કાર્ય કરે છે : પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન ને સમાન. ખરેખર તો પ્રાણ એક જ છે. પણ જે અંગમાં પ્રાણ જે રીતે કામ કરે છે રીતનું તેને નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રાણનું સ્થાન હૃદયમાં, અપાનનું સ્થાન કેડમાં, સમાનનું સ્થાન ઢૂંટીમાં, ઉદાનનું સ્થાન કંઠમાં ને વ્યાનનું સ્થાન સમગ્ર શરીરમાં. વ્યાન સમગ્ર શરીરમાં લોહીના પરિભ્રમણનું કાર્ય કરે છે, ઉદાન સર્વ ચીજને ઋણ કરી અંદર પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે, સમાન ભોજનને પચાવવાનું કાર્ય કરે છે, અપાન મળમૂત્રના નિકાલનું કાર્ય કરે છે, પ્રાણ હૃદયમાં પ્રાણવાયુ પહોંચાડી અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડ જેવા બિનજરૂરી વાયુને બહાર કાઢવાનું કાર્ય કરે છે.

૫ કહેવામાં આવે છે કે શરીરમાં બોતેર હજાર નાડીઓ છે. પ્રમ્ન ઉપનિષદને હિસાબે બોતેર કરોડ, બોતેર લાખ, દસ હજાર બસો એક નાડીઓનો સમૂહ પ્રત્યેક શરીરમાં હોય છે તે સૌ નાડીઓમાં વ્યાનનામનો પ્રાણ સંચાર કરતો રહે છે. આ રીતે સમગ્ર શરીર પુલકિત બની જતુ હોવાથી યોગીને પરમ આનંદનો ભાસ થાય છે. તે દશામાં તે રમમાણ રહેતો હોવાથી તેને હોરી ખેલતો વર્ણવ્યો છે.

૬ પૌરાણિક સાહિત્યમાં અનેક લોકની કલ્પના કરવામાં આવી છે : બ્રહ્મલોક, શિવલોક, સત્યલોક, વૈકુંઠલોક વિગેરે. તે લોકમાં પણ જન્મ મરણની અસર હોય છે. કારણ કે પુણ્યભીષ થયા પછી દરેક જીવે ફરીથી આ મૃત્યુ લોકમાં આવવું જ પડે છે. તે લોકમાં અમર રહેવાનું નથી. તેથી તે પરમ પદ કહેવાય નહીં. ભકિતના બદલામાં લાલચુ લોભી વૈકુંઠ લોકનો વાસ માંગે તે સાચા હરિના ભકિતને છાજતું નથી. હરિનો સાચો ભક્ત તો પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવામાં જ પરમ મઠની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩.

વસંત - ૩

મેં આયો ખેડતર મિલન તોહિ
અબ ઋતુવસંત પહિરાઉ મોહિ - ટેક....૧

અંબી પુરિયા પાઈ છીન, અસૂત પુરાના ખૂંટા તીન
સર લાગે તેહિ જિતિનસો સાઠ, કસનિ બહતરિ લાગૂ ગાંઠ....૨

ખુર ખુર ખુર ખુર ચાલે નારિ, બૈઠિ જોલાહિન પલથીમારિ
ઉપર નચનિયાં કરત કોડ, કરિગહમાંહિ દૂઈ ચલત ગોડ....૩

પાંચ ખપચીસો દસહૂં દાર, સખી પાંચ તહાં રચી બધમાર
રંગ બિરંગી પહિરૈ ચીર, હરિકે ચરન ખગાવૈ કબીર....૪



- ૧ “ખેડતર” ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે. ખેડ એટલે વડો-મોટો. ખેડતર એટલે સૌનો વડો. સંસ્કૃતમાં મહત્તર શબ્દ છે અને તેનો અર્થ પણ વધારે મોટો એવો થાય છે. અહીં સદગુરુ અભિપ્રેત છે.
- ૨ વારંવાર જન્મ મરણના ચક્રમાં હવે ફસાવું નથી. તેથી વારંવાર આવતી કામચલાઉ વસંતનું સુખ હવે માણવું નથી. હવે તો નિત્ય વસંતનું જ સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે. જે વસંત જન્મતી જ નથી, આવતી જ નથી એટલે તે મરતી પણ નથી, જતી પણ નથી તેવી વસંતની પરમ દશા પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.
- ૩ પ્રાણ રૂપી સૂતર. તેને ત્રણ ખૂંટા સાથે બાંધેલ છે. ત્રણ ખૂંટાં એટલે સત્ય, રજ ને તમ અથવા જાગ્રત, સ્વપ્નને સુષુપ્તિની ત્રણ અવસ્થા, અથવા કામ, ક્રોધ ને લોભ. પરંતુ અહીં કબીર સાહેબ યોગની પરિભાષા પણ પ્રયોજે છે તેથી ઈગલા, પિંગલા ને સુષુમ્ણા શબ્દો વધારે ઉચિત લાગશે. કબીર સાહિત્યમાં તે અનેક વાર પ્રયોજાયા છે.
- ૪ શરીરમાં ત્રણસો સાંઠ હાડકાઓની ગણતરી કરવમાં આવી છે.
- ૫ શરીરમાં બોત્તેર ગ્રંથીઓ છે. તે ગ્રંથીઓથી શરીરનો બાંધો સારી રીતે જળવાયેલો રહે છે. તે ગ્રંથીઓના નામો આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે : ૧૬, કંડરા, ૧૬ જાલ, ૪ રજજુ, ૭ સેવની, ૧૪ અસ્થિસંઘાત, ૧૪ સીમંત અને ૧ ત્વચા મળી કુલ બોત્તેર ગાંઠ.

હે સદ્ગુરુ દેવ, હું તમને મળવા આવ્યો છું. હવે તમે મને નિત્ય વસંતનો પોષાક પહેરાવો ! - ૧

ઘણાં લાંબા સમયથી આ શરીરરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો ક્રમ મારો ચાલ્યા કરે છે. આ ધાસ રૂપી સૂતર તો અતિ પુરાણું છે. ઈડા, પિંગલા ને સુષુમ્ણાના ખૂંટાએ તેને બાંધી દીધેલ છે. તે શરીરરૂપી વસ્ત્ર તો ત્રણસો સાંઠ હાડકાઓથી અને બોતેર ગ્રંથીઓથી ગૂંથાયેલું છે. - ૨

વસ્ત્ર વણનારી નાલી ખુર ખુર અવાજ કરતી જન્મોજન્મથી પોતાનું કામ કર્યા જ કરતી રહે છે. તે નાલીની બાજુમાં જુલાહાની સ્ત્રી તો પલાંઠી વાળીને બેસી જ રહી છે. જ્યારે કરધામાં બંને પગ ચાલે છે ત્યારે કરધાની ઉપર ટાંગેલી ચકલી ઉપર નીચે નાચ્યા કરતી હોય છે. - ૩

પચ્ચીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિ, પાંચ પ્રાણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રૂપી સખીઓ દસ દરવાજાવાળા આ શરીરમાં હોરિનો રાગધમાર ગાયા કરે છે. તેઓ રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરી હોરિનો તહેવાર ઉજવ્યા કરે છે. પરંતુ હરિના ચરણોમાં નિત્ય આશ્રય લેનાર કબીર જેવા કોઈ ભક્ત જ મુકિત માટે નિત્ય વસંતનો રાગ ગાયા કરે છે ! - ૪



- ૬ નારિ = નાલી. કાપડ વણવાના યંત્રનો કર્ણો કહે છે. 'કરિગ્રહમાંહિ' એટલે કરધા નામના યંત્રમાં. તે યંત્ર પર બેસનારો કારીગર જુલાહો કહેવાય. તે પગ ઊંચા નીચા કરે એટલે ઘાગો-દોરો પરોવેલી નાલી ડાબે-જમણે ફટાફટ ખસ્યા કરે. કબીર સાહેબે અહીં વણાટ શાળાની પરિભ્રાષ્ટા રૂપકને વિશદ બનાવવા પ્રયોજ્ય છે. આ શરીરરૂપી કરધાનું યંત્ર. એમાં જીવરૂપી જુલાહો યંત્ર ચલાવ્યા જ કરે. કર્મરૂપી તાંતણાઓ મનરૂપી નાલીમાં પરોવાયેલા જ રાખે છે. તેથી જીવનરૂપી વસ્ત્રનું વણાટકામ ચાલ્યા જ કરે છે.
- ૭ સંખ્યાશાસ્ત્રની દષ્ટિ પ્રકૃતિના પચ્ચીસ તત્ત્વો અહીં અભિપ્રેત છે : પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભુતો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, બુદ્ધિ, મહત્ અહંકાર, મૂળ પ્રકૃતિને પુરુષ.
- ૮ આ શરીરરૂપી મહેલના દસ દરવાજાઓ છે : બે આંખ, બે કાન, બે નાક, મુખ, ગુદ, શિસ્ત્ર, અને બ્રહ્મરંધ્ર.
- ૯ હોળીના પ્રસંગે ફાગ માંગવા માટે ગવાતી ગાયન પદ્યતિ.
- ૧૦ કબીર એટલે શ્રેષ્ઠ ભક્ત. ભગવાનના શ્રેષ્ઠ ભક્તને પ્રકૃતિની વસંત આકર્ષી શકતી નથી. તેને તો નિત્ય વસંતીનું જ આકર્ષણ છે. કામચલાઉ વસંતથી આત્મ કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકાય ?

વસંત - ૪

બુઢિયા હસી બોલે મૈં નિતહિ આરિ,
મોંસો તરુનિ કહુ કવનિ નારિ ? - ટેક૧

દાંત ગયલ મોરે પાન ખાત, કેસ ગયલ મોરે ગંગ ન્હાત
નયન ગયલ મોરે કજરા દેત, બંયસ ગયલ પર પુરુષ લેત૨

જાન પુરુષવા મોર અહાર, અનજાને કા કરોં સિગાર
કહંહિ કબીર બુઢિયા આનંદગાય, ખૂત ભતાર હિ બૈઠી ખાય૩



- ૧ માયાની શકિતને સુંદર રીતે સમજાવતું આ આખું પદ રૂપક છે. શાસ્ત્ર ગ્રંથો માયાને અનાદિ કહે છે. તેથી માયાને વૃદ્ધા રૂપે ચીતરવામાં પૂરેપૂરું ઔચિત્ય જળવાયું છે. તે ઉમરમાં મોટી લાગે છે પણ ખરેખર તો તે સાવ યુવાન છે.
- ૨ તેથી તે હસી હસીને સૌની જાણે કે મશકરી કરે છે. તે એકી વખતે અનેક રૂપો ધરી શકે છે અને સૌને ભ્રમમાં નાંખી છેતરી પણ શકે છે તે તેની વિશિષ્ટતા છે. કબીર સાહેબે તે અંગે સાખી પ્રકરણમાં જણાવ્યું જ છે.

માયા તો ઠગની ભઈ, ઠગત ફીરે સબ દેસ

જા ઠગ યા ઠગની ઠગી તા ઠગ કો આદેશ.

અર્થાત્ સમસ્ત જગતને માયા કાયમ ઠગ્યા જ કરે છે તેથી તે મોટી ઠગારી કહેવાય. પરંતુ જે ઠગે તે માયાને ઠગી હોય તે જ આવો ઉપદેશ આપી શકે છે. માયાને ઠગનાર સાચા સંતો જ માયા વિષે સ્પષ્ટ કહી શકે છે.

- ૩ આ સંસારના ઉદભવની સાથે જ તે પણ અનાદિકાળથી જગતમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથરી રહી છે તેથી માયા ખૂબ પુરાણી કહેવાય ઉમ્મરે ખૂબ મોટી કહેવાય. પણ તે નિત્ય યુવાન અવસ્થામાં જ રહે છે તેનું ખરું સ્વરૂપ છે. 'આરિ' એટલે બાલિકા અથવા તરુણી. માયા બાળકની સાથે બાળક બનીને, ભોગીની સાથે યુવાન બનીને અને જ્ઞાનીની સાથે વૃદ્ધા બનીને પોતાની શકિતનો પરિચય પુરાતન કાળથી આપ્યા જ કરે છે.

- ૪ માયાના ઘડપણના વર્ણન પાછળ અહીં મોટો કટાક્ષ છૂપાયેલો છે. જીવ ભોગોને ભોગવતો નથી પણ ખુદ ભોગ જ જીવને ભોગવતો હોય છે તે વ્યંગ્યાત્મક રીતે અહીં દર્શાવ્યું છે.

માયા રૂપી ડોસી હસતાં હસતાં કહ્યા કરે છે કે હું તો હમેશ બાલિકા જ છું. મારાથી અધિક તરુણ સ્ત્રી આ સંસારમાં બીજી કોણ છે ? - ૧

મારા દાંત તો પાન ખાવાથી પડી ગયેલા ને વાળ તો ગંગાસ્નાન કરતા કરતા ખરી પડેલા ! મારી આંખો તો અંજન કરવાથી જ આંધળી થઈ ગયેલી ને મારી યુવાની પર પુરુષ સાથે સંભોગ કરવાથી વીતી ગયેલી ! - ૨

આ સંસારમાં જેટલા અજ્ઞાની પુરુષો છે તે સૌ મારો શણગાર છે અને જેટલા જાણકાર ગણાતા છે તે સૌ મારો રોજનો ખોરાક છે ! કબીર કહે છે કે તે વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠી બેઠી પોતાના પતિને પુત્ર સહિત ખાય રહી છે અને આનંદ માણી રહી છે ! - ૩

ક્રમ

૫ બાહ્યાચાર ખરેખર મિથ્યાચાર જ હોય છે તે પણ ગંગાસ્નાનના ઉલ્લેખથી દર્શાવ્યું છે. વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા બાહ્યાચારને પોષે છે ને અજ્ઞાની જીવો તેનું આચરણ કરી પુણ્ય કમાયાનું ગૌરવ અનુભવે છે પણ આખરે તે મિથ્યા નીવડે છે. અંતકાળે જીવને ભાન થતું હોય છે જ્યારે તે કાંઈ જ કરી શકવાને અસમર્થ હોય છે.

૬ 'જાન પુરુષવા' એટલે જાણવાનો દાવો કરનારા પુરુષો. તેવા પુરુષો માત્ર પુસ્તકિયુ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે. તેવા પુરુષો ક્યાંક ધર્મગુરુના સ્વાંગમાં ગાદીપતિકે મહાધિપતિ તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવતા હોય છે તો ક્યાંક પંડિતના સ્વાંગમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં પોતાને હોશિયાર માનતા હોય છે.

કબિરા માયા મોહિની મોહે જાન સુજાન,

ભાગે હું છૂટે નહીં, ભરિ ભરિમારે બાન.

માયાની મોહિનીએ તો ભલભલા પંડિતોને અને વિદ્વાનોને મોહિત કરી દીધા છે. તેનાથી ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે છતાં કોઈ તેના પાશમાંથી છૂટી શક્યું નથી કારણ કે તે મોહ રૂપી બાણનો મારો કાયમ ચલવ્યે જ રાખે છે ! એવી જાણકાર વ્યક્તિને માયાના ખોરાક તરીકે વર્ણવી કબીર સાહેબે પંડિતનોના મિથ્યાભિમાનની બરાબર ઠેકડી ઉડાવી કહેવાય !

૭ પૂત = પુત્રો ને ભત્તાર = પતિ. જીવો તે ઈશ્વરના પુત્રો ગણાય ને ઈશ્વર તે માયાપતિ ગણાય. બંનેનો માયા આનંદથી ઉપભોગ કરતી રહે છે. તે સીતાનું હરણ કરાવી રામને રડાવે છે, બ્રહ્માને કામતુર બનાવી પુત્રી પર કુદૃષ્ટિ કરાવે છે, શિવને પાર્વતીની હાજરીમાં મોહિની સ્વરૂપ દેખાડીને કામ મોહિત બનાવે છે ને વિષ્ણુ ભગવાનને અનેક અવતાર લેવાની ફરજ પણ પાડે છે.

વસંત - ૫

તુમ બુઝહુ પંડિત કવનિ નારી,
કાહુ ન બ્યાહલિ હૈ કુમારી? ટેક .. ૧

સબ દેવન મિલિ હરિ હિ દીન્હ, ચારિઉ જુગ હરિ સંગ લીન્હ,
યહ પ્રથમ હિ અગ્નિનિરુપ આહિ, હૈ સાંપિનિ જગ ખેદિ ખાહી ૨

ઈ જબર જુવતિ વૈ બર નાહિ, અતિ રે તેજ તિય રૈની તાહિ
કહં હિ કબીર યહ જગ પિયારિ, અપને ખલક વૈ રહલિ મારિ ૩



૧ અહીં નારીને ઉદ્દેશીને માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. કબીર સાહેબ નારીના વિરોધી નહોતા. પણ નારીને માયાનું પ્રતીક ગણતા હતા. તેથી ઘણા પદોમાં નારીના વિભિન્ન પ્રકારનાં વર્ણનો દ્વારા માયાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અભિવ્યક્ત પામ્યાં છે. અહીં માયા બધાનો ઉપભોગ કરીને કોઈ સાથે વિવાહનો સંબંધ જોડતી નથી એટલે કે કોઈને અધીન થતી નથી તે માયાનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાવ્યું છે. નિત્ય ભોગી તે હોવા છતાં તે નિત્ય કુમારી જ ગણાય છે!

૨ અહીં સમુદ્રમંથનનો પૌરાણિક પ્રસંગ કબીર સાહેબે યાદ કર્યો છે. માનવીની ધન લિપ્ત દર્શાવવા માટે લક્ષ્મીજીને યાદ કરી ધનનો મોહ અને લોભ એવાં માયાના બીજાં લક્ષણો દર્શાવ્યા છે. સમુદ્ર મંથન વખતે ચૌદ રત્નો નીકળ્યા હતા એવી કથા છે. તેને આ પ્રમાણે ગણાવવામાં આવે છે.

શ્રી મણિ, રંભા, વાસણિ, અમી શંખ, ગજરાજ
કલ્પવૃક્ષ, શશિ, ધેનુ, ધુન, ધન્વન્તરિ, વિષ, બાજ.

(અભિલાષ સાહેબ કૃત કબીર બીજક પૃ. ૧૧૯૮)

શ્રી એટલે લક્ષ્મી. બધા દેવોએ એકત્ર થઈને લક્ષ્મીને શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને સોંપી હતી. વિષ્ણુએ તેને પોતાની પત્ની બનાવીને ચારે યુગમાં સાથે રાખી હતી. ભલે લક્ષ્મી વિષ્ણુને અધીન ગણાય પણ વિષ્ણુ સાથે રહીને પણ તેણે તો ત્રણે લોકમાં વિનાશ જ કર્યો છે. સૌના મનમાં મોહ જગાડવો અને પછી લોભમાં સૌને ડૂબાડી દેવા એ સૌના

હે પંડિતજી, આ કેવા પ્રકારની સ્ત્રી કહેવાય કે, જેણે આ લગી કોઈ સાથે વિવાહ કર્યો જ નથી અને હજી યે કુંવારી રહી છે ? ... ૧

બધા દેવોએ મળીને તેને વિષ્ણુ ભગવાનને સોંપી હતી અને ભગવાને તેને ચાર યુગ સુધી સાથે રાખી હતી. સત્યયુગમાં પ્રથમ તો તે પત્નિ જેવી ઉત્તમ સ્ત્રી ગણાતી હતી તે હવે સર્પિણિ થઈ સમગ્ર સંસારને પોતાની પાસે દોડાવી દોડાવી ખાય રહી છે. ૨

આ માયા શ્રેષ્ઠ યુવતિ છે અને વિષ્ણુ ભગવાન તેનો શ્રેષ્ઠ પતિ છે. અંધારી રાત્રિમાં તેનું તેજ ઘણું મોહક હોય છે. કબીર કહે છે કે માયા રૂપી સ્ત્રી આખા જગતને પ્યારી લાગે છે પરંતુ ખરેખર તો તે પોતાના જ બાળકોને ખાય રહી છે !... ૩

ક્રમ

વિનાશની નિશાની છે.

- ૩ કામશાસ્ત્ર અને કોકશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીના છ પ્રકારો ગણાવવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમી, ચિત્રણી, હસ્તિની, શંખાની, નાગિની, ડંકિની. તેમાં પશ્ચિમી ઉત્તમ લક્ષણોવાળી ગણાય. પરંતુ માયારૂપી નારી તો વિચિત્ર છે. તે ક્યારેક પશ્ચિમીનું રૂપ ધારણ કરે તો ક્યારેક નાગિનીનું ! તેના મોહપાશમાંથી કોઈ બચી શક્યું નથી !
- ૪ બર એટલે વર અથવા શ્રેષ્ઠ. પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતપોતની મરજી મુજબ પોતાને યોગ્ય લાગે તેવો વર શોધી લેતી હોય છે એવું કામશાસ્ત્રનું વિધાન છે. એટલે પુરુષોના પણ છ પ્રકારો છે : શશા, મૃગ, વૃષભ, ગર્દભ, અશ્વ અને મહિષ. તેમાં શશા ઉત્તમ લક્ષણોવાળો ગણાય. તેથી પશ્ચિમી હોય તે શશાને શોધી કાઢે.
જો બરનો અર્થ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે તો પંકિતનો શબ્દાર્થ થશે - લક્ષ્મી જેવી કોઈ ઉત્તમ સ્ત્રી નથી અને વિષ્ણુ જેવો કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ નથી.
- ૫ નાગિની અથવા સર્પિણી એ માયાનું ભયંકર સ્વરૂપ છે. સાપણ ગોળાકારે બેસતી હોય છે. તેણે મૂકેલાં ઈંડાઓનું તે પોતાના કુંડાળામાં સેવન કર્યા કરતી હોય છે. જ્યારે ઈંડામાંથી બચ્ચાઓ બહાર આવે છે ત્યારે તે સાપણ બચ્ચાઓને ખાય જતી હોય છે. જે બચ્ચું કુંડાળાની બહાર નીકળી શકે તે બચી જાય ! માયાના કુંડાળામાંથી કોણ નીકળી શકે ?

વસંત - ૬

માઈ મોર મનુસા 'અતિ સુજાન
અંધા કુટિ કુટિ કરત બિહાન

ટેક...૧

બડે ભોર ઉઠિ આંગન બાહુ, બડે ખાંચ લે જોબર કાહુ
ખાસિ ભાત મનુસ લૈ ખાએ, બડો ઘૈલ લૈ ખાની જાએ૨

અપને સૈયાકો મૈં ખાંધો પાટ, લૈ બે ચોંગી હાટેહાટ
કહંહિ કબીર યે હરિ કે કાજ, જોઈયા કે રિંગ રહિ કવનિ લાજ૩

ક્ર

- ૧ આ એક સુંદર રૂપક છે. પિયરમાં આવેલી નવોઢા પોતાની માતાને સાસરે પોતે ઘણી સુખી છે એવું કહી ગૌરવ અનુભવે છે. અહીં નવોઢા અવિદ્યાને ગણીશું તો તેની માતા તરીકે માયાને માનવી પડશે. અવિદ્યા માયામાંથી જન્મે છે એટલે અવિદ્યાની માતા માયા જ ગણાય!
- ૨ અવિદ્યાનો પતિ તે જીવાત્મા. અવિદ્યા તેને કહયાગરો કંથ કહે છે. “અતિ” શબ્દમાં વ્યંગ છે. સમજદાર હોય તે તો સાડું પણ વધારે પડતો સમજદાર હોય તે હાનિકારક ગણાય. તેથી પત્નીને મજા પડે છે. પત્નીના સુખને માટે તે ગમે તે કાર્ય હંમેશા તૈયાર રહે છે. જન્મે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધી તે કામના બોજા હેઠળ જીવતો હોય છે. તેની સવાર કદી થતી જ નથી. એટલે કે તેનું કલ્યાણ કદી થતું જ નથી !
- ૩ વહેલી સવારે ઉઠવું એટલે જીવનું બીજા શરીરમાં જન્મવું. જન્મતાંની સાથે જ જીવ પોતાના શરીરની રક્ષામાં અસ્થ બની જાય છે. આંગણને સાફ કરવું એટલે શરીરરૂપી આંગણની સુરક્ષા માટે પ્રયત્નોની જાળ ગૂંથવી.
- ૪ ગોબર એટલે છાણ. કોઢમાંથી વાસીદું નાખવાની પ્રથા આજે પણ ગામડાઓમાં ચાલે છે. દરરોજ સવારે તે કાર્ય કરવું પડતું હોય છે. છતાં વાસીદુંનો અંત આવતો નથી. મતલબ કે સકામ કર્મોથી જન્મમરણના ફેરાનો અંત આવતો નથી. નિષ્કામ કર્મથી જ ફેરાનો અંત આવી શકે એવું કબીર સાહેબ સૂચવી રહ્યા છે.
- ૫ ગઈ કાલેનો ભાત આજે ખાવો તેને વાસી ભાત કહેવાય. અહીં જીવને ઉદેશીને કહયું

હે માડી, મારો પતિ તો ઘણો સમજદાર ને શાણો છે કારણ કે તે મારે માટે રાતદિવસ ધંધામાં કુટાયા કરે છે! ...૧

તે તો બેલી સવારે ઉઠીને આંગણુ પણ વાળી ઝૂડીને સાફ કરી નાખે ને ટોપલી ભરી ભરી વાસીદૂં ય નાખી દે છે. ખાવામાં કંઈ ચૂંધી કરતો નથી કારણ કે તે વાસી ભાત પણ ખાય લે છે અને તે જાતે જ મારે માટે પાણી ભરવા મોટો ઘડો લઈને જતાં ખંચકાતો નથી. ...૨

હું મારા પતિને કપડાંની પોટલીમાં બાંધી દઈશ અને બજારે બજારે તેને લઈ જઈને વેચીશ. કબીર કહે છે કે હરિનું કાર્ય કરવામાં માયા પાછળ પડતી નથી. પત્નીની સોડમાં ભરાઈ રહેતા પતિને વળી શરમ કેવી? ...૩



હોવાથી પૂર્વ જન્મમાં કરેલા કર્મોના ફળ આ જન્મમાં ભોગવવાની જીવનની ટેવ જણાવી કહેવાય.

- ૬ ઘરકામમાં પાણી અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. કહ્યાગરો કંથ બધું જ ઘરકામ કરતો હોય છે. જીવ અવિદ્યાનો કહ્યાગરો કંથ હોવાથી પાણી ભરવા દૂર દૂર સુધી જવામાં પણ શરમાતો નથી. જીવ અવિદ્યાને ખુશ રાખવા જાણે કે નવા નવા કર્મો કર્યા જ કરતો રહે છે. તે કર્મો તેને બીજો જન્મ લેવા ફરજ પાડે છે.
- ૭ અવિદ્યા પોતાના પતિ જીવને પાલવને છેડે બાંધેલો રાખવા માંગે છે. બમરૂપી પાલવને છેડે બંધાયેલો જીવ સકામ કર્મો કરી ફસાતો જતો હોય છે.
- ૮ કહ્યાગરો કંથ પત્નીને હાથે વેચાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? પત્ની અવિદ્યા જીવને અનેક યોનિઓનાં બજારમાં લઈ જઈને વેચી દેતી હોય છે. અનેક યોનિઓમાંથી પસાર થઈ જીવ યાતનાઓ સહન કર્યા જ કરે છે. છૂટકારો કદી થતો જ નથી.
- ૯ કુદરત જીવને કઠપૂતળીની જેમ નચાવ્યા કરે છે. અવિદ્યા-અજ્ઞાન તેમાં સહાયભૂત થાય છે. અવિદ્યા જીવને અધીન રહેતી નથી પણ કુદરતને અધીન રહે છે. કુદરતનું કાર્ય અવિદ્યા પૂર્ણ કરે છે. તેથી અહીં હરિ એટલે નિયતિ-કુદરત. જો અવિદ્યાને કારણે માયાનો ઉદભવ માનવામાં આવે તો માયા નવોદ્ભા ગણાશે ને અવિદ્યા માયાની માતા મનાશે. તેથી કંઈ સમગ્ર પદોનો અર્થ બદલાશે નહીં.

વસંત - ૭

ઘર હિ મેં બાબુલ બાઢલિ રારિ ઉઠિ ઉઠિ લાગલિ ચપલ આરિ
એક બડી જા કે પાંચ હાથ, પાંચો કે પચ્ચીસ સાથ....૧

પચ્ચીસ બતાવેં ઔર ઔર, ઔર, બતાવેં કઈ એક ઠીર
અન્તર મધ્યે અન્ત લેઈ, ઝકઝોરિ ઝોરા જીવહિં દેઈ....૨

આપન આપન ચાહે ભોગ, જૈસે કુસલ પરી હૈ જોગ
વિવેક વિચાર ન કરૈ કોય, ખલક તમાસા દેખે લોય....૩

મુખ ફારિ હસે રાવ રંક, તાતે ઘરે ન પાવૈ એકો અંગ
નિયરે ન ખોજૈ, બતાવૈ દૂરિ, ચહુદિસિ બાગુલિ રહલિ પૂરી....૪

લચ્છ અહેરી એક જીવ, તાતે પુકારે પીવ પીવ
અબકી બાર જો હોય ચુકાવ, કહંહિ કબીર તાકી પૂરી દાવ....૫



- ૧ બાબુલ એટલે પિતા અથવા ભાઈ. અવધ ક્ષેત્રમાં એકબીજાને ભાઈ કે મિત્રના અર્થમાં બાબુલ કહીને બોલાવવાનો રિવાજ છે.
- ૨ રારિ એટલે ઝઘડો. પ્રત્યેક શરીરરૂપી ઘરમાં કલહ ખૂબ વધી ગયો છે. સત્પુરુષોનું કથન છે કે શરીરમાં સદ-અસદ વૃત્તિઓનું કાયમ ઘમસાણ ચાલ્યા જ કરે છે. અહીં કબીર સાહેબ દરેકના શરીરરૂપી ઘરમાં માયાની ઘતુરાઈને કારણે ઝઘડો વધી ગયો છે એવું દર્શાવી રહ્યા છે.
- ૩ નારિ એટલે માયા રૂપી સ્ત્રી. તે અતિશય બળવાન છે. તેથી તેને “બડી” કહી.
- ૪ તેના પાંચ ઈન્દ્રિયો રૂપી હાથો અને પ્રકૃતિના પચ્ચીસ તત્ત્વો તેના સહકારમાં કાયમ રહે છે. તેથી જીવને કાયમ તેના દબાણમાં રહેવું પડે છે. પ્રકૃતિના પચ્ચીસ તત્ત્વો આ પ્રમાણે ગણાય- પંચ મહાભૂત પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને આકાશ. તે દરેકના પાંચ પાંચ તત્ત્વો એટલે કુલ પચ્ચીસ તત્ત્વો. પૃથ્વી-હાડ, ચામ, માંસ, નસ, તથા રોમ; પાણી-લાર, રક્ત, પ્રસ્વેદ, મૂત્ર તથા વીર્ય; અગ્નિ-શુધા, તૃષા, આળસ, નિદ્રા તથા મૈથુન; વાયુ-બલકરન, સંકોચન, પસારન, બોલન તથા ધાવન; આકાશ-કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ તથા ભ્રમ.

અરે ભાઈ તારા પોતાના જ ઘરમાં ઝઘડો વધી ગયો છે (તો તે તરફ ધ્યાન આપ.) સ્ત્રી ઘણી હોશિયાર હોવાથી વારંવાર લડયા જ કરે છે. તે ગણાય છે મોટી કારણ કે તેને પાંચ હાથો છે ને પચ્ચીસ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો પણ તેને સાથ છે. ૧

આ પચ્ચીસ પ્રકૃતિના તત્ત્વો તો જીવને જુદી જુદી જગ્યાએ ઘસડી જાય છે. કેટલીક તો વળી સ્વર્ગની લાલચે દોરી જાય છે. તે સર્વ કામનાઓ રૂપે અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને જીવનો નાશ કરે છે. જીવને બળજબરીપૂર્વક યાતનયામાં નાખી દે છે. ૨

તમામ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનો ભોગ ઈચ્છે છે તેથી કુશળતાનો યોગ કેવી રીતે સાંપડે? વિવેકપૂર્વક તો કોઈ વિચારતું જ લાગતું નથી. સંસારમાં બધાં જ તમાસો જોઈ રહ્યાં છે. ૩

ગરીબ તવંગર સૌ માયાના ખેલનો આનંદ માણી રહ્યા છે તેથી તેઓ કોઈ માયાની એકે બાજુને સમજી શક્યા નથી. કારણ કે સૌથી નજીક ગણાતા આત્મ તત્ત્વને તેઓ શોધતા નથી બલકે તેતો ઘણું દૂર વૈકુંઠમાં રહેલું છે એવું કહી કરે છે. આ રીતે ચારે તરફથી મૃગજળની માયાજાળ ફેલાયલી જણાય છે. ૪

જીવ એક છે અને જીવનો શિકાર કરનારા અનેક છે. તેથી ભયત્રસ્ત તે જીવ પપીહાની જેમ પિયુ પિયુ કહીને રક્ષણ માટે પરમાત્માને પોકાર્યા કરે છે. કબીર કહે છે કે જો આ વેળાએ સર્વ વાસનાઓ અંતરમાંથી ખતમ કરી દેવામાં આવે તો જીવનની બાજીનો દાવ પુરો થઈ જાય! ૫



- ૫ આ પચ્ચીસ તત્ત્વો જીવને અનેક પ્રકારે ભટકાવે છે. પોતાના સ્વરૂપથી જીવને કાયમ દૂર જ રાખે છે. તેથી દુઃખ અને અશાંતિનો તે કાયમ ભોગ બને છે.
- ૬ પ્રકૃતિના પચ્ચીસ તત્ત્વો અંતઃકરણમાં ક્ષોભ પેદા કર્યા કરે છે. જીવને શાંતિનો અનુભવ થાય જ કેવી રીતે? આખરે વિનાશ થાય છે.
- ૭ દરેક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનો ભોગ મેળવવા જીવને ફરજ પાડે છે. તેથી જીવ એકેને સંતોષી શકતો નથી. આવી અતૃપ્ત અવસ્થામાં તે પોતાનું કલ્યાણ કેવી રીતે કરી શકે
- ૮ તે મુકિત પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? કારણ કે તે પરમેશ્વરને વૈકુંઠ ધામમાં શોધે છે. વૈકુંઠ ધામ તેનાથી ઘણું દૂર છે એવી કલ્પના છે. ખરેખર પરમેશ્વર તો દરેકના હૃદયમાં જ રહેલા હોવાથી સૌથી નજીક જ ગણાય. પણ જીવ ભ્રમિત અવસ્થામાં હોવાથી તેનું ધ્યાન હૃદય તરફ જતું જ નથી.
- ૯ માનવનો દેહ મળ્યો હોવાથી આ વેળાએ જીવ જો સાવધાન થઈ જાય અને પોતાના મનને વાસના રહિત બનાવી દે તો જન્મ મરણના ચક્રમાંથી તેને મુકિત અવશ્ય મળી જાશે.

વસંત - ૮

કર પલોં કે બલ ખેલૈ ખારિ, પંડિત હો સો લેઈ બિચારી
કપરા ન પહિરૈ રહે ઉધારિ, જનરજીવસે ધન અતિ પિયારી ...૧

ઉલટી પલટી બાજુ તાર, કાહુ મારૈ કાહુ ઉબાર
કહે કબીર દાસનકે દાસ, કાહુ દે સુખ કાહુ નિરાશ ...૨



- ૧ કબીર સાહેબ છેલ્લા ચાર પદોમાં માયાનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરી રહ્યા છે. અહીં પણ “નારિ” શબ્દ દ્વારા માયાની જવાત કરવા માંગે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સંસારમાં પોતાના પતિને ઈશારે નચાવતી હોય છે. તે ધારે ત્યારે પતિને વાંકો વાળી શકે છે અને ધારે ત્યારે સીધો સટ પણ કરી શકે છે. તેવી જગતિવિધિ જીવની માયા દ્વારા થતી રહે છે તે કબીર સાહેબ અહીં દર્શાવી રહ્યા છે.
- ૨ પંડા એટલે બુધ્ધિ. જેની બુધ્ધિ વિકસિત થયેલી છે તે વ્યક્તિને પંડિત કહેવામાં આવે છે. અહીં વિવેક જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. જેનામાં વિવેક જ્ઞાન ન હોય તેને પંડિત નહીં કહી શકાય એવો અર્થ ધ્વનિ છે. માયાના તમામ લક્ષણોની સમજ હોવી જરૂરી છે. તેવી સમજ હોય તો જ માયાને ઓળખી શકાય અને પોતાને થતાં નુકસાનથી બચાવી શકાય.
- ૩ માયા પોતે જ આવરણ છે ચેતન તત્ત્વનું. ચૈતન્ય તેનાતી ઢંકાયેલું રહે છે. જેમ મનુષ્યનું શરીર કપડાંથી ઢંકાયેલું હોય છે તેમ. પરંતુ કપડાંને ઢંકવું પડતું નથી. માયાને કોણ ઢંકે? તે તો વસ્ત્રવિહીન રહે છે. તે સ્વભાવે નિર્લજ્જ છે. તેને કોઈ કપડાંના આવરણની આવશ્યકતા નથી. તે વેશ્યા જેવી ઉધ્ધત હોય છે. વેશ્યા કોઈની પણ સામે નિર્વસ્ત્ર થઈ શકે છે. તેને લાજ શરમ નડતી નથી. માંથા પણ દરેક જીવની સાથે એવું જ વર્તન કરતી જણાય છે.
- ૪ નગ્નતા એ માયાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે તેમ તે દરેકના મનમાં પાર્શ્વ પદાર્થો માટે મોહ પેદા કરે છે તે તેનું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ કહેવાય. જમીન, મકાન, ધન આદિમાં સૌને ઘણી પ્રીતિ હોય છે તે સૌના અનુભવની વાત છે. તેનાં નડતર રૂપ કોઈ વ્યક્તિ મરણને શરણ પણ થઈ જતી આપણે જોઈએ છીએ. માલ મિલકત માટેનો મોહ સગા બાપનો પણ સંબંધ રાખતો નથી. પિતાનું કે ભાઈનું માતાનું કે બહેનનું ખૂન માલ મિલકતના

આ માયા રૂપી નારી પોતાની આંગળીઓની કરામતથી પોતાના જીવરૂપી પતિને નચાવે છે! જે ખરેખર પંડિત હશે તે આ સત્યને વિચારપૂર્વક સમજી જશે ! તે સ્ત્રી કપડાં તો પહેરતી જ નથી અને કાયમ સંસારમાં ઉઘાડી જ ફર્યા કરે છે. તે પાર્થિવ પદાર્થોમાં જ અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે.૧

તે મતવાલી સ્ત્રીની માફક પોતાના બંને હાથે વડે ઉલટાવી સુલટાવીને તાલી વગાડતી રહે છે. તે સંસારમાં કોઈને મારે છે તો કોઈને બચાવે છે. ખૂબ વિનમ્રતાપૂર્વક કબીર કહે છે કે તે ધારે તેને સુખ આપી શકે છે અને ધારે તેને સાવ નિરાશ પણ કરી દે છે !૨



- મોહને કારણે જ થતું હોય છે તે કોણ જાણતું નથી ?
- ૫ માયાની ચાલ વિચિત્ર છે. તે સૌ પ્રથમ મનમાં મોહ પેદા કરે છે અને પછી મોહમાં જીવને આંધળો બનાવી દે છે. મોહાંધ જીવને તે સહેલાઈથી મારી નાખે છે. જીવનો સર્વ પ્રકારે વિનાશ કરી નાખે છે. તો વળી કોઈકના મનમાં ઉદાસીનતા પેદા કરે છે અને તેવી ઉદાસીનતા અવસ્થામાં થોડા સમય માટે મનને નિરાસક બનાવી દે છે. તેટલો સમય તે વિનાશમાંથી બચી જાય છે. જીવ માયાને ઓળખી લે છે ત્યારે તે જીવમાં માયા જાણે કે ગાયબ થઈ જતી હોય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આ અંગે માર્ગદર્શન આપતા જણાવ્યું છે કે

दृष्ट्वा मयेत्युपेक्षक एको द्रष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
सति सैयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥

(સાંખ્યાકારિકા, ૬૬)

- અર્થાત્ માયાને ઓળખી લીધા પછી ચેતન પુરુષ માયાથી અલિપ્ત બની જાય છે અને પુરુષે તેને જાણી લીધી તેથી માયા પણ જાણે કે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેવી દશામાં મૃત્યુ સુધી માયાને પુરુષ સાથે રહેતા જણાય તો પણ તે માયા તે પુરુષને માટે સૃષ્ટિનું કારણ બનતી નથી. મતલબ કે તેવા જીવ ખરેખર બચી જાય છે.
- ૬ “દાસન કે દાસ” એટલે દાસનો પણ દાસ. કબીર સાહેબની વિનમ્રતાના એ સૂચક શબ્દો છે. માયાને ઓળખી જનારના સેવક બનવામાં પણ કબીર સાહેબ આનંદ અનુભવે છે. ઘણીવાર કબીર સાહેબ આ પ્રમાણે આનંદમાં આવી જઈને કહેતા હોય છે-

“કહંહિ કબીર જો અબ કી, બૂઝે, મૌઝે ગુસ્સા હસ ચેશા”.

વસંત - ૯

ઐસો દુલર્ભ જાત સરીર
રામનામ ભજુ લાગૂ તીર - ટેક

....૧

ગયે બેનુ, બલિ ગયે કંસ, દૂરજોધન ગયે બૂડે બંસ
પૃથુ ગયે પૃથિવી કે રાવ, તિરિ વિક્રમ ગયે રહે ન કાવ૨

છૌ ચકવૈ મંડલી કે ઝારિ, અજહું હો નર દેખુ બિચારી
હનુમત કશ્યપ જનક બાલિ, ઈ સબ છેકલ યમેકે દ્વારિ૩

ગોપીચંદ ભલ કીન્હ યોગ, જસ રાવણ માર્યો કરત ભોગ
ઐસી જાત દેખિ નર સબહિ જાન, કહંહિ કબીર ભજુ રામનામ૪

ક્રમ

- ૧ શરીર ભક્ષ્યભંગુર છે. જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ શરીર વૃદ્ધ થતું જાય છે એટલે કે મરણની સમીપ પહોંચતું જાય છે. શરીરની તેવી હાલતનો વિવેકી જીવે વિચાર કરી પોતાની સલામતી માટે કંઈ નહીં તો રામનામનો આશરો લેવો જોઈએ. અહીં શરીરધારી રામ નહીં પણ અવિનાશી આત્મરામ કબીર સાહેબને અભિપ્રેત છે.
- ૨ અંગ રાજાનો પુત્ર તે વેન. તે નિર્દય ને ઘાતકી સ્વભાવનો હતો. અંગરાજાને તેનાથી અસંતોષ હતો. તેથી અંગરાજા બધું છોડી જંગલમાં વૈરાગ્યભાવે ચાલ્યા ગયેલા. આખરે રાજકુમાર વેનને ગાદી પર બેસાડેલો.
- ૩ પ્રહલાદનો પૌત્ર બલિ રાજા કે જે દાનવીર ગણાતો હતો.
- ૪ દૂર્યોધન ઘણો બળવાન રાજા ગણાતો હતો છતાં તે પોતાનું શરીર સાચવી શક્યો ન હતો. શરીરનો એક દિવસ અંત આવે જ છે.
- ૫ પૃથુ રાજાની ઉત્પત્તિ ખૂબ વિચિત્ર રીતે થયેલી તેવું ભાગવત જણાવે છે. ઉપર જણાવેલ વેન રાજા દુષ્ટ હોવાથી પ્રજાએ તેને મારી નાખેલો. તેનું શબ પડ્યું હતું. તેની જાંઘ બાહ્યસ લોકોએ ચોળી તો તેમાંથી કાળી આકૃતિનો માણસ પેદા થયેલો. તે માણસના વંશ વારસોને વિષાદ કહેવામાં આવે છે. વળી તે શબની ભુજાઓને મસળી તો તેમાંથી એક પુરુષને એક સ્ત્રી પેદા થયા. સ્ત્રીનું નામ અર્ચિ અને પુરુષનું નામ પૃથુ. આ પૃથુરાજા ઘણો ધર્મિષ્ઠ હતો. તે જ્યારે ગાદી પર બેઠેલો તે વરસે રાજ્યમાં દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી પૃથુ રાજાએ પૃથ્વીને અન્ન આપવાની આજ્ઞા કરેલી. પૃથ્વીએ તેની અવગણના કરેલી. તેથી પૃથુ રાજા ગુસ્સે થયેલો. ડરીને પૃથ્વી ગાયનું રૂપધારણ કરી ભાગી ગયેલી. પરંતુ તેને ક્યાંય આશરો મળ્યો ન હતો આખરે તે ફરીથી પૃથુ રાજાને આશરે આવે છે. ત્યારે પૃથુ રાજાએ સ્વાયંભુવ મનુને વાછડો બનાવી દઈ પૃથ્વીરૂપી

હે માનવ ! દેવદુર્લભ આ શરીરનો કિંમતી સમય વીતી રહ્યો છે તેથી સાવધાન થઈ સંસાર પાર કરવા અવિનાશી રામનું ભજન કરી લે. ...૧

અરે ! વેન, બલિ કંસ ને દૂર્યાધન જેવા રાજા પણ ગયા ને તેનો વંશ પણ ખલાસ થઈ ગયો. આખી પૃથ્વીનો સમ્રાટ પૃથુ પણ ગયો ને બલિને છેતરનાર વામન પણ ગયો ! અહીં કોણ સ્થાયી રહી શકે છે ? ...૨

હજી પણ હે માનવ, વિચારી જો ! ચક્રવર્તી રાજાઓનો સમૂહ પણ નષ્ટ થયો ! એટલું જ નહીં પણ હનુમાન, કશ્યપ, જનક તથા વાલી જેવા મહાન ગણાતા લોકો પણ મૃત્યુને આધીન થયા છે (તો સામાન્ય જીવનું તો શું ગજુ ?). ...૩

યોગની સાધના કરનાર ગોપીચંદ્ર રાજા પણ ચાલ્યો ગયો ! રાવણ તો સોનાની લંકાનો ભોગ કરતો કરતો મરી ગયો ! કબીર કહે છે કે એવી રીતે ક્ષણભંગુર શરીરમાંથી સૌના પ્રાણ ચાલ્યો જતો હોય છે તેથી દરેકે અવિનાશ રામનું ભજન કરવું હિતાવહ છે. ...૪

❧

- ગાયને દોહી લીધી હતી. તે દ્વારા રાજાને પુષ્કળ અન્ન અને ઔષધિયો પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેથી તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કર્યો હતો.
- ૬ ભગવાન વિષ્ણુનો વામન અવતાર જાણીતો. વિષ્ણુ ભગવાને વામન સ્વરૂપ ધારણ કરીને બલિરાજા પાસે ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માંગી હતી. માત્ર ત્રણ ડગલાંમાં વિષ્ણુએ બલિરાજાનું આખું રાજ્ય છીનવી લીધું હતું.
- ૭ છૌ ચક્રવે" એટલે છ ચક્રવર્તી આજાઓ - જેવા કે ઉપર જણાવેલા વેન, કંસ, બલિ, દૂર્યાધન, પૃથુ વિગેરે.
- ૮ "મંડલીકે" એટલે મંડળી- સમૂહ. નાના રાજાઓના સમૂહને માંડલિક કહેવાય અને મોટા મોટા રાજાઓના સમૂહને મંડલીક કહેવાય.
- ૯ અહીં પુરાણોમાં જણાવેલ કશ્યપ કે જેણે દક્ષ પ્રજાપતિની સત્તર પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યા હતા તે કશ્યપની વાત સમજવી ન જોઈએ. અહીં હનુમાન પછી કશ્યપનો નિર્દેશ હોવાથી વેદના ઋષિ કશ્યપનું સૂચન સમજવું જોઈએ મતલબ કે મોટા ભક્ત ગણાતા લોકો પણ મરણને શરણ થયા હતા.
- ૧૦ ગોપીચંદ્ર પણ એક રાજા હતો. રાજા ભર્તૃહરિનો તે ભાણેજ થતો હતો. તે ગોપીચંદ્રે નાથ સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લઈને રાજપાટ છોડીને તપશ્ચર્યા કરી હતી. તે મહાન યોગીપુરુષ તરીકે ખ્યાતનામ થયેલ.
- ૧૧ યોગીની સામે ભોગી રાવણને યાદ કરી સૌને શરીરની ક્ષણભંગુરતા પ્રત્યે સભાન કર્યા છે. એટલું જ નહીં પણ એક રાજા યોગી થયો ને અવિનાશી રામનું ભજન કરી અમર થયો જ્યારે બીજો રાજા ભોગી બની એવા તો દુષ્ટકૃત્યોમાં સપડાયો કે તેનો સર્વનાશ થયો એવું પણ કબીર સાહેબ સૂચન કરી રહ્યા હતા.

વસંત-૧૦

સબ હી મદમાતે કોઈ ન જાગ

સંગ હિ મોર ઘર મૂસન લાગ - ટેક

....૧

જોગી માતે જોગ ધ્યાન, પંડિત માતે પઢિ પુરાન,
તપસી માતે તપ કે ભેવ, સન્યાસી માતે કરિ હંમેવ૨

મૌલાના માતે પઢી મુસાફ, કાજી માતે દૈ ની સાફ
સંસારી માતે માયા ધાર, રાજા માતે કરિ હંકાર૩

માતે સુકદેવ, ઉધો, અકુર, હનુમત માતે લે લંગૂર,
સિવ માતે હરિ ચરન સેવ, કલિ માતે નામા જયદેવ૪

સત્ત સત્ત કહે સુમિતિબેદ, રાવન મારેઉ ઘરકે ભેદ,
ચંચલ મનકે અધમ કામ, કહંહિ કબીર ભજુ રામનામ૫



- ૧ જોગી શબ્દ અહીં હઠયોગીના સંદર્ભમાં વપરાયો લાગે છે. ઘણા હઠ યોગીઓ પ્રાણાયામના પ્રદર્શનો યોજી પોતાના અંતરમાં રહેલી અહંકારની વૃત્તિને પોષતા હોય છે.
- ૨ પૌરાણિક કથા વાર્તાઓમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા પંડિતો એવું માનતા હોય છે કે પોતે જે જાણે છે તે જ સાચું છે અને બીજું બધું ખોટું છે. ખરેખર તે સાચા પંડિતનું લક્ષણ તથી. સાચો પંડિત કથામાં છપાયેલું રહસ્ય શોધી કાઢે છે અને તેનો જ મહિમા પણ કરે છે. કથાના સ્થૂળ દેહનો મહિમા તે કરતો નથી.
- ૩ અંગૂઠા પર ઊભા રહી તપવું, એક પગે પાણીમાં ઊભા રહી તપ કરવું પાણીમાં સૂઈ રહેવું ફરતે અગ્નિ સળગાવી દયાનમાં બેસવું તાપ હોય કે ઠંડી- ખુદ્દા આકાશ તપે બેસી રહેવું ઘોર ઉપવાસો કરવાના પ્રયત્નો કરવા- આ બધું તપશ્ચર્યાને નામે પોતાના અહંકારના પોષણ માટે થતું હોય છે.
- ૪ અહં બ્રહ્મસ્મિ એ આત્માની અનુભૂતિ થયા પછીનો ભાવ છે. મિથ્યા અહંકાર એ દ્વારા શમી જાય છે. પણ અનુભૂતિ થઈ ન હોય છતાં પોતે બ્રહ્મ છે એવો પ્રચાર કરવામાં આવતો હોય તો તે અભિમાનનું પરિણામ છે. એવી અવસ્થામાં ખરેખર પોતે બ્રહ્મ નથી. છતાં બ્રહ્મ સ્વરૂપ પોતે હોવાનો દાવો કરે તે અભિમાની જ ગણાય.

સૌ અભિમાનમાં ચકચૂર થઈને ઉંઘી ગયા લાગે છે કારણકે સૌના (શરીર રૂપી) ઘરમાં મન રૂપી ચોર સાથે રહીને (આત્મા રૂપી) ધન ચોરી લે છે તે કોઈ જાણતું નથી.....૧

યોગી લોકો દયાનયોગમાં મતવાલા થયા છે તો પંડિતો પુરાણ વાંચીને અભિમાનમાં રૂબ્યા છે. તપસ્વી લોકો તપના નશામાં ચકચૂર છે તો સન્યાસીઓ 'અહં બ્રહ્મસ્મિ' ના અભિમાનમાં રૂબ્યા છે.૨

મુસલમાનોમાં જ્ઞાની ગણાતા મૌલાઓ કુરાન વાંચીને મદમસ્ત રહે છે તો ન્યાયમાં નિષ્ણાત ગણાતા કાજી લોકો ન્યાયના અહંકારમાં રૂબેલા રહે છે! સંસારી લોકો માયામાં અને મોટા મોટા રાજાઓ મોટાઈના મદમાં ચકચૂર છે૩

શુકદેવ, ઉધ્ધવ, અકૂર જેવી વિભૂતિઓ જ્ઞાનના અભિમાનમાં, હનુમાન જેવા શૂરવીર પોતાની પુંછડીના બલના ગર્વમાં, શંકર ભગવાન જેવા હરિના ચરણની સેવાના મદમાં અને કળીયુગમાં નામદેવ તથા જયદેવ ભક્તિના અહંકારમાં રૂબી ગયા છે.૪

વેદ અને સ્મૃતિશાસ્ત્રો સત્ય કહે છે કે સંસારમાં પ્રત્યેક માનવ પોતાની અંદર રહેલા દુશ્મનોથી જ મરણને શરણ થાય છે. રાવણ પણ પોતાની અંદર રહેલા દુશ્મનોથી જ મરણને શરણ થાય છે. રાવણ પણ પોતાના ઘરમાં ભેદ પડવાથી જ માર્યો ગયો હતો! કબીર કહે છે કે માનવ, ચંચલ મનના અધમ કામોથી બચવા રામનામનું ભજન કરી લે!૫

卐

- ૫ શુકદેવ આત્મજ્ઞાની ગણાતા હતા. તેમના પિતા વ્યાસજીએ તેમને આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે રાજા જનક પાસે મોકલ્યા હતા. શુકદેવને અભિમાની કેમ કહયા હશે ? શરીર અને સંસાર પોતાના આત્માથી અલગ નથી એવો ઉપદેશ રાજા પરિક્ષિતને કથાને અંતે આપ્યો હતો તે સાચા બ્રહ્મજ્ઞાનીને શોભા આપતો નથી, ખરેખર આત્મા તો સંસાર અને શરીર થી સદા અલિપ્ત જ છે. મદાંઘ બુદ્ધિ જ એવી ભૂલો કરી શકે.
- ૬ ઉધ્ધવને જ્ઞાનનું અભિમાન હતું તેથી શ્રી કૃષ્ણે તેને ગોપીઓ પાસે મોકલ્યા હતા.
- ૭ અકુરજી રાજનીતિજ્ઞ પણ હતા. કૃષ્ણને ગોકુળમાંથી બોલાવવા કંસે અકુરજી ને જ મોકલ્યા હતા. પોતે ગોકુળ ન ગયા હોત તો કૃષ્ણ આવ્યા જ ન હોત! એવા ભાવમાંથી તેમના અંતરમાં અભિમાનનો ઉદ્ભવ થયેલો.
- ૮ ભગવાન શંકર વિષ્ણુના પગની હંમેશા પૂજા કરતા એવી પૌરાણિક કથા છે. એવી જ રીતે વિષ્ણુને શિવની પૂજા કરતા પણ પુરાણોમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે. એક હજાર કમલના ફુલોથી પૂજા કરવાનો વિષ્ણુનો નિયમ હતો, એક દિવસ એક ફુલ ઘટયું તો વિષ્ણુએ પોતાની એક આંખ ધરી દીધી હતી.
- ૯ કબીર સાહેબ વેદ વિરોધી હતા એવું આવાં વચનો હોવાથી કેવી રીતે પૂરવાર કરી શકાય!

વસંત - ૧૧

પસિવ કાસી કૈસી ભઈ તુમ્હારી
અજહું હો સિવ દેખુ બિચારી

ટેક.. ૧

ચોવા ચંદન અગર પાન, ઘર ઘર સુમિતિ બેદ પુરાન
બહુ બિધિ ભવનહિ લાગૂ ભોગ, નગર કોલાહલ કરત લોગ૨

બહુ બિધિ પર જા પ્લોગ તોર, તેહિ કારન ચિત ઢીઠ મોર
હમરે બલકવાકે ઈહૈ જ્ઞાન, તોહરા કો સમુજાવૈ આન૩

જે જાહિ જ્ઞાનસે રહલ આય, જિવકા મરન કહુ કહાં સમાય ?
તાકર જો કહુ હોય અકાજ, તાહિ દોષ નહિ સાહેબ લાજ૪

હર હરષિત સો કહલ ભેવ, જહાં હમ તહાં દૂસરો ચ કેવ
દિના ચાર મન ધરહુ ધીર, જસ દેખૈ તસ કહૈ કબીર૫

ક્ર

- ૧ શિવ કાશીવાસી ગણાય તેમ કબીર સાહેબ પણ કાશીવાસી ગણાય. એટલે કાશી અંગે પ્રવર્તતી ભમણાઓની ફરિયાદ કબીર સાહેબ શિવજીને કરી રહ્યાં છે. તે સમયે કાશીમાં મરણ પામે તો જ મુક્તિ એવી ભ્રમક માન્યતાઓ કેલાવનાર પંડાલોકોનો અત્યાચાર એટલો બધો વધી ગયેલો હતો કે કબીર સાહેબથી ફરિયાદ કર્યા વિના રહી શકાયું જ નહિ.
- ૨ ક્રિયાકાંડી બ્રાહ્મણો દ્વારા પૂજા માટે આવશ્યક ગણાતી સામગ્રીની યાદી બાહયાચાર મહત્વનો ગણાતો હતો તેથી તેની નિરર્થકતા તરફ સૌનું ધ્યાન કબીર સાહેબ દોરવા માંગે છે.
- ૩ શાસ્ત્ર ગ્રંથોનો પાઠ પણ થતો પરંતુ તે પોપટ પારાયણ જ. સાચા અર્થમાં તેઓ કોઈ જ્ઞાની ન હતાં.
- ૪ મૂર્તિઓને વિધિપૂર્વક ભોગ ધરાવી બ્રાહ્મણો “હર હર મહાદેવ”નો નાદ જગવતા. ભક્તો શિવજીને પુકારતા રહેતા પણ શિવજી કાંઈ સાંભળતા લાગતા નહિ.
- ૫ શિવજીનો ચાહક વર્ગ ઘણો મોટો ગણાય. તે લોકો તરફથી અંધ વિશ્વાસ ને વહેમ વધે તેવી પ્રચારની વાણી સંભળાયા કરતી. દા.ત

मुने प्रलयकालेपि नैतत् क्षेत्रं कदाचन ।

विमुक्तं स्यात् शिवाभ्यां यदा विमुक्तं तदा विदुः ॥

અર્થાત્ હે મુનિ, શિવ અને પાર્વતી પ્રલયકાલમાં પણ કાશીનો ત્યાગ કરતા નથી. તેથી કાશી નગરીને અવિમુક્ત કહેવામાં આવે છે.

- ૬ બ્રાહ્મણો તરફથી એવી પ્રમાણી વાણી ફાંપવામાં આવી રહી હતી કે કબીર સાહેબ જીવંત પાણીમાં ડૂબી જાય છે. <4<k A

હે શિવજી ! તમારી આ કાશી નગરી કેવી થઈ ગઈ છે તેનો તો જરા વિચાર કરી જુઓ... ૧

એમ તો કાશીપુરીમાં પ્રત્યેક ઘરે ચોવા, ચંદન, અગરબત્તી અને પાન જેવી પુજાની સામગ્રીઓ તો હોય છે જ; ઘરે ઘરે સ્મૃતિ વેદ તથા પુરાણો જેવા શાસ્ત્રગ્રંથોનો પાઠ પણ થતો હોય છે, વળી સૌ પુજા ઘરોમાં અનેક પ્રકારના પ્રસાદ પણ મૂકવામાં આવ્યા હોય છે છતાં નગરવાસીઓનો કોલાહલ તો ચાલુ જ છે ! ૨

નગરમાં અનેક પ્રકારના તમારા ચાહકો રહે છે તેથી મારું ચિત્ત આજે તમને વિનંતિ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી રહ્યું છે. અમારા જેવાં બાળકોનું જ્ઞાન તો સાવ મર્યાદિત ગણાય છતાં અમારા વિના તમને સમજાવે પણ કોણ ? ૩

જેવું જેને મનમાં સૂઝે તેવું તે મહિમાનું ગાન તમારા ચાહકો કર્યા કરે છે પણ હે શિવજી, (જરા બતાવો તો ખરા કે) મરણ પછી જીવ ક્યાં જાય છે ? તે જીવનાં કરેલાં દુષ્ટ કર્યોનો દોષ જો કદી જણાય તો (તેની જવાબદારી તમારી ગણાશે) કારણ કે તમારા કહેવાથી તે થયાં છે ! ૪

શિવજી એ (વિનંતિ સાંભળીને) હરખાતા કહ્યું કે જ્યાં અમે છીએ ત્યાં બીજો કોઈ આવી શકતું તથી (માટે યમનું ત્યાં કાંઈ ચાલશે નહિ) કબીર તો જેવું દેખે છે તેવું જ કહે છે, ભલે તમારી વાણીમાં વિશ્વાસ રાખી લોકો ધીરજપૂર્વક બેસી રહેતા (પણ દરેકે પોતાપોતાના કર્મોનાં ફળ તો ભોગવવાં જ પડશે) ૫

卐

ભાઈ અમે તો બાળકો છીએ એટલે અમારું જ્ઞાન તો મર્યાદિત ગણાય ને તમે તો બધા મહાજ્ઞાની ! શિવ પણ જ્ઞાની અને તેના ભક્તો પણ જ્ઞાની !

- ૭ કાશી નગરીનો મહિમા વધારવા શિવના ભક્તોએ મરણ મુજબ પ્રચાર કર્યા જ કર્યો છે. ખાસ કરીને મત્સ્ય પુરાણ, પદ્મ પુરાણ, નારદીય પુરાણ અને મહાભારતમાં પણ તેનો મહિમા કરવામાં આવે છે :

अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसवी कुरुद्धह ।

दर्शनाद देवदेवस्य मुज्यते ब्रह्महत्यया ॥

(મહા. વન. પર્વ ૮૪-૭૬થી ૮૦)

અર્થાત્ અવિમુક્ત એટલે કાશી. જે બ્રહ્મહત્યા કરીને દેવોના દેવનું દર્શન ત્યાં જઈને કરે તો તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગતું નથી. મત્સ્ય પુરાણ તો વળી એથી પણ આગળ જઈને પ્રચાર કરે છે કે પ્રત્યેક દુષ્ટકર્મ કાશીમાં જઈને મહાદેવનું દર્શન કરવાથી નાશ પામે છે. તેથી કબીર સાહેબે માર્મિક પ્રશ્ન શિવજીને પૂછ્યો છે કે ખરેખર શરીરમાંથી જીવ નીકળીને ક્યાં જાય છે ?

- ૮ શિવજી જવાબ આપે છે : જ્યાં મારો વાસ છે ત્યાં યમરાજની સત્તા ચાલતી નથી. મારી રજા વિના ત્યાં કોઈ પગપેસરો કરી શકતી નથી. આ જવાબથી વહેમ વધે છે.

- ૯ કબીર સાહેબ કહે છે કે ખરેખર ત્યાં યમની સત્તા તો ચાલે છે. સૌ મરણને શરણ તો યાય જ છે. ભલેને શિવભક્તો વહેમને અંધવિશ્વાસમાં ડૂબેલા રહેતા પણ શિવજી કહે છે તેવું જણાતું નથી.

વસંત -૧૨

હમરે કહલકે નહિ પતિયાર
આપુ બૂડે નલ 'સલિલ ધાર

ટેક.. ૧

અંધ કહે અંધા પતિયાય, જસ બિસુવા કે લગન ધરાય
સો તો કહિયે એસો અબૂઝ, ખસમ ઢાઢ ઢિંગ નાહિ સૂઝ૨

આપન આપન ચાહે માન, જૂઠ પ્રપંચ સાચ કરી જાન
જૂઠા કબહુ ન કરિહૈ કાજ, હૈં બરજોં તોહિ સુનુનિલાજ૩

છાંડહુ પાખંડ માનો બાત, નહિ તો પરબેહુ જમ કે હાથ
કહંહિ કબીર નર કિયા નખોજ, ભટકહિ મુવલ જસ બનકે રોઝ૪

ક્ર

- ૧ શ્રી સદ્ગુરુ કબીર જીવનમુક્ત અવસ્થા પર હોવાથી તેઓ સંસાર રૂપી સમુદ્રને કાંઠે ઊભા રહી સર્વજીવોને ચેતવણી આપી રહ્યા છે. કબીર સાહેબના હૃદયમાં અપાર કરુણાને જીવો માટે અનહદ પ્રેમ છે. તે જીવો સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ન્હાવા પડ્યા છે. તેઓને સમુદ્રના પ્રચંડ મોજાઓ ઘસડી ન જાય તે માટે કબીર સાહેબ ચેતવી રહ્યા છે. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કોઈ જીવ કબીર સાહેબની વાણીમાવિશ્વાસ મૂકી અમલ કરતું જણાતું નથી !
- ૨ જગતમાં અજ્ઞાની ગુરુઓને આંધળા કહેવામાં આવ્યા છે. તેવા ગુરુના અનુયાયી લોકો તો અજ્ઞાની છે જ. તેથી તે સૌ પણ આંધળા જ ગણાય. તેથી જેમ આંધળો આંધળાને દોરે તેવું સંસારનું ચિત્ર જણાય છે.
- ૩ બિસુવા એટલે વેશ્યા. વેશ્યા કદી લગ્ન કરતી નથી. છતાં કોઈ કહે કે વેશ્યાના લગ્ન નક્કી થયા છે તો તે સમાચાર સાચા કોણ માને ? જે સાચા માને તે કેટલા જ્ઞાની ગણાય ?
- ૪ અવિવેકી માણસો અથવા અણસમજુ લોકોનું વર્તન વ્યભિચારી સ્ત્રી જેવું હોય છે. વ્યભિચારી સ્ત્રી પોતાના પતિ બાજુમાં ઊભો હોય તો પણ તેની પરવા કરતી નથી. તે તો બીજાની જ ઈચ્છા કરતી રહે છે. તેમ અણસમજુ લોકો પોતાની અંદર આતમરામ રૂપી સ્વામી બેઠો છે તેની દરકાર કરતા જણાતા નથી અને વધારામાં મંદિરોમાં કે તીર્થસ્થાનોમાં જઈ અનેક પ્રકારના દેવદેવીઓની પૂજા કરવા મંડી પડતા હોય છે. ખસમ એટલે સ્વામી. ઢિંગ એટલે પાસે. ઢાઢ એટલે ઊભેલા.

અમારા કથનમાં કોઈ જીવ વિશ્વાસ કરતો નથી તે ખુદ સંસાર સાગરની ધારામાં ડૂબી મરે છે.....૧

આંધળો માણસ આંધળાની વાણીમાં વિશ્વાસ મૂકે છે. વેશ્યાના લગ્ન નક્કી થયા એવી જૂઠી વાતને સાચી માની લેવા જેવી આ વાત ગણાય ! જેમ વ્યભિચારી સ્ત્રી પોતાનો પતિ બાજુમાં ઊભો હોય તો પણ બીજા પુરુષની ઈચ્છા કરે છે તેમ અવિવેકી લોકો પોતાનો સ્વામી પ્રભુ પોતાની પાસે હોવા છતાં અન્ય દેવદેવીઓની પાછળ દોડે છે.૨

સંપ્રદાયી લોકો પોત પોતાના માન વધારવામાં જૂઠ પ્રપંચને પણ સત્ય સમજે છે. પરંતુ હે નિર્લજ જીવ, સાંભળ ! હું તને તે તરફ જતાં રોકું છું કારણ કે તેવા જુઠથી કોઈનું પણ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી....૩

તેથી તે પાખંડને તું છોડ અને મારું કહ્યું માન. નહીં તો યમના હાથોમાં સપડાય જશે. કબીર કહે છે કે જીવ (પોતાના મનને) સ્થિર કરીને પોતાની અંદર ખોજ કરતો નથી તે જંગલી પશુ રોજ માફક ભટકી ભટકીને મરી જાય છે.૪

ક્રમ

- ૫ અહીં સંપ્રદાયના મહંતો- ગુરુઓ યાદ આવે છે. તે સૌ પોતપોતાની માન મર્યાદા વધારવા હરહમેશ યોજનાઓ ગઢતા હોય છે. તેમાં છલ કપટ પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલા હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાની શિષ્ય સમુદાય તે સમજી શકતો નથી. તેથી તેવા શિષ્યો દ્વારા તેઓનો ધંધો સારા પ્રમાણમાં ચાલતો હોય છે.
- ૬ કબીરસાહેબ તેવા ગુરુઓને અને શિષ્યોને નિર્લજજ કહે છે. અહીં ભોળા અજ્ઞાની લોકોને ઉદ્દેશીને કબીર સાહેબ સંબોધન કરી રહ્યા છે. તેવા ભોળા લોકોનો થતો વિનાશ કબીર સાહેબ કોઈ પણ હિસાબે રોકવા માંગે છે.
- ૭ બનકે રોજ એટલે નીલગાય. જંગલી પશુ. તે જરા જરામાં ડરથી ચમકતું રહે છે. જેવું ચમકે, તેવું જતીવ ગતિમાં ભાગે. તેવી તેની સ્થિતિમાં તે કદી નિરાંત બેસી શકતું નથી. તે અહીં તહીં ભટકતું જ રહે છે. અહીં બે સિધ્ધાંત કબીર સાહેબે રજૂ કર્યા છે. જે ભટકે છે તે પોતાની અંદર આત્મતત્ત્વની ખોજ કરી શકે નહીં. જે સ્થિર છે અથવા તો જે નિરાંતથી બેઠો છે તે જ પોતાની અંદર સંશોધન કરી શકે છે. તે જ આત્મસ્વરૂપને પામી શકે છે. માટે જે જીવ સ્થિર થવા પ્રયત્ન કરશે તે પોતાના ચંચળ મનને સ્થિર કરી શકશે તે પોતાના જીવનને સફળ બનાવી શકશે.

ચાચર - ૧

ખેલતિ માયા મોહિની મન બૌરા હો
જિન જેર ક્રિયા સંસાર સમુજુ મન બૌરા હો૧

રચ્યો રંગ તિનિ ચૂનરી મન બૌરા હો
સુન્દરિ પહિરે આય સમુજુ મન બૌરા હો૨

શોભા અદ્ભુત રૂપ કી મન બૌરા હો
મહિમા બરણિ ન જાય સમુજુ મન બૌરા હો૩

ચંદ્ર વદનિ મુગલોચની મન બૌરા હો
બુન્દકા દિયો ઉધાર સમુજુ મન બૌરા હો૪

યતી સતી સબ મોહિયા મન બૌરા હો
ગજગતિ બાકી ચાલ સમુજુ મન બૌરા હો૫

નારદકે મુખ માંડિ કે મન બૌરા હો
લીન્હો બસન છિનાય સમુજુ મન બૌરા હો૬

ગર્વ ગહેલી ગર્વ તે મન બૌરા હો
ઉલટિ ચલી મુસુકાય સમુજુ મન બૌરા હો૭

શિવ સન બ્રહ્મા દૌરિ કે મન બૌરા હો
દોનોં પકરિન જાય સમુજુ મન બૌરા હો૮

ફગુવા લીન્હ છિનાય કે મન બૌરા હો
બહુરિ દિયો છિટકાય સમુજુ મન બૌરા હો૯

અનહદ ધ્વનિ બાજા બજૈ મન બૌરા હો
શ્રવણ સુનત ભૌ ચાવ સમુજુ મન બૌરા હો૧૦

ખેલનિહારા ખેલિ હે મન બૌરા હો
જૈસી વાકી દાવ સમુજુ મન બૌરા હો૧૧

જ્ઞાન ઢાલ આગે દિયો મન બૌરા હો
ટારે ટરત ન પાંવ સમુજુ મન બૌરા હો૧૨

હે પાગલ જીવ, આ વિશ્વમોહિની માયા તો ફાગ માગવા માટે ચાચરનો ખેલ ખેલી રહી છે, તેણે સમગ્ર સંસારને પોતાના વશમાં કરી લીધો છે તે તું બરાબર સમજી લે! - ૧

સૌને વશ કરનારી તે માયાએ વિષય તથા વાસનાના રંગોથી રચેલી એવી સુંદર મનોહર સાડી પહેરી લીધી છે કે તેવી સાડી ભાગ્યે જ કોઈ સુંદરીને પહેરાવી શકે, તે તું બરાબર સમજી લે! - ૨

તેવી સાડી પહેરવાથી તેના રૂપનું સૌંદર્ય એટલું બધું વધી ગયું છે કે તેના મહિમાનું વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી તે તું બરાબર સમજી લે! - ૩

હે પાગલ મન, તેનું મોહુ ચંદ્ર જેવું સુંદર ચંદ્રને તેની આંખો મૃગના જેવી મોહક છે. તેણે પોતાનો બુરખો ઉઘાડીને સિંદુરના બિંદુની શોભા દેખાડી દીધી છે તેનો પણ તું બરાબર વિચાર કરી લે! - ૪

તેને જોઈને સાધુને સતી, સર્વ કોઈ, મોહિત થઈ ગયા છે કારણ કે તેની હાથી જેવી મંદગતિ ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે તે પણ તું બરાબર સમજી લે! - ૫

નારદ જેવા મુનિનું મોહું તેણે સાવ બદલી નાખીને વાંદરા જેવું બનાવી દીધું હતું તેનો તું બરાબર વિચાર કરી લે! - ૬

ગર્વમાં ઉન્મત્ત બનેલી તે માયાએ સત્વરે પાછી વળી જ્યાંથી આવેલી ત્યાં સ્મિત કરતી કરતી ચાલી ગયેલી તે પણ બરાબર સમજી લે! - ૭

હે પાગલ જીવ, શિવ જેવા યોગીને અને બ્રહ્મા જેવા વિદ્વાનને તેણે ફાગમાં જઈને પકડી લીધા હતા તે પણ બરાબર વિચારી લે! - ૮

તેણે શિવ અને બ્રહ્માની પાસે જઈને તેઓને મળતું સમાધિનું સુખ ફાગમાં માગી લીધેલું અને તેઓને વિષય સુખમાંથી પણ દૂર કરી દીધેલા તે પણ બરાબર સમજી લે! - ૯

યોગીઓને અનહદ ધ્વનિ રૂપી મધુર વાજિંત્રો વાગતા સંભળાય છે અને તે સાંભળવામાં એટલા બધો આનંદ આવે છે કે તેને સદૈવ સાંભળવાનું મન થયા કરે છે તે પણ બરાબર સમજી લે! - ૧૦

હે પાગલ જીવ, ચાચરની આ રમતમાં જે જેવો દાવ લગાવે તેવું તેને ફળ મળ્યા વિના રહેતું નથી તે બરાબર વિચારી લે! - ૧૧

ચાચરની આ રમતમાં સાચા જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનરૂપી ઢાલ પોતાના બચાવમાં ધરી દેતા હોવાથી તે પોતાના લક્ષ્યમાંથી સ્થેજ પણ ચલિત થતા નથી તે હકીકત પણ બરાબર વિચારી લે! - ૧૨

ચાચર - ૧ (ચાલુ)

ખેલનિહારા ખેલહી મન બૌરા હો
બહુરિ ન એસો દાવ સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૩

સુર નર મુનિ ઔ દેવતા મન બૌરા હો
ગોરખ દત્તા વ્યાસ સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૪

સનક સનંદન હારિયા મન બૌરા હો
ઔર કિ કેતિક બાત સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૫

છિલકત થોંથે પ્રેમ કે મન બૌરા હો
ધરિ પિયકારી ગાત સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૬

કે લિયો વશી આપને મન બૌરા હો
ફિરિ ફિરિ ચિતવત જાત સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૭

જ્ઞાન ગાડ લૈ રોપિયા મન બૌરા હો
ત્રિગુણ દિયો હૈ સાથ સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૮

શિવ સન બ્રહ્મા લેન કહયો મન બૌરા હો
ઔર કિ કેતિક બાત સમુજુ મન બૌરા હો ...૧૯

એક ઔર સુર નર મુનિ બૌરા હો
એક અકેલી આપ સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૦

દષ્ટિ પડે છાડે નહીં મન બૌરા હો
કે લિયો એક ધાપ સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૧

જેતે થે તેતે લિયો મન બૌરા હો
ધુંધટ માંહિ સમોય સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૨

કજજલ વાકે રેખવા મન બૌરા હો
અદગ ગયા નહિ કોય સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૩

~~ઈન્દ્ર કૃષ્ણ દ્વારે ખડે મન બૌરા હો~~
લોચન લલચિ નચાય સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૪

કહંહિ કબીર તે ઉબરે મન બૌરા હો
જાહિ ન મોહ સમાય સમુજુ મન બૌરા હો ...૨૫

આ ચાચરનો ખેલ જ્ઞાની પુરુષો, આવો પાછો દાવ મળવાનો નથી એવી ગણતરી સાથે, ખેલી લેતા હોય છે તે બરાબર સમજી લે ! - ૧૩

હે, માનવ, મુનિ અને દેવદેવીઓ તેમજ યોગી ગોરખ, ભગવાન દત્ત, અને વ્યાસ જેવા મહા પુરુષો પણ હે પાગલ જીવ, હારી ગયા છે તે બરાબર વિચારી લે ! - ૧૪

સનક, સનંદન વગેરે ઋષિઓ ચાચરનો ખેલ માયા સામે હારી ગયા છે તો સાવ સામાન્ય માણસનું ગજુ જ શું ? - ૧૫

સામાન્ય જીવ બનાવટી પ્રેમથી છલકાતો હોય છે તેને તો માયા ફાગનું ગીત ગાતી ગાતી પિચકારીઓના રંગે રંગી દેતી હોય છે તે હકીકત બરાબર વિચારી લે ! - ૧૬

પોતાના વશમાં સૌને રાખીને તે માયા જતી જતી પાછળ નજર કરી લેતી હોય છે કે કોઈ બચ્યું તો નથી ને તે પણ બરાબર સમજી લે ! - ૧૭

માયા સામાન્ય જ્ઞાનીનું જ્ઞાન વિષયોના કુંડમાં બંધ કરી દે છે અને ત્રણ ગુણોનો સહકાર લઈ તેની પ્રગતિને રૂંધી નાખે છે તે પણ હે પાગલ જીવ, તું બરાબર સમજી લે ! - ૧૮

માયા શિવ જેવા મહાન યોગીને, સનકાદિક જેવા મહાન વૈરાગીને તથા બ્રહ્માજી જેવા મહાન વિદ્વાનને વશમાં કરવાનો નિર્ણય કરતી હોય તો બીજાની તો વાત શી કરવી ! - ૧૯

હે પાગલ જીવ, આ ચાચરનો ખેલ ખેલવા એક બાજુ દેવો, માનવો, મુનિઓ ઊભા છે તો સામી બાજુ માયા એકલી જ ઊભી છે તે પણ બરાબર વિચારી લે ! - ૨૦

આ માયા તો હે પાગલ જીવ, જેના પર નજર કરે તેને કદી પણ છોડતી નથી; તે તો એક જઈશારે સૌને વશમાં કરી લેતી હોય છે તે પણ બરાબર સમજી લે ! - ૨૧

પ્રથમથી જ આ ચાચરના ખેલમાં તેના સામે ખેલનારા જીવોને આ માયાએ તો પોતાના મોહ રૂપી ઘુંઘટમાં સમાવી દીધા છે તે હે પાગલ જીવ, બરાબર વિચારી લે ! - ૨૨

આ માયાની આંખમાં આંજેલા કાજળની રેખથી કોઈપણ જીવ કાળા ડાઘ વિનાનો રહ્યો નથી તે પણ બરાબર સમજી લે ! - ૨૩

ઈન્દ્ર જેવા દેવો અને કૃષ્ણ જેવા ભગવત્ સ્વરૂપો માયાને બારણે ઊભા રહે છે. માયા તે સૌને પાતાની આંખના ઈશારે લલચાવી દેતી હોય છે અને કાયમ નચાવતી હોય છે તે બરાબર સમજી લે ! - ૨૪

કબીર કહે છે કે પાગલ જીવ, આ માયાથી તે જ બચી શકે છે જે તેના મોહપાશમાં બંધાતો નથી તે બરાબર વિચારી લે ! - ૨૫

ચાયર - ૨

જારહુ જગકા નેહરા, મન બૌરા હો
જામેં સોગ સંતાપ સમુજુ મન બૌરા હો૧

તન ધન સે કયા ગર્વ સી મન બૌરા હો
ભસમ કીન્હ જા કે 'સાજ, સમુજુ મન બૌરા હો૨

બિના એવકા દેવધરા, મન બૌરા હો
બિનુ કહગિલક ઈટ, સમુજુ મન બૌરા હો૩

કાલબૂત કી હસ્તિની, મન બૌરા હો
પચિત્ર રયો જગદીશ, સમુજુ મન બૌરા હો૪

કામ અંધ ગજ બસિ પરે, મન બૌરા હો
અંકુસ સહિયો સીસ, સમુજુ મન બૌરા હો૫

મરકટ મૂઠી સ્વાદ કી, મન બૌરા હો
લીન્હો ભુજા પસારી, સમુજુ મન બૌરા હો૬

છૂટન કી સંશય પરી, મન બૌરા હો
ઘરે ઘર નાયેઉ દ્વાર, સમુજુ મન બૌરા હો૭



- ૧ સાજ એટલે શણગાર અથવા તો સમૃદ્ધિના પ્રદર્શનનો ઠંઠારો. ગમે તેટલું સુંદર શરીર હોય અને તેને મોહક રીતે શણગારવામાં આવ્યું હોય તો પણ તે તો સ્મશાનમાં બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. શરીર તો સાધનમાત્ર છે, તેમાં આસક્ત થનાર જીવનનો ઉદ્દેશ ભૂલી જતો હોય છે તેથી તેવું ગાંડપણ ન કરવા માટે કબીર સાહેબ અહીં માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે.
- ૨ દેવધર એટલે આત્મદેવનું મંદિર-આ શરીર રૂપી મંદિર. તેનો પાયો જ કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે તે ક્યારે કડાબૂસ થઈ જશે તે કોણ કહી શકે?
- ૩ એટલું જ નહીં પણ આ દેહરૂપી મંદિરની દિવાલોનું ચણતર પણ કરવામાં આવ્યું નથી. માત્ર એમ જઈએ ગોઠવી દેવામાં આવી છે. તેથી પણ તે ક્યારે ધરાસાપી થઈ જાય તે કેવી રીતે કહી શકાય? 'કહગિલ' એટલે ચણતર કરવા માટેનો ગારો. પહેલાના જમાનામાં માટીનો કોલ બનાવી કાચું ચણતર કરવામાં આવતું. સિમેન્ટનો ઉપયોગ થતો નહીં. ત્યારે કદાચ સિમેન્ટ હતી પણ નહીં! માટીથી ઘરો ચણવામાં આવતા હતા.
- ૪ હાથીને જંગલમાં પકડાવાની પધ્ધતિ સમજવા જેવી છે. એક ખાડો કોદવામાં આવે છે. તેને લીલા ઘાસથી ઝાંકી દેવામાં આવે છે. તેની એક બાજુ હાથેલીનું સુંદર ચિત્ર બનાવી મૂકવામાં આવે છે. તે ચિત્ર આબેહુબ હોય છે તેથી તેને જોઈને હાથી કામમાં બની જાય છે. હાથી તેની પાસે આવી તેને આલિંગવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે હાથી પેલા ખાડામાં પડી

સંસારનો પ્રેમ શોક અને સંતાપથી ભરેલો છે તે હકીકત હે પાગલ મન, તું બરાબર સમજી લે ! - ૧

શરીર અને ધનસંપત્તિનો વળી ગર્વ કેવો ! તે તો ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ થઈ જનારો છે, તેનો બરાબર વિચાર કરી સમજી લે ! - ૨

હે પાગલ મન, આ દેહ રૂપી મંદિર તો સાવ પાપા વિનાનું જ છે. એટલું જ નહીં પણ તેની દીવાલો પણ ગારા વિના ઈંટથી જ બનાવેલી છે, તેથી તું તેનો બરાબર વિચાર કરી લે ! - ૩

એ તો હાથીને ફસાવવા માટે બનાવટી કાગળની હાથણી મૂકેલી છે. પરમાત્મા રૂપી ચિત્રકારે એ તો માત્ર ચિત્ર ખડું કર્યું છે માટે હે પાગલ મન, તું બરાબર વિચારી લે ! - ૪

હે પાગલ મન, હાથી કામાંધ હોવાથી તેવા બનાવટી ચિત્ર જોઈને જ મોહિત થઈ જાય છે અને તેથી જ તેને માથામાં અંકુશનું દુઃખ કાયમ સહન કરવું પડે છે તે તું સમજી લે ! - ૫

સ્વાદ લોલુપ વાંદરો સાંકડા મોઢાના ઘડામાં હાથ નાખી મૂકી તો ભરી લે છે પણ તે પોતાનો હાથ બહાર કાઢી શકતો નથી અને પકડાય જાય છે તે હકીકત બરાબર હે પાગલ મન, તું વિચારી લે ! - ૬

હવે કેમ કરી છૂટી શકાશે એવી શંકામાં રૂબેલા વાંદરાને આખરે તેનો માલિક ઘરે ઘરે ફેરવીને નચવતો હોય છે તે સત્ય તું પણ સમજી લે ! - ૭



જાય છે. તે ખાડો ઊંડો હોવાથી તેનાથી નીકળી શકતું નથી. તે પરાધીન બની જાય છે. તેથી તે માણસના બંધનમાં પડે છે અને તેથી અંકુશનું દુઃખ તેણે સહન કરવું જ પડે છે. તેવી જ રીતે માનવ પણ જડ સરીરનું રૂપ જોઈને આસક્ત બની જાય છે અને ગૃહસ્થાશ્રમના ખાડામાં પડીને પાર વિનાની પીડા ભોગવે છે.

૫ પરમાત્મા એ ચિત્રકાર છે અને સંસાર એનું ચિત્ર છે. તેથી તે ચિત્ર હકીકતે મિથ્યા ગણાય. તેમાં આસક્તિ કરનાર ભ્રમમાં પડે છે.

૬ વાંદરો બોરથી ભરેલા ઘડો જોઈને આનંદિત થઈ જાય છે. તે પોતાનો હાથ ઘડામાં નાખીને મોટી મૂઠી ભરવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ ઘડાનું મોઢું તો સાવ સાંકડું છે તેનું તેને ભાન રહેતું નથી. પરિણામે તેનો હાથ નીકળી શકતો નથી. ત્યારે તે એવું માની બેસે છે કે મને ઘડાએ પકડી લીધો !

૭ ખરેખર તે વાંદરો પકડાય જતો હોય છે અને તેનો માલિક તેને ઘરે ઘરે નચવીને પોતાનું પેટ ભરતો હોય છે. માનવની પણ એવી દશા લેવાભને કારણે થતી હોય છે અને બંધનના મિથ્યા ભાવમાં દુઃખી થતો રહે છે.

ચાચર - ૨ (ચાલુ)

ઊંચ નીચ જાનેઉ નહી, મન બૌરા હો
ઘર ઘર ખાયઉ ઝાંગ, સમુજુ મન બૌરા હો૮

જૌં ચુવના લલની ગણ્યો, મન બૌરા હો
ઐસો ભરમ બિચારુ સમુજુ મન બૌરા હો૯

અપઢે ગુને કા કીજિયે, મન બૌરા હો
અન્ત બિલૈયા ખાય, સમુજુ મન બૌરા હો૧૦

સુને ઘરકા ખાહુના, મન બૌરા હો
જૌ આવૈ તૌં જાય, સમુજુ મન બૌરા હો૧૧

નહાને કો તીરથ ઘના, મન બૌરા હો
પૂજન કો બહુ દેવ, સમુજુ મન બૌરા હો૧૨

બિનુ પાની નલ બૂડી હો, મન બૌરા હો
તુમ ટેકહુ રામજહાજ સમુજુ મન બૌરા હો૧૩

કહંહિ કબીર જગ ભરમિયા, મન બૌરા હો
તુમ છાંડેહુ હરિ કી સેવ, સમુજુ મન બૌરા હો૧૪



૧ વાંદરો લોભમાં રૂબી જાય છે તેથી હાથની ભરેલી મોટી મૂઠી છોડતો નથી. ખરેખર તેને કોઈએ પકડયો નથી હોતો. છતાં તે પકડાઈ ગયો એવા વિચારે તે બેસી રહે છે પરિણામે માણસ તેને પકડી લે છે અને બાંધી દે છે. તેના પર માલિકીપશું ભોગવતો તે માણસ તેને ભીખ માંગવા માટે બધે જ લઈ જતો હોય છે. ભીખ માંગતી વખતે તેના મનમાં ઊંચા કુળનું ઘર છે કે નીચા કુળનું ઘર છે એવા ભેદ રહેતા નથી. પરંતુ વાંદરાએ નાના મોટા દરેક માણસની લાકડીનો માર ઘરે ઘરે ખાવો જ પડે છે! લોભી માણસની હાલત એવી જ થતી હોય છે.

૨ પોપટ વાંસની પોલી નળી પર બેસે છે ત્યારે તે નળી ફરી જાય છે એટલે પોપટ પડી જવાના ડરે તેને પગથી બરાબર પકડી લે છે. પોપટ તો એમ જ માની લે છે કે તેને નળીએ પકડી લીધો! પરિણામે તે ઊડી જતો નથી. તેવા જ ભ્રમક વિચારથી પ્રત્યેક જીવ સંસારના બંધનમાં પડે છે. પોપટે નળીને પકડી હતી, નળીએ કાંઈ પોપટને પકડયો નહોતો! છતાં તે લાલ મચ્છું ખાવાની લાલચે ઊડી જતો નથી. પરિણામે પીજરામાં પૂરાતો હોય છે. વિષયોની લાલચમાં જીવ પક્ષ તેવી જ રીતે ભ્રમથી માની લે છે કે મને કોઈ છોડતું નથી. હકીકત તેણે જ સંસારને પકડી રાખ્યો છે !

બંધનમાં પડેલો વાંદરો ઈચનીચના ભેદ જાણ્યા વિના ઘરે ઘરે તેણે લાકડીનો માર ખાયા કરવો પડે છે તે હે પાગલ મન, તું બરાબર સમજી લે ! - ૮

જેવી રીતે વાંસની પોલી નળી પકડીને પોપટ પોતે બંધનમાં પડ્યો છે એવું માની લે છે તેવી રીતે માનવ પણ ભ્રામક વિચારોથી બંધનમાં પડીને ખૂબ દુઃખી થાય છે તે હકીકત પણ હે પાગલ મન, તું બરાબર વિચારી લે ! - ૯

હે પાગલ મન, પોપટ ભણે ગણે તેથી તેને શો લાભ ? આખરે બિલાડી તો તેને ખાય જ જાય છે ! આ બધું સમજીને તું બરાબર વિચારી લે ! - ૧૦

અવાવરુ ઘરનો પરોણો કાંઈ જ પામી શકતો નથી. તે તો જેવો આવ્યો તેવો ચાલ્યો જ જતો હોય છે તેથી હે પાગલ મન, તું તે પણ બરાબર સમજી લે ! - ૧૧

અજ્ઞાની જીવો માટે ન્હાવાની વ્યવસ્થા ઘણા તીર્થોમાં છે અને પૂજન કરવા પાટે અનેક દેવ દેવીઓની સુવિધા પણ છે તે પણ તું હે પાગલ મન, બરાબર સમજી લે ! - ૧૨

હે પાગલ મન, પાણી વિનાના સંસાર રૂપી સાગરમાં પ્રત્યેક માનવ બૂડીને મરી જાય છે તેથી તું તેનો બરાબર વિચાર કરી રામ રૂપી નાવનું શરણું લઈ લે ! - ૧૩

આખું જગત ભ્રામક વિચારોને કારણે પરમાત્માની સાચી ભકિતને ભૂલી જતું હોય છે તેથી હે પાગલ મન, તું સમજીને પરમાત્માની ભકિત કરવા માંડ ! - ૧૪

ક્ર્

૩. પોપટ પારાયણ કરનાર વિદ્વાનોને અનુલક્ષીને અહીં કબીર સાહેબે ખૂબ માર્મિક વચનો કહ્યા છે. પોપટ ભણે કે ગણે તેથી તેને વ્યકિગત રીતે કશો જ લાભ થતો નથી હોતો. તેને તો બિલાડી ખાય જશે એવો ડર તો રહે જ છે. માનવ શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કરી લે અને પારાયણ કર્યા કરે તેથી પણ શું ? પોતાની અશુધ્ધિઓ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેને કશો જ લાભ થતો નથી. તે જન્મ મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.
૪. પાહુના = પરોણા. જે ઘરમાં કોઈ રહેતું જ ન હોય તે ઘરમાં કોઈ કદી મહેમાન બનીને જાય તો તેણે ખાલી જ ફરવું પડે છે. નથી તે પામી શકતો તૃષ્ણાની તૃપ્તિ કે નથી લઈ શકતો ભુધાની સંતૃપ્તિ. કોઈ રહેતું હોય તો તેનો સત્કાર પણ કરે ! તેવી જ રીતે આ જીવે માનવનો રત્ન ચિંતામણિ ગણાતો દેહ મેળવ્યો ખરો પણ તેણે આત્મ કલ્યાણ માટે કાંઈ જ પ્રવૃત્તિ ન કરી હોય તો તે મુક્તિનું સુખ કેવી રીતે પામી શકે ? ભલેને તેણે ખૂબ સમૃદ્ધિ ભેગી કરી હોય ! મોટી મોટી મહોલાતો મેળવીને પોતાનો માલિકી હક્ક ભોગવતો હોય ! ભલેને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પણ મેળવી હોય ! જો તેણે આત્મ કલ્યાણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ન કરી હોય, પોતાની મલિનતા દૂર કરવા કદી કોશિશ ન કરી હોય તો તેનો ફેરો સાવ નકામો જ જાય છે.

બેલિ - ૧

હંસા સરવર સરીરમેં, હો રમૈયા રામ
જાગત ચોર ઘર મૂસૈ, હો રમૈયા રામ૧
જો જાગલ સો ભાગલા, હો રમૈયા રામ
સોવત ગૈલ બિગોય, હો રમૈયા રામ૨
આજુ બસેરા ગનિયરે, હો રમૈયા રામ
કાલ બસેરા દૂરિ, હો રમૈયા રામ૩
જૈહો ગિરિરાને દેશ, હો રમૈયા રામ
નેન ભરહુગે ધૂર હો રમૈયા રામ૪
ત્રાસ મથન દિધિ મથન કિયો, હો રમૈયા રામ
ભવન મથેઉ ભરપૂરિ, હો રમૈયા રામ૫
ફિરિ કે હંસા જ્વાહુન ભયો, હો રમૈયા રામ
બેધિ ન પદ નિરબાન, હો રમૈયા રામ૬
તુમ હંસા મન માનિક, હો રમૈયા રામ
હટલો ન માનેહુ મોર, હો રમૈયા રામ૭
જસ રે કિયહુ તસ પાયહુ, હો રમૈયા રામ
હમ રે દોષ કા દેહુ, હો રમૈયા રામ૮



- ૧ બેલિ એટલે વેલ. માયાઅપી વેલ. સાખી પ્રકરણમાં પણ કબીર સાહેબે માયાને વેલ તરીકે વર્ણવી છે :

યે ગુનવંતી વેલરી, તવ ગુન બરનિ ન જાય

જહુ કાટે તહુ હરિયરી, સંચે તે કુમ્હિલાય !

અર્થાત હે ત્રણ ગુણવાળી માયારૂપી વેલ, તારું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી ! જેમ જેમ તને કાપવામાં આવે છે તેમ તેમ તું લીલીછમ બનતી જાય છે અને જેમ જેમ ભક્તિ રૂપી વાણી સીંચવામાં આવે છે તેમ તેમ તું કરમાવા માંડે છે.

- ૨ જ્ઞાનરૂપી જાગૃતિ. જે જાગે છે તે પ્રપંચોથી મુક્ત બને છે અને જે જાગતા નથી તે સર્વ પ્રકારે નાશ નોતરે છે.

- ૩ 'નિયરે' શબ્દ અંગ્રેજી N-ના યાદ અપાવે છે. બંનેનો અર્થ પાસે થાય છે.

- ૪ માનવ યોનિ સ્વદેશ ગણાય છે. સ્વદેશમાં મુક્તિનું સાધન કરી શકાય છે કારણ કે બધી

સર્વ શરીરોમાં રમી રહેલા હે જીવાત્મા રૂપી રામ, તું તો આ શરીરરૂપી સરોવરનો હંસ છે ! તું જાગતો હોવા છતાં તારા હૃદયરૂપી ઘરમાંથી કામ ક્રોધાદિ રૂપી ચોર વિવેક જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાનની ચોરી કર્યા કરે છે (તેથી સાવધાન થઈ જા !)૧

જેનામાં જ્ઞાનની જાગૃતિ આવી જાય છે તે પ્રપંચોથી દૂર થઈ ભાગી જઈ શકે છે. જે અજ્ઞાનતામાં સૂઈ રહે છે તે સર્વ પ્રકારે ધન ખોય બેસે છે૨

હે રમતા રામ, આજે તો આ સ્થિતિમાં તું પરમાત્માની સાવ નજીક ગણાય ! આવતી કાલે સ્થિતિ બદલાતાં તું દૂર ફેંકાઈ જશે (તેથી તું સાવધાન જઈ જા !)૩

હે રમતા રામ, આ શરીરરૂપી સ્વદેશ છોડીને તું અન્ય કોઈ યોનિરૂપી વિદેશમાં પહોંચી જશે ત્યારે તારી આંખ અજ્ઞાનતાની ધૂળથી ભરાય જશે !૪

દુઃખોના ભયે તારા મનમાં દહીં વલોણાની માફક કાયમ મંથન તો જગવ્યું અને ભોગાસકત મન આ શરીરરૂપી ભુવનમાં (સુખ શાંતિ મેળવવા) અતિશય મથ્યું !૫

હે રમતા રામ, પહેલાંની જેમ ફરીથી તું આ સંસારમાં મહેમાન બનીને આવ્યો છે છતાં તે હજી સુધી બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ કરી નથી.૬

હે જીવ ! તું તો આત્મસ્વરૂપ છે અને તારું મન તો માણેક જેવું અણમોલ છે છતાં તું મારું માનતો નથી (તેથી તું અટવાય છે)૭

હે જીવ ! જેવાં તું કર્મ કરે છે તેવા જ ફળ પણ પામે છે તેમાં મને દોષ શા માટે દે છે ? (એટલું તો તું જરા વિચારી લે)૮

ક્રમ

- જ સગવડ મળે છે. પરંતુ તે સિવાયની તમામ યોનિ પરદેશ ગણાય છે, જ્યાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની કોઈ સગવડ નથી
- ૫ જન્મ મરણનાં દુઃખોના ભયે તે કેવી રીતે છૂટવું તે માટે મનોમંથન તો કર્યું પણ યોગ્ય માર્ગ ન મળવાને કારણે તે આ શરીર દ્વારા અવળા કાર્યો ઘણાં કર્યા જેને કારણે તેને નિષ્ફળતા જ મળી છે.
- ૬ ફરીથી આ માનવ શરીર મળ્યું છે તો તેને સોનેરી તક માની તું ચેતી જા. મહેમાન જે ઘરમાં જાય છે ત્યાં આસક્તિ કરતો નથી. કારણ કે તેને ખબર છે કે તે થોડા સમયનો મહેમાન છે. તેથી તું પણ આસક્તિ રહિત થઈ તારા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવા પ્રયત્ન કર !
- ૭ કર્મના સિદ્ધાંતમાં કબીર સાહેબ પણ માનતા હતા તે બીજકમાં અનેક જગ્યાએ વ્યક્ત થયું છે. શબ્દ પ્રકરણમાં “કર્મગતિ ટારેનવ ટરી” એવી સ્પષ્ટતા કરી છે.

બેલિ - ૧ (ચાલુ)

અગમ કાટિ ગમ કીયહુ, હો રમૈયા રામ
'સહજ કિયહુ વૈપાર, હો રમૈયા રામ૯

રામનામ ધન બનિજ, હો રમૈયા રામ
લાદે હુ બસ્તુ અમોલ, હો રમૈયા રામ૧૦

પાંચ લદનુવા લાદી ચલે, હો રમૈયા રામ
૨૧૦ બહિયા દસ ગૌનિ, હો રમૈયા રામ૧૧

પાંચ લદનુવા ખાગિ પરે, હો રમૈયા રામ
ખાખરિ ડારિનિ ફોરિ, હો રમૈયા રામ૧૨

સિરધુનિ હંસા ઉડિ ચલે, હો રમૈયા રામ
સરબર મીત જોહારિ, હો રમૈયા રામ૧૩

આગિ જો લાગિ સરબસમૈ, હો રમૈયા રામ
સરબર મીત જોહારિ, હો રમૈયા રામ૧૪

આગિ જો લાગિ સરબર મૈ, હો રમૈયા રામ
સરબર જરિ ભૌ ધૂરિ, હો રમૈયા રામ૧૫

કહંહિ કબીર સુનો સંતો, હો રમૈયા રામ
૭૫૨ખિ લેહુ ખરા ખોટ, હો રમૈયા રામ૧૬



- ૧ સહજશબ્દ માનવમાં જણાતી કુદરતી વૃત્તિઓ તરફ અંગુલિ નિર્દેશ કરે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદને મત્સર એ સાહજિક વૃત્તિઓ ગણાય છે. એ વૃત્તિઓ મનના નિરોધથી શાંત કરી શકાય છે. તેથી અહીં આડકતરી રીતે મનના નિરોધની અનિવાર્યતા પણ દર્શાવી છે.
- ૨ ભકિતને નામે ચાલતા ધર્મગોમાં જ માનવ રચ્યો પચ્યો રહેતો માનવનું કદી કલ્યાણ થતું નથી. બાહ્યાચાર, મિથ્યાચાર, આડંબર ભકિતને નામે સમાજમાં ચાલ્યા કરતા હોય છે. તેમાંથી મુક્ત થયા વગર રામનામની ભકિતનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સાખી પ્રકરણમાં પણ કબીર સાહેબે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે :

કામી, ક્રોધી, લાલચી, ઈન સં ભકિત ન હોય

ભકિત કરૈ કોઈ સૂરમા, જાતિ બરન કુલ ખોય.

અર્થાત્ કામી, ક્રોધી, લાલચી લોભી માણસોથી સાચી ભકિત થઈ શકતી નથી. સાચી ભકિત તો જે જાતિ, વર્ણ અને કુળના અભિમાનથી મુક્ત થયા હોય તે શૂરવીર માણસ જ કરી શકે! તેથી અહીં કબીર સાહેબે રામનામના વેપાર કરવામાં જીવને માનવ જન્મ મિથ્યા ન વીતે તે જોવાની સલાહ આપી છે. જો સાચી ભકિત ન કરે તો માનવ જન્મ બિનફલ જાવે એ સંજ્ઞા આપી!

હે રમતા રામ, અનેક જન્મોનું દુઃખ સહેતાં સહેતાં અગમ્ય ગણાતો રસ્તો પાર કરી તેં આ માનવરૂપી શરીર પ્રાપ્ત કર્યું છે છતાં તું કુદરતી વૃત્તિઓનો ભોગ બની અનેક પ્રકારનાં કર્મો કર્યા કરે છે (તેથી તારું કલ્યાણ થતું નથી.) - ૯

હે જીવ, તું રામનામનો મર્મ જાણ્યા વિના રામનામની ભકિતનો વેપાર કરવા મંડી પડ્યો છે તે અણમોલ વસ્તુનો દુરપયોગ જ છે ! - ૧૦

પાંચ તત્ત્વના આ શરીરરૂપી બળદ પર મનોરથોનો ભાર લાદીને નવ નાડીઓ રૂપી વાહક સાથીદાર સાથે દસ ઈન્દ્રિયો રૂપી કોથળા ભરીને હે જીવ, તું વેપાર કરવા નીકળ્યો છે ! - ૧૧

હે રમતા રામ, પાંચ તત્ત્વોનો આ શરીર રૂપી બળદ આખરે મૃત્યુરૂપી ખાડામાં પડશે અને લોકો તેની ખોપરી ફાડી નાખશે (ત્યારે શું થશે ?) ! - ૧૨

પદ્માતાપથી માથુ અફળતો અફળતો આ શરીરરૂપી સરોવરના મિત્રને અંતિમ કાળે પ્રણામ કરીને હે હંસ સ્વરૂપ જીવ, તું ઊડી જતો હોય છે ! - ૧૩

હે રમતા રામ, તારા આ શરીરરૂપી સરોવરમાં છેલ્લે તો આગ જ લગાડવામાં આવે છે અને તે સરોવર જોતજોતામાં બળ્દીને ભસ્મીભૂત પણ થઈ જાય છે ! - ૧૪

કબીર કહે છે કે હે સંતો, સાંભળો ! આ રમતા રામે રામનામની ભકિતના વેપારમાં ખોટ કરી કે નફો કર્યો તેની બરાબર તપાસ કરી લો (તો કલ્યાણનો માર્ગ મળશે). - ૧૫

ક્રમ

- ૩ પંચમહાભૂતનો આ દેહઃ પૃથ્વી, આકાશ, જળ, અગ્નિ, વાયુ એ પાંચ મહાભૂતોના તત્ત્વો ગણાય. તેનું આ શરીર બને છે. તેનો બળદની માફક ઉપયોગ કરવાથી રત્ન ચિંતામણિ આ દેહનો દૂરપયોગ કરેલો ગણાય.
- ૪ "નો બહિષા" નવ સાડીઓ : પુણ્યા, પયસ્વની, ગંધારી, હસ્તિની, કુહૂ, શંખિની અલંબુષા, ગણેશિની તથા વારુણી.
- ૫ શરીરનું મૃત્યુ થાય ત્યારે સ્મશાનમાં ડાઘુ લોકો ચિતા પર શબને સુવાડી સળગાવે છે. તે બરાબર સળગે છે કે નહીં તેની તેઓ સંભાળ રાખે છે. સારી રીતે સળગે તે માટે ડાઘુઓ વાંસ વડે ખોપરીને ફટકા મારીને ફોડતા હોય છે.
- ૬ શરીર રૂપી સરોવર તો જીવાત્માનો મિત્ર ગણાય. મિત્ર કલ્યાણનું ઘણું કામ કરી શકે છે. તેથી (શાસ્ત્રોએ) - "શરીરમાઘ ખલુ ધર્મ સાધનમ" એવો ઉપદેશ આપ્યો છે. શરીર દ્વારા જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. તેથી તેની સાથે મિત્રતાપૂર્વક વ્યવહાર કરવો જરૂરી છે.
- ૭ જીવાત્માએ કેવી ભકિત કરી ? રામનામના નામે માત્ર ચરી ખાધું કે કાંઈ કલ્યાણનું કાર્ય કર્યું ? સ્કામ ભકિત કરી કે નિષ્કામ ભકિત કરી ? સંપૂર્ણ તપાસ એ રીતે કરવી જરૂરી છે.

બેલિ - ૨

બલ 'સુમિતિ જહંડાયહુ, હો રમૈયા રામ
 ધોખે કિયેઉ બિસવાસ, હો રમૈયા રામ....૧
 સો તો હૈ રબન સીકસી, હો રમૈયા રામ
 સેર કિયેઉ બિસવાસ હો, રમૈયા રામ....૨
 ઝઈ તો બેદ ભાગવત, હો રમૈયા રામ
 ગુરુ દીહલ મોહિ, હો રમૈયા રામ....૩
 ગોબર કોટ ઉઠાયહુ, હો રમૈયા રામ
 પરિહરિ જૈબહુ ખેત, હો રમૈયા રામ....૪
 મન બુદ્ધિ જહાં ન પહુંચે, હો રમૈયા રામ
 તહાં ખોજ કસ હોય, હો રમૈયા રામ....૫
 સો મુનિ મન ધીરજ બયલ, હો રમૈયા રામ
 મન બદિ રહલ લજાય, હો રમૈયા રામ....૬
 ફિર પાછે જનિ હેરહુ, હો રમૈયા રામ
 કાલબૂત સબ આહિ, હો રમૈયા રામ....૭
 કહંહિ કબીર સુનો, સંતો હો રમૈયા રામ
 મન બુદ્ધિ ઢિંગ ફૈલાવહુ, હો રમૈયા રામ....૮



- ૧ અહીં શાસ્ત્રગ્રંથોની અવગણના કરવાનો કબીર સાહેબનો ઈરાદો જણાતો નથી, પરંતુ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કેટલીક ઉપયોગી ન જણાતી હોય તેવી વાત વિવેકપૂર્વક બાજુએ કરી દેતા શીખી લેવું જોઈએ. દા.ત. “ન માંસ ભક્ષણે દોષો ન મદ્યે નય મૈથુને” એવું મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે. અર્થાત્ માંસાહાર, દારૂ અને વ્યભિચાર કરવાથી પાપ થતું નથી એવું મનુભગવાનનું વચન આત્મકલ્યાણમાં બાધક બની જાય છે. સ્મૃતિના એવા વચનોથી જ દેવીને જીવતા પશુઓનો ભોગ ચઢાવવાની પ્રથા પડી હતી.
- ૨ ખારપાટ જમીનમાં બરૂ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગી નીકળે છે, જે દ્વારા ખેડૂતનો કદી ઉધ્ધાર થઈ શકતો નથી. સારી ખેતી કરવી હોય તો તેવા બરૂને ઉખેડી ફેંકી દેવા પડતા હોય છે!
- ૩ ભોળા અજ્ઞાની શિષ્યોને વેદને ભાગવતમાં એવું કહ્યું છે તેથી શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લેવાની બનાવટી ગુરુઓએ શીખામણ આપી હોય છે. તેવી શીખામણ જીવનનું કલ્યાણ કરી શકતી નથી.

હે રમતા રામ જીવ, તું સ્મૃતિ શાસ્ત્રોથી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે ! તું ભ્રમજનક શબ્દોમાં વિશ્વાસ કરી બેઠો છે !૧

તે ભ્રમજનક શબ્દો તો ખારપાટ જમીનમાં ઉગતા બરુના જંગલ જેવા છે તેના પર હે જીવ ! તું તો વિશ્વાસ કરી બેઠો છે.૨

તું તો કહે છે કે એ તો અમારા ગુરુએ એવું શીખવ્યું છે એ તો વેદને ભાગવતની વાણી છે (તેથી માનવી)૩

પરંતુ હે જીવ ! એ તો રણમાં રક્ષણ માટે છાણાનો કિલ્લો બનાવવા જેવું ગણાય તેથી તારે રક્ષણેત્ર છોડી અવશ્ય ભાગવું પડશે.૪

હે રમતા રામ જીવ, તું એટલું તો વિચાર કે જ્યાં મન અને બુદ્ધિ પહોંચી શકતા ન હોય ત્યાં તપાસ કેવી રીતે થઈ શકે ?૫

સદ્ગુરુનો એવો ઉપદેશ સાંભળીને હૃદયમાં ધીરજ તો પ્રગટી પણ મનને પોતાની ભૂલ સમજાય જતાં શરમ પણ પ્રગટી !૬

હે રમતા રામ જીવ, ભાન થયું છે તો હવે પાછો ફરીને સંસારના પદ્યર્થો તરફ નજર ન કર ! તે સર્વ કાળને જ આધીન છે !૭

તેથી કબીર કહે છે કે હે સંતો, સાંભળો, હવે પછી તમારા મન અને બુદ્ધિને તમારા હૃદય પ્રદેશમાં જ લીન કરવા પ્રયત્ન કરજો.૮

ક્ર

૪ જેવી રીતે શત્રુઓથી યુધ્ધ ભૂમિમાં લડનારનું માત્ર છાણના કિલ્લા બાંધવાથી રક્ષણ થઈ શકતું નથી તેવી રીતે બનાવટી ગુરુઓનાં વચનોથી ભક્તોનું આત્મ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી.

૫ અહીં કબીર સાહેબ પ્રત્યેક વાત તપાસીને માનવાની સલાહ આપે છે. તેથી ખોજ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. મન અને બુદ્ધિ ખોજ કરવાના હથિયાર છે. તે હથિયાર જો વાપરવમાં ન આવે તો તપાસ કેવી રીતે થઈ શકે ? સ્મૃતિ શાસ્ત્રો એમ કહેતાં હોય કે મનવાણી ત્યાં પહોંચતી નથી તો તે વાણી પર કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો ?

૬ તેથી મન અને બુદ્ધિ કલ્પનાના પ્રદેશમાં વિહરે તેના કરતાં જો પોતાના હૃદય પ્રદેશમાં લીન થવા પ્રયત્ન કરે તો પોતાના શરીરમાં રહેલ ચૈતન્યની ખોજ કરી શકે એમ સાધક પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી શકે. ill.

બિરહુલી

આદિ અંત નહિ હોત, 'બિરહુલી' નહિ જર પલ્લવ ડાર બિરહુલી૧

નિસુબાસર નહિ હોત, બિરહુલી પવન પાંનિ નહિ મૂલ બિરહુલી
બ્રહ્માદિક સનકાદિક બિરહુલી, કથિ ગયે જોગ અપાર બિરહુલી૨

માસ 'અસારે' સિતલી બિરહુલી, બોઈનિ સાતોં બીજ બિરહુલી
નિત ગોડે નિત સીંચે બિરહુલી, નિવ નવ પલ્લવ ડાર બિરહુલી૩

છિછિલિ બિરહુલી, છિછિલિ બિરહુલી રહલ તિહુંલોક બિરહુલી
કુલ એક ભલ કુલલ બિરહુલી, કુલિ રહલ સંસાર બિરહુલી૪

સૌ કુલ 'લોઢે' સંત જના બિરહુલી, બંદિકે રાઉર જાય બિરહુલી
સૌ કુલ બંદે ભક્તજના બિરહુલી, 'સિંગી' બેતલ સાંપ બિરહુલી૫

વિષહર મંત્ર ન માનૈ બિરહુલી, ગારુડ બોલે અપાર બિરહુલી
વિષકી કયારી તુમ બોયહુ બિરહુલી, અબ લોઢત કાપછિતારુ બિરહુલી૬

જનમ જનમ જમ અંતર બિરહુલી, એક એક 'કનયર' ડાર બિરહુલી
કહંહિ કબીર સય પાવ બિરહુલી, જો ફલ ચાખહું મોર બિરહુલી૭

ક્રમ

- ૧ 'બિરહુલી' એટલે વિરહમાં વ્યાકુળ જીવ. જો કે શાબ્દિક અર્થ 'બિરહુલા' એટલે સાપ અને 'બરહુલી' એટલે સર્પિણી એવો થઈ શકે. પરંતુ અહીં, જીવ પોતાના સ્વરૂપ ને ભૂલીને દુઃખી થાય છે તે અર્થ અભિપ્રેત છે.
- ૨ આત્મ સ્વરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ને બુદ્ધ જ હોય છે. તે અનાદિને અનંત છે. ત્યાં બાહ્ય જગતની કોઈ મિલાવટ નથી. તે અજર, અમર ને અવિકારી જ છે.
- ૩ તે આત્મ સ્વરૂપ ને પામવા માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર જેવા મહાપુરુષોએ યોગનું સાધન બતાવ્યું છે. તે યોગના અનેક પ્રકારો વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સૌનો હેતુ તો એક જ છે.
- ૪ 'અસારે' એટલે અષાઢે- અષાઢ મહિનામાં. ખેડૂતો માટે તે મહિનો વાવણીનો મહિનો માનવામાં આવે છે. વરસાદની અનુકૂળતાએ વાવેલાં બીજ ઊગી નીકળે છે. તે જરીતે જીવ પણ પોતાના અંતઃકરણમાં ઈન્દ્રિયોના વિષયો દ્વારા, મન અને અંહકાર દ્વારા કર્મ સંસ્કારોનાં બીજ વાવ્યા કરે છે તે માનવનો દેહ મળે છે ત્યારે ઊગી નીકળી છે. બીજ યોનિમાં તે ઊગી નીકળતા જણાતા નથી. માનવ યોનિમાં જ તે ઊગે છે ને મિટાવી પણ શકાય છે.

હે વિરહી જીવ નથી તારો અંત નથી તને મૂળ, નથી પાન કે નથી કોઈ ડાળીઓ !૧

હે વિરહજીવ, તું સ્વયં પ્રકાશિત હોવાથી ત્યાં દિવસ કે રાત્રિ નથી ! તારું સ્વરૂપ અભૌતિક હોવાથી નથી ત્યાં જગતની ઉત્પત્તિનું કોઈ મૂળ કારણ, નથી ત્યાં પવન કે પાણી ! નિજાત્મ સ્વરૂપ પામવાને માટે બ્રહ્મ અને સનકાદિ શ્વેચ્છાઓ અનેક પ્રકારના યોગની વાત કરી છે.૨

જેમ અષાઢ મહિનામાં વરસાદ થયા પછી ખેડૂતો જમીનમાં બીજ વાવે છે તેમ દરેક જીવ ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો મન તથા અહંકાર મળીને સાતે જણા કર્મ સંસ્કારનાં બીજ વાવ્યા કરે છે. ત્યાં ખેડ, ઓડ અને પાણી નિયમિત મળતા હોઈ બીજ માંથી સંસાર રૂપી વૃક્ષ ફાલી ફૂલીને મોટું બને છે.૩

હે વિરહી જીવ ! આ સંસાર રૂપી વેલ તો જોરદાર રીતે વધતી જ રહે છે તેથી તેનો ફેલાવો ત્રણે ભુવનમાં થઈ ગયો છે. તેને એક મન રૂપી ફુલ ખીલે છે એટલે તેમાંથી એક વિશાળ સંસાર વિસ્તરે છે.૪

હે વિરહી જીવ, આ સંસાર રૂપી વેલ પરથી સંત લોકો મન રૂપી ફુલને તોડે છે અને આત્મદેવને ચઢાવી, વંદના કરી, સત્યલોકમાં ચાલ્યા જાય છે. પરંતુ જે સકામી ભક્તો છે તે તેની પૂજા વંદના કરે છે તેથી તેમાંથી ઉદ્ભવતો એક કાળના રૂપી ભયંકર સાપ તેઓને ડસી જતો હોય છે !૫

હે વિરહજીવ ! તે સર્પ એવી રીતે ડસી જાય છે કે તેનું ઝેર ગારુડમંત્ર અનેકવાર બોલવામાં આવે તો પણ ઉતરતું નથી ! હે વિરહજીવ, તે જ આ ઝેરની કયારી રોપી છે ! હવે મન રૂપી ફુલ તેના પરથી તોડવા શા માટે દુઃખ અનુભવે છે ?૬

હવે તો હે વિરહી જીવ, તું જન્મો જન્મ સુધી યમરાજના પાશમાં બંધાયલો રહેશે ! જો તારે તેમાંથી મુક્ત થવું હોય તો તારે સદ્ગુરુના ઉપદેશ રૂપી કનેર વૃક્ષની ડાળી પર લાગેલ એકાદ ફળ તોડીને ખાવું પડશે ! કબીર કહે કે જો તું તે ફળ ચાખશે તો તને અવશ્ય સત્યની પ્રાપ્તિ થશે૭

ક્ર

૫ માનવ યોનિમાં તે બીજને ઊગી નીકળવા માટે યોગ્ય વાતાવરણ મળે છે. રાગદ્વેષ, ગમા-અણગમા દ્વારા બીજ અંકુરિત થાય છે અને તેને અહંકાર દ્વારા પોષણ પણ મળ્યા કરે છે. પરિણામે નવા નવા કર્મો પણ થયા કરે છે. તેથી કર્મો જીવ બંધનોને વધારતો જ જણાય છે. મનમાં કામના જાગી એટલે તેમાં તે પ્રવૃત્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે. તે કામનાની તૃપ્તિ માટે તે કદી જંપતો જ નથી.

૬ સંતો કામનાવાળું મન રૂપી ફુલ તોડી નાંખે છે તેથી તેમાંથી ફળ થવાની શક્યતા રહેતી નથી પરિણામે સંસારમયતાનો ગર્ભ બંધાતો નથી.

૭ પરંતુ સકામ ભક્તિમાં ડુબેલા જીવો તો મન રૂપી ફુલને તોડવામાં માનતા નથી. તેનું તો તેઓ પોષણને વર્ધન કરતા રહે છે. તેથી આખરે કામનાઓ રૂપી ભયંકર સાપનો જન્મ થાય છે ને તે જ સાપ તેઓને ડસી જાય છે. માટે વારંવાર જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે.

૮ કનેરવૃક્ષના પાંચ પ્રકાર હોય છે. લાલ, પીળું, કાળું, ગુલાબી અને સફેદ. લાલ ફુલ લાગે તેથી લાલ કનેર. સફેદ ફુલવાળું કનેર અહીં અભિપ્રેત છે. કનેરનું સફેદ ફુલ વાટીને પાવાથી સર્પનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

હિંડોળા-૧

ભરમ હિંડોળાના, જૂલૈ સબ જગ આપ૧

પાપ પુન્ય કે ખંભા દોઉ, મેરુ માયા માનિ
લોભ મરુવા, વિષયભંવરા, કામ કીલા ઠાનિ૨

શુભ અશુભ બનાય દાંડિ, ગહે દોનોં પાનિ
કરમ પટરિયા બૈઠિકે, કો કો ન જૂલૈ આનિ૩

જૂલત ગણ ગંધર્વ મુનિવર, જૂલત સૂરપતિ ઈંદ
જૂલત નારદ શારદા, જૂલત વ્યાસ ફનીંદ૪

જૂલત બિરંચિ, મહેસ, શુકમુનિ, જૂલત સુરજ ચંદ
આપુનિરગુન સગુન હોય કે, જૂલિયા ગોવિંદ૫

છવચારિ ચૌદહ સાત ઈકઈસ પ્તીનિ લોકબનાય
ખાનિ બાનિ ખોજિ દેખહુ, ચિર ન કોઉ રહાય૬

ખંડ બ્રહ્માંડ ખોજિ દેખહુ, છૂટત કતહો નાહિ
સાધુ સંત બિચારી દેખહુ, જિવ નિસ્તર કહ જાહિં૭

સસિ સુર રયની સારદી તહાં, તત પલૌ નાહિ
કાલ અકાલ પરલય નાહિ, તહાં સન્ત બિરલે જાહિં૮

તહાં કે બિછુરે બહુ કલપ બીતે, ભૂમિ પરે ભૂલાય
સાધુ સંગતિ ખોજિ દેખહુ, બહુરિ ઉલટિ સમાય૯

યહ જૂલબેકી ભય નહી, જો હોંહી સંત સુજાન
કહંહી કબીર સત્સુકીત મિલે, બહુરિ ન જૂલૈ આપ ...૧૦



- ૧ છવ એટલે છ શાસ્ત્રો : સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા ને વેદાંત
- ૨ ચાર વેદ : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદ.
- ૩ ચૌદ વિદ્યાઓ : બ્રહ્મજ્ઞાન, રસાયણ, કાવ્ય, વેદ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, ધનુર્વિદ્યા, જલનરણ, અશ્વારોહણ, કોકશાસ્ત્ર, વેદક, સંગીત, નાટક, અને જાદુ.
- ૪ સાત દ્વીપ : જંબુ, કુશ, પ્લક્ષ, કૌંચ, શાક, પુષ્કર ને શાલમલય.
- ૫ એકવીસ ભુવનો : ભૂર, ભુવ, સ્વ, જન, તપ, મહને સત્ય લોક+તલ, અતલ,

આખું જગત ભમરૂપી હીંચકે જૂલી રહ્યું છે.૧

પાપ-પુણ્યના બે ઊભા થાંભલા અને બંને થાંભલાને જોડનાર માયા રૂપી મેરુ, લોભ રૂપી બે મરુવા, વિષય રૂપી ભંવર કલિ અને કામરૂપી ખીલાઓને આધારે તે હીંચકો જૂલ્યા કરે છે.....૨

શુભ અને અશુભ ભાવનાઓની દાંડીમાં બંને હાથે પકડી રાખીને તથા કર્મરૂપી પટરી પર બેસીને કહો આ સંસારમાં કોણ કોણ હીંચકે જૂલતું નથી !૩

આ જુલામાં ત્રણે જીવનના લોકો, ગંધર્વ લોકો, મુનિઓ, દેવરાજઈન્દ્ર, નારદ, શારદા, વ્યાસ અને શેષનાગ પણ જૂલે છે !૪

બ્રહ્મા, મહેશ, શુકદેવજી, સૂર્ય, ચંદ્ર, અરે સાક્ષાત વિષ્ણુ પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં સગુણ થઈને સ્વયં જૂલી રહ્યા છે !૫

છ શાસ્ત્રો, ચાર વેદો ચૌદવિધાઓ, સાત પ્રકારના સાગરો, એકવીસ ભુવનો, ત્રણે લોક જેણે બનાવ્યા છે. તે સૌ જૂલી રહ્યા છે. તમામ શાસ્ત્રોની વાણીમાં શોધી વળશો તો જણાશે કે ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકતા કોઈ પણ જીવ આ જુલામાં અસ્થિર જણાશે !૬

સમસ્ત બ્રહ્માંડને ખૂણે ખૂણે તપાસ કરશો તો ખબર પડશે કે સર્વ જીવમાંથી કોઈ પણ જીવ આ ભમરૂપી જુલામાંથી હજી સુધી છૂટકારો મેળવી શક્યું નથી ! સાધુ સંતો તમે વિચાર કરીને કહો કે આ જીવોને ક્યાં જવાથી મુક્તિ મળશે ?૭

મુક્ત જીવ જ્યાં જાય છે ત્યાં તો ચંદ્ર, સૂર્ય, રાત, શરદઋતુ, મૂળ, પાંદડાઓ કાંઈ જ નથી હોતું ! ત્યાં કાળ કે અકાળ પણ નથી અને પ્રલય પણ નથી ! ત્યાં તો કોઈ વિરલા સંત જ પહોંચી શકે !૮

તે પરમ ધામમાંથી છૂટા પડવાને ઘણો કાળ વીતી ગયો અને આ મૃત્યુ લોકમાં આવીને જીવ તો ભૂલો જ પડી ગયો ! સંતોની સંગતમાં રહેવાથી જ જીવ તો પરમધામનો માર્ગ શોધીને ત્યાં પહોંચી જશે.૯

જે સંત જ્ઞાની હશે તેને આ ભમરૂપી હીંચકા પર જૂલવાનો કોઈ ભય રહેશે નહિ. કબીર કહે છે કે જે સંતમાં સ્થિર થઈ સદાચારી બનશે તેને આ સંસારમાં ફરીથી આવવું પડશે નહીં૧૦

ક્ર

વિતલ, સુતલ, મહાતલ, રસાતલ, પાતાલ + સાત સ્વર્ગાદિલોક મળીને એકવીસ ભુવનો

૬ ખાનિ એટલે ચાર ઉત્પત્તિ સ્થાનો - અંડજ, પિંડજ, સ્વદેજ, જરાયુજ

૭ કલપ એટલે કલ્પ : કાળ ગણનાનું માપ - કાળના એક વિભાગને કલ્પ કહે છે તે બ્રહ્માનો એક દિવસ ગણાય છે - ૪૩૨,૦૦,૦૦૦૦૦ વર્ષનો એક દિવસ.

હિંડોળા-૨

બહુ બિધિ ચિત્ર બનાયકે હરિ રચ્યો 'કીડા રાસ,
જાહિ ન ઈચ્છા જૂલબેકી, એસી બુધિ કેહિ પાસ ? ...૧

જુલત જુલત બહુ કલ્પ બીતે, અન નહિ છોડે આસ
રચ્યો હિંડોલા અહોનિસ ચારિ જુગ ચ્યૌમાસ ...૨

કબહું કે ઉંચ સે નીચ કબહું, 'સરગ ભૂમિ લે જાય
અતિ ભ્રમત ભરમ હિંડોલવા હો, નેકુ નહિ ઠહરાય ...૩

ડરપત હૌં યહ જૂલબેકો, રાખુ 'જાદવરાય
કહંહિ કબીર ગોપાલ બિનતિ સરન હરિ તુમ આય ...૪

ક્ર

- ૧ સંસાર રૂપી ચિત્ર કોણે બનાવ્યું ? અગાઉ કબીર સાહેબ કહી ગયા છે કે મન દ્વારા સંસારની રચના થઈ છે. "મનસા રચ્યો હિંડોલ" એવી પણ એક પદની પંક્તિ છે. તેથી મનરૂપી હરિએ આ સંસારનું ચિત્ર ખૂબ જ રસિક બનાવ્યું છે. ભલભલાને સંસારમાં રમવાનું મન થઈ જાય છે. અહીં "કીડારાસ" શબ્દમાં ભોગવાતા સંસારના ભોગોનો ધ્વનિ સંભળાય છે. સંસારના ભોગોથી ન લલચાય એવા જીવો કેટલા ?
- ૨ આવન જાવનના ચક્રમાં મન જાણે કે થાકતું જ નથી. સંસાર તેને ખૂબ રસાળ લાગે છે. અત્યંત પીડા ને દુઃખોમાંથી પસાર થયા છતાં થોડા સમય માટે મળતું સંસારનું ક્ષણિક સુખ તેને મોહ પમાડે છે. તે સુખ માવજાની આશામાંને આશામાં જન્મ મરણના ફેરા ફર્યા કરે છે.
- ૩ કૃષ્ણાષ્ટમી ઓગસ્ટ મહિનામાં આવે છે. ઓગસ્ટ મહિનો ચોમાસાની ઋતુમાં આવે છે. સમગ્ર ભારતમાં ચોમાસામાં હિંડોળો બંધાતો હોવાથી કબીર સાહેબે "ચૌમાસ" શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ચારે યુગો ચોમાસ માન છે એવું ગણીને તે ભ્રમરૂપી હિંડોળો સતત જૂલતો રહે છે તે હકીકત તરફ કબીર સાહેબે સૌનું ધ્યાન દોર્યું છે. જીવ અનંત જન્મોથી તેમાં જૂલ્યા જ કરે છે. તે વિશ્રામ લેતો જ નથી. તે જન્મે છે, મરે છે, જન્મે છે, મરે છે.

પ્રભુએ અનેક પ્રકારે દશ્ય જગતનું આ ચિત્ર રચીને રાસ રમવાની લાલચ ધરી છે. એમાં રાસ રમવાની ઈચ્છા ન ધરાવતા હોય એવી બુદ્ધિ કોના ભાગ્યમાં ? ...૧

સંસાર રૂપી હિંડોળામાં ઝુલતા ઝુલતા તો અનેક જન્મો વીતી ગયા છતાં મન તેમાં ઝુલવાની હજી પણ આશા છોડતું નથી. ચારે યુગ રૂપી ચોમાસામાં એ હિંડોળો તો રાતદિવસ સતત ઝૂલ્યા જ કરે છે. ...૨

ક્યારેક તો હિંડોળો જીવને ઊંચે લઈ જાય છે તો ક્યારેક તે સાવ નીચે લાવે છે. કદી કદી જીવને સ્વર્ગમાં તો કદી કદી પૃથ્વી પર તે ભમાવે છે. ભમરૂપી તે હિંડોળો અત્યંત ચંચળ હોય છે, તે રહેજ પણ અટકતો નથી ! ...૩

કબીર કહે છે કે અબુધ જીવ શ્રી કૃષ્ણના શરણમાં આવીને આજીવપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે હે પ્રભુ, મને આ ભમરૂપી હિંડોળામાં ઝૂલવાની બહીક લાગે છે તેથી ત્યાં મારી સંભાળ રાખજો ! ...૪



જન્મે છે. તે અટકતો જ નથી.

- ૪ સ્વર્ગ સુખની કલ્પના મનની પોતાની છે. તેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જીવ જુદી જુદી રીતે ઉપાસના પણ કરતો રહે છે. ખરેખર તો તે ભમનું પરિણામ જ છે. સ્વર્ગ સુખ કાંઈ કાયમી નથી હોતું. તે એક દિવસ પૂર્ણ તો થાય જ છે. ત્યારે જીવે ફરીથી આ પૃથ્વી પર જન્મ લેવો પડે છે. મતલબ કે તે રીતે પણ તેને વિશ્રામ મળતો નથી મુક્તિ મળતી નથી.
- ૫ 'જાદવરાય', 'ગોપાલ', 'હરિ', એ વિશેષણો શ્રી કૃષ્ણના જ હોય શકે. પહેલી પંક્તિમાં રાસ શબ્દ પણ શ્રી કૃષ્ણની જ યાદ અપાવે છે. તેથી શ્રી કૃષ્ણને સંબોધીને કબીર સાહેબે ભમરૂપી હિંડોળામાંથી છૂટકારો મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે. જે મન વિષયોની આસક્તિવાળું છે તે મન સંસારની રચના કરે છે અને જે મન શુદ્ધ છે, નિર્વિષયી છે, તે મન સંસારમાંથી છૂટકારો મેળવે છે. શ્રી કૃષ્ણ શુદ્ધ મનના શરણે જનાર સંસારથી બચી જાય છે. એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. બાકી અવતારવાદમાં કબીર સાહેબ શ્રદ્ધા ધરાવતા નહોતા તે આપણે શબ્દ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. તેથી કૃષ્ણ શબ્દ દ્વારા વિશુદ્ધ મનની અવસ્થાનું સૂચન સમજવું વધારે ઉચિત લાગે છે.

હિંડોળા -૩

લોભ મોહ કે ખંભા દોઉ મનસા રચ્યો હિંડોર
ઝૂલહિં જીવ જહાંન જહાં લગિ, કિતહૂં ન દેખોં ઈર ...૧

ચતુર ઝૂલહિં ચતુરાઈયા, ઝૂલહિં રાજા શેષ
ચાંદ સુરજ દોઉ ઝૂલહિં, ઉનહું ન આજ્ઞા ભેષ ...૨

લખ ચૌરાસી જીવ ઝૂલહિં, રવિ સુત ધરિયા ધ્યાન
કોટિ કલપ જુગ બીતિયા, અજહું ન માને હાન ...૩

ધરતી અકાસ દોઉ ઝૂલહિં, ઝૂલહિં પવના નીર
દેહ ધરી હરિ ઝૂલહિં ઢાઢે દેખહિં હંસ કબીર ...૪



- ૧ પ્રથમહિંડોળમાં, બમરૂપીહિંડોળના સ્તંભરૂપે પાપ અને પુણ્યને ગણાવ્યા છે જ્યારે અહીં લોભ અને મોહને સ્તંભરૂપે દર્શાવ્યા છે. તાત્વિક રીતે વિચારીએ તો બંને એક જ છે. બમરૂપી હિંડોળા પણ મન દ્વારા જ સર્જાતો હોય છે. લોભ-મોહ-કામ, ક્રોધ-મત્સર મદ વિગેરે વિકારોથી મન ગતિશીલ બને છે એટલે હિંડોળાનું સર્જન થતું રહે છે અને જ્યારે મન શાંત બને છે, વિકારો દૂર થઈ જાય છે ત્યારે સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. હિંડોળો પણ શાંત બની જાય છે.
- ૨ "ઈર" એટલે ઠેકાણું. સંસાર રૂપી હિંડોળામાં મન કાયમ ગતિશીલ રહે છે. તેથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનું કોઈ સ્થાન મનને મળતું નથી હોતું. મન વિકારો રહતિ બને તો મનમાં સંસાર મયતાનો ગર્ભ રહે નહીં અને પરિણામે મન સ્થિરતા ધારણ કરી શકે. મતલબ કે મનની નિર્વિષયી અવસ્થામાં જ મનને શાંત તથા સ્થિર બનવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૩ પૌરાણિક કથા અનુસાર શેષનાગ પણ રાજા હતા. તેણે પૃથ્વીને ધારણ કરવાથી તેના મનમાં એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ અભિમાન થયા કરતું હતું. તેથી તેનું મન વિકારોથી ગતિશીલ થતું હતું. જે મન ગતિશીલ હોય તે સ્થિરતાનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકે? તેથી શેષનાગને પણ હિંડોળામાં ઝૂલતો દર્શાવ્યો છે.

સંસાર રૂપી આહિંસોળો તો મન દ્વારા રચવામાં આવેલો છે. તેને લોભ ને મોહ રૂપી બે સ્થંભો છે. જ્યાં સુધી જીવ સંસારમાં જૂલે છે ત્યાં સુધી તે સ્થિર જણાતો નથી. ...૧

ચતુર ગણાતા લોકો પોત પોતાની ચતુરાઈમાં જૂલે છે અને રાજા શેષનાગ પણ (પૃથ્વીને ધારણ કરવાના) મદમાં જૂલે છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય બેઉ પોત પોતાની મર્યાદામાં જૂલ્યા કરે છે, તેઓને સ્થિર થવાની આજ્ઞા હજી લગી મળી હોય તેમ જણાતું નથી ! ...૨

ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં જૂલતાં જૂલતાં સર્વ જીવો યમરાજનું જ ધ્યાન ધરતા જણાય છે. કરોડો યુગો વીતી ગયા હોવા છતાં કોઈ પોતાની હાર સ્વીકારતું જણાતું નથી. ...૩

ધરતી અને આકાશ, પવન અને પાણી પણ જૂલતા જણાય છે. સાક્ષાત્ હરિ પણ દેહ ધારણ કરીને આ સંસાર રૂપી હિંસોળામાં ક્યારેક જૂલે છે. આ બધું દશ્ય જડને ચેતનના વિવેકી સ્થિરતાપૂર્વક ઉભા ઉભા જોયા કરે છે. ...૪

卐

૪ “સવિસુત” એટલે સૂર્યપુત્ર યમરાજ. ચોર્યાસી લાખ જીવોને મરણના ભયમાંથી યમરાજનું ધ્યાન કરતા દર્શાવ્યા છે. ભયભીત મન ભગવાનનું ધ્યાન કેવી રીતે કરી શકે સામે મોત દેખાતું હોય ત્યારે ભગવાન કેવી રીતે યાદ આવે ?

૫ ચંદ્ર, સૂર્ય, ધરતી, આકાશ, પાણી, પવન સર્વે પ્રકૃતિના તત્ત્વો છે. તે પોતાની મર્યાદામાં રહીને પોત પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી રહ્યા છે. તે સર્વે જડપિંડ ધરાવે છે. તે સ્વાભાવિક ક્રિયાઓમાં ગતિશીલ રહે છે. તેઓમાં નથી મન અને તેથી નથી કોઈ લોભ-મોહાદિ-વિકારો તેથી તેઓ જે રીતે ગતિશીલ છે તેમાં તેઓને કોઈ દુઃખ કે રંજનો અનુભવ નથી થતો. તેઓ કદી થાકતા નથી. તેમ કદી આરામ કરતા પણ નથી. તે રીતે તેઓ જૂલતા રહે છે. તેઓ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરંતુ માનવને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો પૂરતો અવકાશ છે. મન વિકારો રહિત કરી દેવામાં આવે તો મન શાંત ને સ્થિર બની શકે છે અને તેવું મન સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી શકે છે.

૬ “હંસ” એટલે મનની ઉંચી અવસ્થા બતાવતી પદવી. વિવેક જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાની પુરુષ મનને વિકારો રહિત કરી શકે છે. અને તેવું મન નિજ સ્વરૂપમાં લીન બનીને ધન્યતાનો અનુભવ કરે છે. તેવી મનની ઉંચી અવસ્થા “હંસ” શબ્દ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે.

“કબીર પદ સુધા” : શબ્દકોશ

અકાસ = આકાશ
અખય = અવિનાશી
અક્ષય = અવિનાશી
અગર = અગરબત્તી
અગમન = પહોંચેથી અથવા
અગાઉથી

અઢાઈ = અઢી ગણા
અઠારહત્તાર = સંપૂર્ણના અર્થમાં
અદગ = નિર્દોષ
અનહદ = અનાહત નાદ
અનિચિન્હ = અણજાણ
અબરન = વર્ણ વગરના
અમાવસ = અમાસ
અરધ = અરધું અથવા નીચેનું
અરથાઈ = અર્થ કરીને

અરુઝાઈ = મૂંઝવણ
અવર = બીજા
અસારે = અષાઢ માસમાં
અસૌચ = અપવિત્ર
અહાર = ખોરાક

અહેરા = શિકાર
આદિ = મૂળ
આન = દૂસરા
આપા = અહંકાર
ઓઢન = ઓઢવાનું
ઔગહ = અગ્રાહ્ય - મનવાણીથી પર એવું

ઔઘટ = મુશ્કેલ ઓવારો
ઔલિયા = સાધુ ફકીર
ઈ = આ લોક

ઈથિર = આ લોકમાં સ્થિર
ઉરધ = ઊંચેનું
ઉજિયારી = પ્રકાશિત
ઉર્ધ્વ = ઊંચે

ઉજરે = ઉજજડ

ઉચિષ્ઠા = ઔઠું

ઉત્તિમ = ઉત્તમ

ઉલાટન = ઠપકો અથવા ઉપાલંભ

ઊ = પરલોક

ઊથિર = પરલોકમાં સ્થિર

ઊન = રૂ

કજરા = કાજલ

કનક = સુવર્ણ

કમઉ = કમાણી અથવા કમાયેલું ધન

કરની = કરણી અથવા કર્મ

કરપલ્લવ = હાથની આંગળીઓ

કહરા = એક જાતિ (નીચી ગણાતી જાતિ)

કહગિલ = ગારા વિના અથવા ચણવાના

કોલ વિના

કરિગહ = ચરખો

કરોરિ = કરોડ

કપાટ = દરવાજો

કષા = ચાબૂક

કવન = કોણ

કુચાલી = ખરાબ ચાલ ચલગત વાળી

કુમ્હરા = કુંભાર

કુમ્હરૈયા = ઘડાની બનાવટ

કુસુમરંગ = પીળો રંગ

કુસલ = કુશળ

કિત = કયાં

કીતમ = કૃત્રિમ

કિરતમ = કૃત્રિમ

કારો = કાળો- મલિન

કાનિ = કાણું અથવા અસમતોલ

કાલબૂત = નકલી

કીલા = કડી

કોરિયા = કોળી અથવા વણકરની

એક જાતિ

કોદ ઈત = દળવાની સામાન્ય ઘંટી
 કોડ = નૃત્ય - નાચ
 કોટ = કિલ્લો
 કોલાહલ = અવાજ
 કેવ = કોઈ
 કંવલ = કમલ
 ખર = ગધેડો
 ખરાખોટ = લાભહાની
 ખરા = સત્ય
 ખરખર = ગરમાગરમ
 ખસમ = પતિ- માલિક
 ખાખર = ખખડી ગયેલું
 ખીન = ક્ષીણ
 ખીજિ = ખીજવીને
 ખિજુઆ = ખીજવનારા
 ખેદી = ભગાડીને
 ખેત = ક્ષેત્ર- ખેતર - સ્થાન
 ખુટકાર = શંકાશીલ મન અથવા લગન
 ખોરિ = બુરાઈ - શોધી
 ખોવહુ = ગુમાવવું
 ગગન = આકાશ - દેહ્ય
 ગઢ = કિલ્લો
 ગઢૈયા = જીવ
 ગમાઈ = ગુમાવીને
 ગરબ = ગર્વ
 ગન = ગણ - દેવગણ
 ગ્રિહ = ગૃહ
 ગ્રહન = ગ્રહણ
 ગાઢિ = જોરથી
 ગાત = શરીર
 ગારુડ = સાપનું ઝેર ઉતારનાર મંત્ર
 ગોતા = ગોત્ર
 ગોબર = છાણ
 ગોપાલ = શ્રીકૃષ્ણ
 ગોની = કંતાનની ગુણ
 કબીર પદ સુધા

ગોહરાયા = પુકાર થયો અથવા સમજાયા
 ઘટ = શરીર
 ઘના = વધારે - ખૂબ
 ઘાટ = ઓવારો
 ઘામ = બફારો
 ચરા = ચંચળ
 ચમરા = ચામડાનું
 ચાક = ચક્ર
 ચાવ = ઈચ્છા
 ચિકનિયા = ભાવિક
 ચિતેરા = ચિત્રકાર
 ચિલકાઈ = જવાની અથવા મસ્ત યુવાની
 ચેરી = દાસી
 ચેતુ = ચેતી જાઓ
 ચુકાવ = ચુકવણી કરવી
 ચોવા = એક પ્રકારનું સુંગધિત દ્રવ્ય
 છકિ = તૃપ્તિ
 છત્રપતિ = સમ્રાટ
 છતરિયા = છત્રી અથવા છત્ર
 છાડુ = છોડી દો
 છાલ = ધૂળ - રાખ
 છાંહ = છાયા
 છિપિયા = છાપકામ કરનાર
 છિછિલિ = પ્રસરી
 છીન = ક્ષીણ
 છેમ = ક્ષેમ કુશળ
 છેકલ = રોકવું અથવા રોકાણ
 છેવ = ધાવ - ચોટ
 છોરી = છોડી દઈને
 જતિ = સાધુ અથવા યતિ
 જર = જડ
 જંબુકન = શિયાળનું ટોળું
 જંહડાઈ = છેતરવું અથવા ગુમાવવું
 જતઈત = ઘઉં દળવાની ઘંટી
 જાદવરાય = શ્રી કૃષ્ણ
 જુગુતિ = યુક્તિ અથવા યોગ

જોઈનિ = યોની
 જોતિ = જ્યોતિ
 જોબન = યુવાની
 જોલાહિનિ = જોલાહણ અથવા વણકરની સ્ત્રી
 જારિ = બાળીને
 જારો = જલાવી દો
 જોહારા = પ્રણામ
 જોંઆવે = જેમ જેમ આવે
 ઝાંઈ = પ્રતિબિંબ
 ટોવહુ = શોધવું અથવા ટોવવું -
 સાચવવું
 ઠગ = ચોર
 ઠૌર = સ્થાન - ઠેકાણુ - સ્થિરતા
 ડાઢા = બળી ઊઠવું
 ડાર = ડાળી અથવા શાખા
 ડેહરિ = દેહ
 ડોરિ = દોરડું
 ડોલાવત = ડોલાવતું
 ડંડવા = કમર
 ઢિંગ = પાસ
 તત્ત અથવા તત્ત્વ = યથાર્થતા -
 સાર - ચૈતન્ય
 તવાઈ = આપદા
 તરાસા = ત્રાસ - દુઃખ
 તાન = તાણો
 તાતા = ગરમ
 તારી = સમાધિ
 તિય = સ્ત્રી
 ત્રિયો = તરી જવું અથવા ત્રણ ગુણ
 ત્રિભુવન = ત્રણ ભુવન અથવા ત્રણ ગુણ
 ત્રિવિક્રમ = ત્રણ ડગલાં ભરનાર
 તિકુલા = તાકવાને યોગ્ય
 તુકિની = કાનમાં કહેવું
 તુતુરે = તોતડો - અસ્પષ્ટ બોલનાર
 તીરા = કિનારો
 તુરુકી = તુર્કસ્તાનની

તોહારી = તમારી
 થંભાઈ = થંભાવી દેવું - સ્થિર થવું
 થોર થોર = ધીમે ધીમે
 દધિ = સમુદ્ર
 દરબ = દ્રવ્ય
 દરર = દળવું
 દાદા = પિતામહ
 દૂરિ = દૂરતા - આઘાપણું
 દિગંબર = નગ્ન
 દૂઈજા = બીજ - દ્વિતિયા
 દુલહિન = પત્ની
 દુલહા = પતિ
 ધરન = પકડવામાં
 ધક્કા = ઓવારો
 ધરિન = ધરી દીધું - આપી દીધું
 ધમાર = એક પ્રકારનો સંગીતનો તાલ
 નનદી = નણંદ
 નયન = આંખ
 નવનારી = નવ પ્રકારની નાડી
 નલ = મનુષ્ય
 નાંઊ = નામ
 નાતા = સંબંધ
 નાહ = પતિ
 નેકુ = થોડા
 નેહુ = પ્રેમ
 નેહરા = મોહ
 નિગ્રહ = નિવારણ અથવા ત્યાગ
 નિકુર = કઠોર
 નિમિષ = ક્ષણ
 નિરખત = જોતાં જોતાં
 નિરુબાર = નિવારણ
 વિરબહઈ = નિર્વાહ કરવો
 નિરાલપ = ક્ષણજીવી
 નિસુબાસર = રાત દિવસ
 નિયરે = પાસે
 નિહકરમી = નિષ્કામી

નિહુરિ = નાતને
 નીસાફ = ઈન્સાફ = ન્યાય
 નિદલે = બેભાન કરવું
 નિસુદિન = રાત દિવસ
 નૌવા = નાવિક
 પત = લાજ
 પલથી = પલાંઠી
 પરવાજા અથવા પરયાજા =
 બાપદાદાઓ - પ્રપિતામહ
 પરગાસા = પ્રકાશનો
 પદ્મિનિ = પદ્મિનિ
 પરિહરિ = છોડીને
 પરિમલ = સુગંધ
 પરિચાઈ = પરિચય કરવો
 પસિજેહુ = પરસેવાથી પીડિત
 પસારા = ફેલાવો - પ્રચાર
 પીર = ગુરુ
 પિછૌરા = ચાદર
 પનિયા = પાણી
 પાટ = કપડાથી
 પાખંડ = ઢોંગ
 પારખ = પરીક્ષા
 પાવક = અગ્નિ
 પાસા = ફાંસી
 પારો = પાર કરવું અથવા સમર્થ બનવું
 પાંતિ = પિતૃઓને કરાવાતું પિંડદાન
 પ્રતિગ્રહ = દાનને
 પંચાસન = યજ્ઞમાં અપાતું શ્રેષ્ઠ આસન
 પિયરા = પીળા
 પેલના = હલેસા
 પૂરા = પૂર્ણ
 પૈહી = પામશો
 પયાના = પ્રયાણ
 પૂરી = પરિપૂર્ણ
 પૂત = પુત્ર
 ફટકી = ફટકડી અથવા સૂપડાથી

ઝાટકીને બહાર કાઢેલો કચરો
 ફગુઆ = ફાગ
 બકુલા = બગલો
 બરબર = બબડાટ
 બરન = વર્ષા
 બનજારા = વેપારી
 બડાઈ = મોટાઈ
 બતાસ = પ્રાણ
 બયસ = યુવાની અથવા ઉમર
 બસેરા = નિવાસ
 બિરાને દેશ = અજાણ્યો પ્રદેશ
 બિલૈયા = બિલ્લી
 બિરહુલી = વિરહી જીવ
 બિસુવા = વેશ્યા
 બિહાન = સવાર
 બિદારા = ફાડીને ખાવું
 બિનસૈ = વિનાશ થયો
 બિરધ = વૃધ્ધ
 બહોરિ = વારંવાર
 બહની = બોજો વહન કરનાર
 બરિયાઈ = બળપૂર્વક
 બિસૂરી = તાલ વગરનું - અજાની
 બિગસિત = વિકતિસ
 બિન્દ = વીર્ય
 બેકાજા = વ્યર્થ
 બેગિ = વેગથી - જલદી
 બેરહિ = વારંવાર
 બેરા = નૌકા
 બઝિ = વશ થવું
 બેદુવા = વેદનો પાઠ કરનારા
 બૈતલ = પાગલ
 બૈતાલ = ભયંકર
 બાબુલ = બાબુ અથવા હે ભાઈ
 બાહુ = વાળી ઝૂરી સાફ કરવું
 બાન = વાણો
 બાળા = પિતા

બારો = બાલક
 બૌરે = પાગલ
 બોય = દુર્ગધ
 બૂલે = જાણે
 બંદ = બંધન
 ભભરિ = ભયભીત
 ભભરે = ભ્રમિત
 ભરીસી = ભરેલા જેવી
 ભરિષ્ટ = બ્રષ્ટ
 ભરમ = ભ્રમ
 ભર્તા = પતિ
 ભાજિયે = ભાગી જવું
 ભાંડે = સાધન - સામાન
 ભેદ = રહસ્ય
 ભિતર = અંદર
 ભુકિત = ભોગ - ભોજન
 ભુંઈ = ભૂમિ
 ભુંભુરી = પીડા
 ભૈસિન = ભૈંસ
 મચ્છ = માછલી
 મમા = માયા
 મત = સિધ્ધાંત
 મતવલિયા = મંતવ્ય
 મતવાલી = ઉન્મત્ત
 મદવી = દારૂડિયો
 મધીમ = મધ્યમ
 મતિ = બુદ્ધિ
 મહલ = મહેલ
 મરમ = રહસ્ય
 મનીજે = મનાવે
 મહરા = મુખી
 મેસ્તર = મિસ્તરનું અપ્રભંશરૂપ
 અથવા મોટા-મહાન
 મેહરુવા = સ્ત્રી
 મેટૈ = મિટાવી દેવું
 મીરા = ધાર્મિક નેતા

મીત = મિત્ર
 માનિક = માણેક - રત્ન
 માનૂ = માનનીય
 મુવલે = મરી જવાથી
 મુયેતન = મરી ગયેલ શરીર
 મુસાફ = કુરાન
 માટિયા = માટી
 મૈલી = મલિન
 મુદ્દા = સફેદ પથ્થરનું ઘરેણું
 મંદિલ = મંદિર
 મંજૂસા = પેટી - ગુફા
 યુકિત = ઉપાય
 રતનાઈ = આસકત થવું
 રમુરાઈ = રામરાજા
 રસના = જીભ
 રહસ = આનંદ
 રવિસુત = યમરાજ
 રેણા = ઝઘડા
 રેખ = નિશાની અથવા છાપ
 રામકા ગધા = રામની ઉલટી
 વ્યાખ્યા કરનાર
 રારિં = ઝઘડા
 રાચ્છસ = રાક્ષસ
 રાઉર = અન્તઃપુર
 રાવ = રાજા
 રિષિ = ઋષિ
 રોઝ = જંગલી ગાય
 રોહૂ = એક પ્રકારની માછલી
 લયપચ = શિથિલ - ઢીલું
 લક્ષ = લાખ
 લટાપટિ = પડતા આથડતા અથવા
 લપેટાવું
 લલચિન = લલચાતી
 લલની = સ્ત્રી અથવા વાંસની પોલી નળી
 લગામી = સંયમી
 લોય = લોક

લોઢે = તોડવું અથવા મથવું
 લૌલાઈ = તન્મયતા
 વિરલ = ભાગ્યે જ અથવા થોડા
 વિરંથી = બ્રહ્મા
 વિચાહન = વિવાહ કરવા
 વિષમ = કઠીન
 વિપ્રમતીસી = બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ
 જેવી
 વિહંગમ = પક્ષી
 શશી = ચંદ્રમા
 સસિ = ચંદ્રમા
 સભ = સર્વ
 સમર = સુકળ અથવા ભાથું - માર્ગ ખર્ચી
 સત્ત = સત્ય
 સમોઈ = શમન - નાશ
 સમાવૈ = પ્રવેશ પામવું
 સનેહુ = સ્નેહ
 સભન્હિ = સૌ કોઈ
 સલિલ = પાણી
 સરન = શરણ
 સરવર = સરોવર
 સુરગ = સ્વર્ગ
 સરગ = સ્વર્ગ
 સર = બાણ - પાણી
 સરા = ચિતા
 સયાનપ = ચતુરાઈ - શ્રેષ્ઠતા - બુદ્ધિમાની
 સયાના = જ્ઞાની - ચાલાક
 સુનગુન = નહીં સંભળાતો અવાજ
 સુવા = પોપટ
 સુમિતિ = સ્મૃતિ
 સુજાન = સમજદાર
 સુકિત = સત્કર્મ
 સુમેરુ = પર્વત
 સુર = દેવતા
 સંપુટ = બિડાયેલ - બંધ
 સંદેહૂ = શંકાશીલ - શંકાનો

સંભારે = સાચવવું
 સ્યાહ = કાલા
 સાવત = સંકટ - દૂત
 સાકટ = નગુરો - ગુણવિનાનો
 અથવા શાકત સંપ્રદાયનો
 સાંતિ = ગૃહશાંતિ
 સિયરા = શીતળ
 સીકસી = ખારપાટ જમીનમાં
 ઊગતા બરુ જેવા છોડ
 સિંગી = શૃંગી ઋષિ
 સિંઘલ = સિંહલ બેટ જેને લંકા
 કહેવામાં આવે છે
 સંગાતી = સાથી
 સાંટ = સોટી
 સેઈ = સેવન કરવાથી
 સેમર = શીમળાનું ફૂલ અથવા ફળ
 સૂરા = સૂર્ય
 સોહરિ = દોરડું
 હમરેસે = અહંકારથી
 હરિ = હરણ કરનાર - વિષ્ણુ
 હટવાઈ = દુકાનદારી અથવા
 દલાલી
 હરિયર = લીલાછમ
 હસ્તિની = હાથણી
 હાય હાય = દુઃખ
 હેરહુ = શોધવું
 હીંડતે = ચાલીને - ચાલતાં ચાલતાં
 અથવા શોધીને
 હિંડોલા = ઝુલા અથવા હીંચકા
 હંસા = જીવ
 હંસ = વિવેકી

અમેરિકાના કેટલાક મનોરોગ - ચિકિત્સકો મનોરોગીઓને 'વેલિયમ' (ઉઘ લાવવા માટેની ગોળીઓ) આપતા નથી, પણ અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રેસ્ટરની 'The Road not taken' કે વિલિયમ પ્લેકની 'A Poison Tree' જેવી કવિતાઓ વારંવાર વાંચવાનું કહે છે.....

ચિત્ત જ્યારે વટોળમાં ફસાય ત્યારે કેરી દ્રવ્ય હેરોઈન લેવું નહિ, પણ હોમરની કવિતા વાંચવી જોઈએ.....કોઈ કે જે વારંવાર ફેણ માંડી ઊભો થતો અહંકાર કાવ્યનાં સેવનથી ઓગળી પીગળી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયની સામે કવિતા એક Powerful anesthetic છે.

કળીરવાણીનો ઊંડો, માર્મિક અને ખંતપૂર્વકનો અભ્યાસ કરી એમણે 'કળીર સાખી સુધા', 'કળીર રમૈની સુધા', 'કળીર શબ્દ સુધા' તૈયાર કર્યાં છે. આ ચોથું પુસ્તક તે છે 'કળીર પદ સુધા'....કળીરવાણીના આ અમૃતકુંભોને હવે શ્રી ઈશ્વરભાઈએ.....મનોરોગ-ચિકિત્સકની જેમ ભક્ત સમાજના આબાલવૃદ્ધોને વહેંચી આપવા જોઈએ.

જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ કોઈપણ તત્ત્વજ્ઞ કવિનો વિષય છે. કળીરસાહેબે 'સાખી'માં જીવતત્ત્વની.....રમૈની વિભાગમાં જગતની...ને શબ્દ વિભાગમાં બ્રહ્મની ચર્ચા કરી છે.....સાખીમાં જીવતત્ત્વની સાથે પરમ તત્ત્વના સાક્ષાત્ અનુભવની વાણી પણ છે. 'કળીરળીજઠ'ના શબ્દ પ્રકરણમાં હિન્દુમુસલમાનોની એકતાની ભૂમિકા પૂરી પાડતા ક્રાંતિકારી કળીરનો પરિચય મળી રહે છે.

આ લઘુચંદ્રમાં જ્ઞાનચૌતીસા, વિપ્રમતીસી, કહરા, વસંત, ચાચર, ખેલી, ખિરહુલી, હિંડોળા અને શબ્દકોશનાં પદો પામ્યાં છે. જ્ઞાનચૌતીસામાં આત્મજ્ઞાનની વાતો સાધકને માટે ચૂંથાવા પામી છે. 'વિપ્રમતીસી'માં ધર્મનાં ધર્તીંગો ને ઢોંગી ઢંલીઓનો ઉઘડો કળીર સાહેબ લેતા રહ્યા છે. 'કહરા' અને ખિરહુલીમાં વાતો તો યોગ-સાધનાની જ છે-પણ હાઠગમ્ય રૂપમાં. 'વસંત'માં આત્મસ્વરૂપ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરનારા સાધકને માયા કરતૂતોથી સાવધ રહેવાની વાત ભારપૂર્વક કહેવાઈ છે.

કળીરસાહેબનાં કાવ્યતત્ત્વને નહિ પણ તત્ત્વવિચારને એમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપસાવ્યો ને ઉપાસ્યો છે, તે માટે ભક્તસમાજ અને સાહિત્યરસિક સમાજ એમનો ઋણી રહેશે.

પશ્ચિમના લોકોમાંનો શાણો વર્ગ 'પડદો' અને 'પુસ્તક' વચ્ચેની સ્પર્ધામાં 'પડદા'ના પ્રભાવને ક્ષણિક લેખવે છે, ને પુસ્તકના પ્રભાવને ચિરંજીવ એટલે હાલમાં તો આપણે આ પ્રકારના 'પુસ્તક' પ્રભાવને આવકારીએ અને સંપાદક, સંયોજક, પ્રકાશકને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અભિનંદન આપીએ.

• આસ્વાદનમાંથી •